Историјски архив СРЕМ
22000 Сремска Митровица
Вука Караџића 4
www.arhivsrem.org.rs

За издавача
Дејан Уметић

Монографије, књига 19.

Уредништво
проф. др Ненад Лемајић
проф. др Владан Гавриловић
проф. др Горан Васин
доц. др Ненад Нинковић
Нада Симић Лемајић

Рецензенти
доц. др Данко Леовац
доц. др Боривоје Милошевић
др Павле Кондић

Тираж
300

Штампа
САЈНОС НОВИ САД
Момчила Тапавице 2
Тел.: +381 21 499-088
www.www.sajnos.co.rs

ISBN
978-86-84955-26-7

Забрањено прештампавање и фотокопирање.
Сва права задржавају издавач и аутори.

ИЗ РИЗНИЦЕ ФРУШКОГОРСКИХ МАНАСТИРА

Сремска Митровица
2018.

Штампање зборника је финансирао Град Сремска Митровица

САДРЖАЈ

Предговор 7

проф. др Радивој Радић
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
МОНАСИ И МАНАСТИРИ (Кратак осврт) 9

Ђура Харди
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
СУДБИНА СРЕМСКИХ МАНАСТИРА И СРЕМСКЕ ЗЕМЉЕ У СВЕТЛУ
КУМАНСКОГ И МОНГОЛСКОГ ПУСТОШЕЊА 1241-1242. године. 35

Дмитрий Коряков Докторанд
Университет им. Н.И. Лобачевского
Нижний Новгород
К ПРОБЛЕМЕ СЕПАРАТИЗМА И ГОСУДАРСТВЕННОЙ ИЗМЕНЫ В
ГОСУДАРСТВЕ НЕМАНИЧЕЙ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIV ВЕКА 63

др Милица Кисић Божић, доцент
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
др Дејана Васин
Нови Сад
ПИСМА ЈЕГАРСКОГ БИСКУПА ГАБРИЈЕЛА КАО ИЗВОРИ
ЗА ОПСАДУ ШАПЦА 1476. ГОДИНЕ 81

проф. др Ненад Лемајић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
СРПСКИ ПРВАЧКИ СЛОЈ И ЊЕГОВА КТИТОРСКА ДЕЛАТНОСТ 97

проф. др Снежана Божанић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
О СРЕМСКИМ БРАНКОВИЋИМА КАО КТИТОРИМА
ФРУШКОГОРСКИХ МАНАСТИРА ИЗМЕЂУ ИСТОРИЈЕ
И ТРАДИЦИЈЕ - ФЕНЕК И ОБЕД(А)- 107

доц. др Борис Стојковски
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
РИМОКАТОЛИЧКА ХАГИОГРАФСКА РЕЦЕПЦИЈА КУЛТА
СВЕТИХ СРЕМСКИХ БРАНКОВИЋА. 121

доц. др Ненад Нинковић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
МАНАСТИРИ У СРЕМУ У ДОБА
МИТРОПОЛИТА ПАВЛА НЕНАДОВИЋА (1749-1768) 139

Исидора Точанац Радовић
Историјски институт, Београд
УКИДАЊЕ СРПСКИХ МАНАСТИРА У ВРЕМЕ
ТЕРЕЗИЈАНСКЕ ЦРКВЕНЕ РЕФОРМЕ. 165

Проф. др Владан Гавриловић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
ВИНСКА ДЕСЕТИНА МАНАСТИРА БЕШЕНОВО
СЕДАМДЕСЕТИХ ГОДИНА XVIII ВЕКА. 181

Проф. др Дејан Микавица
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
ЦРКВЕНО И СВЕТОВНО У ПОЛИТИЦИ СРПСКИХ
ЛИБЕРАЛА – СВЕТОЗАР МИЛЕТИЋ, МИХАИЛО ПОЛИТ ДЕСАНЧИЋ,
ЈОВАН СУБОТИЋ И ЛАЗА КОСТИЋ 211

Проф. др Горан Васин
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
СУКОБИ КОНЗЕРВАТИВАЦА И ЛИБЕРАЛА НА
ЦРКВЕНО–НАРОДНИМ САБОРИМА И МАНАСТИРСКО
ПИТАЊЕ 1864/1865-1912. 243

ПРЕДГОВОР

Међународни симпозијум под називом *Из ризница фрушкогорских манастира* одржан у Сремској Митровици новембра 2018. године у организацији *Историјског архива Срем* и *Форума педагога Сирмијум* је као свој главни задатак поставио истраживање околности које су довеле до настанка и вишевековног развоја најзначајније српске монашке заједнице у Панонији на планини Фрушкој гори. Настанак великог броја манастира који су се на овом подручју формирали вероватно од краја XV а крајем XVI века их је било око четрдесет да би до сада опстало њих осамнаест јесте и до данас у неким аспектима неразјашњен феномен. Циљ овог скупа је да покуша осветлити прилике које су у периоду од XV века до данас утицале на процес њиховог настанка, развоја и делимичног нестанка у каснијим периодима. Научници из различитих области и различитих држава а углавном историчари по основном интересовању скупили су се да делимично расветле историјске околности и догађаје, социјалне промене и структуре, ратове и миграције који су до тога довели. Снажни подстицаји који су од Фрушке горе створили центар православног српског монаштва били су различити у државама и епохама које су се смењивале од феудалне Угарске, преко османске Турске, Хабзбуршке монархије до модерних националних државе јужних Словена, Краљевине СХС и Југославије и данас Републике Србије. Током тог дугог периода манастири су као колектив али и појединачно имали периоде успона и падова који су били како духовни и управни тако и економски. Документација различите вредности говори о овим процесима и зато је њено сагледавање морало бити како интердисциплинарно тако и широко и свеобухватно. Зато се један број излагања бави темама које наизглед немају директну везу са фрушкогорским манастирским заједницама али зато с друге стране осветљавају елементе различитих процеса који су на веома снажан начин утицали на ове заједнице.

Своје радови на скупу је изложило четрнаест учесника а они су излагани у пленуму и секцијама. Већина радова је изложена на самом скупу а један број је приложен због објективне спречености истраживача да на њему учествују. Теме које су обрађене разликују се хронологијом и тематиком истраживања што је последица сложености проблематике која се истражује и зато остаје простор за истраживања која због различитих околности за сада нису могла

бити урађена и презентована. Тако су у радовима најпре објашњене околности настанка монаштва и њеовог развоја у српској средњовековној држави. Затим је указано на околности пропасти државе Немањића, а потом Лазаревића и Бранковића, на померање становништва, пад српских области под Османлије, изградњу манастира и ктиторство последњих изданака српских владарских династија и племићких породица. Одређеним бројем реферата је обрађен период XVIII века, када је монаштво са њиховим манастирима доживело најбурнији преображај. У њима је указано на стање у манастирима уочи рефрме монаштва, затим какао је та реформа изглеала, потом како је извршена редукција истих и на крају какао је изгледала економска снага манастира. Низом реферата је указано на генезу монашког живота у дугом XIX веку, са свим његовим културним, социјалним и политичким аспектима. Своје место на скупу и у зборнику су нашли и реферати који се баве црквеним питањем на почетку XX века, као и перцепцијом монашког и манастирског живота у штампи изван Хабзбуршке монархије.

Радови који су презентовани на овом симпозијуму укључени су у зборник истог назива *Из ризница фрушкогорских манастира*. Жеља аутора и организатора је да Зборник да допринос разумевању поменуте проблематике као и да стимулише даља истраживања ове комплексне и значајне теме. Сусрет учесника у Сремској Митровици не би био могућ без подршке Града Сремска Митровица и свих институција из области културе овог града а штампање Зборника без велике подршке *Историјског архива Срем* на чему им се изузетно захваљујемо.

Уредништво Симпозијума

проф. др Радивој Радић
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју

МОНАСИ И МАНАСТИРИ
(Кратак осврт)

„Светлост монасима су анђели,
светлост људима је монашка заједница".
Јован Лествичник (пре 579 – око 650)

Монах (*monahós*) и монаштво (*monahismós*) грчке су речи у тесној вези са глаголом *monázin*, што значи живети у самоћи, живети сам. И, заиста, од самих заранака монашког живота идеал првих пустиножитеља био је тежња да се у самоћи, далеко од вреве свакодневног живота, кроз мистику и контемплацију, приближе Богу.[1] Идеја таквог издвајања у различитим облицима

* Рад је настао на пројекту бр. 177015 под насловом *„Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Буīари од 9. до 15. века"* који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

[1] Будући да је литература о монаштву у Византији и, уопште, на хришћанском Истоку готово несагледива, у овој и напоменама које следе свесно смо се ограничили на навођење само неких од најважнијих радова: K. Holl, *Enthusiasmus und Bussgewalt beim griechischen mönchtum. Eine Studie zu Symeon den Neuen Theologen*, Leipzig 1898 (reprint 1969); J.-M. Besse, *Les Moines d'Orient antéreurs au Concile de Chalcédoine (451)*, Paris 1900; Епископ Никодим (Милаш), *Православно калуђерство. Историјско-каноничка радња са додатком Хиландарскоī устава*, Мостар 1902 (= Милаш, *Православно калуђерство*); H. Delehaye, *Les Saints Stylites*, Subsidia Hagiographica 14, Bruxelles 1923; В. Марковић, *Порекло хришћанскоī монаштва*, Хришћански живот 6 (1923) 294–306; Епископ Иринеј, *Опширна правила Св. Василија Великоīа*, Духовна стража 1 (1928) 1–6, 89–98, 177–184, 253–260, 2 (1929) 1–5, 89–93, 169–172, 249–253, 3 (1930) 1–10, 88–92, 165–173; J. Quasten, *Patrology*, I (1950), II (1953), III (1960); H. Delehaye, *Byzantine monasticism*, In: Byzantium. An Introduction to East Roman Civilization, ed. N. H. Baynes – H. St. Moss, Oxford 1953[2]) 136–165; P. Cousin, *Précis d'histoire monastique* (La vie de l'Eglise. Collection publiée sous la direction d'E. Jarry), Tournai 1958; P. O. Rousseau, *Le rôle important du monachisme dans l'Eglise d'Orient* /Il monachesimo orientale. Atti del Convegno di Studi Orientali che sul predetto tema si tenne a Roma sotto la direzione del Pontificio Istituto Orientale, nei giorni 9, 10, 11 e 12 aprile 1958 (Orientalia Christiana Analecta 153)/, Roma 1958, 33–55; J. Leroy, *Moines et monastères du Proche-Orient*, Paris 1958; H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1969, 120–140; D. C. Lialine, *Monachisme oriental et monachisme occidental*, Irénikon 33 (1960) 435–459; A.-J. Festigière, *Les moines d'Orient*, I, II, $III_{1–3}$, $IV_{1–2}$, Paris 1961–1965; D. J. Chitty, *The Desert a City. An Introduction to the Study of Egyptian and Palestinian Monasticism under the Christian Empire*, Oxford 1966; B. Altaner – A. Stuiber, *Patrologie, Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, Freiburg – Basel – Wien 1966; J. M. Hussey, *Byzantine*

постојала је и у неким другим религијама Истока, као што су браманизам, будизам, јеврејство или египатски култ Сераписа, али и у грчкој филозофији александријске епохе. Међутим, она је своје нарочито значење и особен развој добила управо у хришћанству.[2]

Монаштво је установа која је произишла из хришћанског идеала савршености[3] и заузимало је водећу улогу у верском животу Византије, као и у свим православним земљама.[4] Оно је саставни део постојања и живота хришћанске цркве и пре свега се односи на начин живота и подвига који је најближи јеванђеоском идеалу. Изворно сам појам монаштво означава усамљенички начин живота побожних хришћана оба пола, живот у самоћи, одвојен од света и породице, у сиромаштву и свакој послушности. Друго, често употребљавано

Monasticism, The Cambridge Medieaval History, IV–2, Cambridge 1967, 161–184; D. Knowles, *Christian Monasticism*, London 1969; P. Brown, *The Rise and Function of the Holy man in Late Antiquity*, Journal of Roman Studies 61 (1971) 80–101; A. Failler, Le monachisme byzantin aux XIe–XIIe siècles: Aspects sociaux et économiques, Cahiers d'Histoire 20 (1975) 279–302; P. Canivet, *Le monachisme syrien selon Théodoret de Cyr (Théologie historique 42)*, Paris 1977; C. Mango, *Byzantium. The Empire of New Rome*, London 1980, 105–124; *The Byzantine Saint*, University of Birmingham, Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, ed. S. Hackel (Studies Supplementary to Sobornost 5), 1981 (Превод на српски: *Византијски светитељ*, прир. Сергеј Хекел, прев. С. Д. Костић, Београд 2008); Ј. Поповић, *Монашки живот по светим оцима*, Београд 1981, 4 сл.; А. Јефтић, *Патрологија*, II, Источни оци и писци 4. и 5. века од Никеје до Халкедона, 325–451, Београд 1984, 269–311; *Историја монаха у Египту – Пауке Светог Антонија*, (Светосавска библиотека: Неимари и писари 12), Крњево 1984; A. Papadakis, *Byzantine Monasticism Reconsidered*, Byzantinoslavica 47 (1986) 34–46; A.-M. Talbot, *An Introduction to Byzantine Monasticism*, Illinois Classical Studies 12 (1987) / = Byzantium and its Legacy, Fall 1987/ 229–241; Џ. Мајендорф, *Византијско богословље. Историјски токови и догматске теме*, Крагујевац 1989[2], 80–95; Д. Богдановић, *Свети оци и учитељи цркве*, Београд 1989, 158–181; D. Papachrysanthou, *Ho athonikos monahismos. Arhes kai organosi*, Athina 1992 (Превод на српски: Д. Папахрисанту, *Атонско монаштво. Почеци и оријанизација*, прев. С. Јакшић, Београд 2003); С. А. Иванов, *Визанрийское юродство*, Москва 1994, 4–224; А. Ангелопулос, *Монашка заједница Свете Горе: историја, типик, живот: Црквена историја*, Манастир Хиландар 1997; A. Dué, *Atlante Storico del Cristianesimo*, Testo di J. M. Laboa, Milano 1997, 52–55, 76–83; *Оксфордска историја средњовековне Европе*, прир. Џ. Холмс, прев. С. Баранац, Београд – Бања Лука 1998, 185 сл.; Епископ Алексије, *Византијски црквени мистици XIV века*, прев. М. Р. Мијатов, Србиње – Београд – Ваљево – Минхен 1999; *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, Dumbarton Oaks Studies 35, ed. J. Ph. Thomas, A. Constantinides Hero, Washington 2001; E. Benc, *Duh i život pravoslavne crkve*, prev. M. Tarar-Tutuš, Beograd 2004, 93–105; *Древни монашки устави*, прев. С. Продић, Шибеник 2004, 3–238; D. Krausmüller, *Abbots and Monks in Eleventh-Century Studios*, Revue des études byzantines 64-65 (2006) 256–259; Јеромонах Димитрије Григоријатски, *Монашка правила: равноанђелски живот: значај свете тајне монашке схиме по светим оцима*, прев. Д. Ристић, Београд 2011[2]; Преподобни Теодор Студит, *Монашка правила*, Свети оци у преводу на српски језик, књ. 9, прев. Р. Поповић, Београд 2017.

[2] *Dictionary of the Middle Ages*, ed. J. R. Strayer, vol. VIII, New York 1987, 459 (= *DMA*); *Христианство: Энциклопедический словарь*, том 2 (Л – С), ред. С. С. Аверинцев, Москва 1995, 148 (= *Христианство: Энциклопедический словарь*).

[3] E. Benc, *Opis hrišćanstva*, prev. M. Tarar-Tutuš, Beograd 2004, 158.

[4] Т. Вер, *Православна црква*, прев. Љ. Благојевић, ред. Р. Ракић, Београд 2001, 44.

име за монаштво јесте *анђелски образ*, што значи да монах настоји да буде налик самим анђелима који непрестано хвале и величају Бога. Суштински смисао и циљ монашког начина живота јесте у потпуном и безрезервном испуњавању свих јеванђеоских заповести о људском односу према Богу и према људима. При том се све животне потребе код монаха своде на најмању и најнужнију могућу меру. Целокупан њихов живот усредсређује се на молитву, пост, скрушеност и скромност. Од самог почетка монаштво одликују пре свега завет безбрачности, затим завет сиромаштва и својеврсног презира према овоземаљским стварима и потребама и, напослетку, завет послушности свом духовном оцу. Додајмо да су то углавном и до данас три важећа монашка завета које искушеник или кандидат за монашки постриг свечано полаже приликом монашења.[5] У изворима из српског средњег века посведочени су следећи називи за монашка лица: инок, чрнац, чрноризац, монах, а ређе у погрдном смислу, више из скромности – расодер. Монахиње су чрнице или, једноставно, монахиње.[6]

Занимљиво је напоменути да је монашки начин живљења, под којим се подразумева повлачење из света у живот испосништва унутар испосничке заједнице, био туђ раном духу, начелима и развоју хришћанства. Тако се, на пример, крајем II века, Тертулијан, знаменити Картагињанин и најплоднији хришћански писац латинске књижевности у ранохришћанском раздобљу,[7] хвалио да „међу нама нема никаквих браминских или индијских гимнософиста, никаквих шумских пустињака или усамљеника... ми се не одричемо ни форума, ни тржишта, ни купатила, ни књига, ни факторија, ни крчми, ни вашара, ни трампе. Ми боравимо са вама у свету...".[8]

Монаштво је веома занимљив феномен којим су се бавили и којим се и данас баве многи савремени истраживачи различитих научних профила почев од богослова и историчара до социолога и психолога.[9] Међутим, упркос бројним истраживањима, много тога је још остало прекривено тамом.

---

[5] Р. Поповић, *Појмовник црквене историје*, Београд 2004, 40–41 (= Поповић, *Појмовник*); *Енциклопедија православља*, књ. II, Београд 2002, 1256–1257 (= *ЕП*).

[6] *Лексикон српског средњег века*, прир. С. Ћирковић – Р. Михаљчић, Београд 1999, 417 (Р. Поповић) /= *ЛССВ*/.

[7] V. Buhvald – A. Holveg – O. Princ, *Leksikon pisaca, filozofa, teologa antike (grčki, latinski i vizantijski autori): Tuskulum leksikon*, Beograd 2003, 321 (= Buhvald – Holveg – Princ, *Tuskulum leksikon*); *Оци и учитељи Цркве III века. Антологија, том 1, Климент Александријски – Тертулијан*, прев. М. Р. Мијатов, Београд – Србиње – Ваљево 2008, 361–364.

[8] Т. Јанг, *Историја религије истока и запада*, прев. В. Чолановић, Београд 1990, 228 (= Јанг, *Историја религије*).

[9] *DMA*, VIII, 459 (R. Metz).

Почеци

Буктињу монашког живота је седамдесетих година III столећа – у доба једне од највећих криза у целокупној светској историји – на велелепан начин упалио Антоније Велики који је двадесет година провео у једном гробу. „Отац" монаштва је истицао да црква и свештеници нису потребни да би се човек приближио Богу. Иначе, Свети Антоније није био Грк. По предању он је био Копт и није био писмен, али су духовне поуке о којима је говорио записали његови следбеници у монаштву.[10] Родоначелник монашког живота у свом подвигу није био усамљен већ су његов пример следили многи. Надахнути речима господњим „Који чува живот свој, изгубиће га, а који изгуби живот свој мене ради, наћи ће га" (Јеванђеље по Матеју 10, 39), као и „Рече му Исус: Ако хоћеш савршен да будеш, иди продај све што имаш и подај сиромасима, и имаћеш благо на небу, па хајде за мном" (Јеванђеље по Матеју 19, 21), они су хитали у беспућа египатских пустиња.[11] Подвргнути беспрекорној самоћи и смерном тиховању, тамо су у посту и молитви проводили године и деценије овоземаљског живота, краткотрајног и трошног, мирно ишчекујући одлазак на онај свет.

Усамљеници који су обитавали у пустињама нису били никакви „револуционари" који су се бунили против земаљске власти, нису били ни анархисти који су потцењивали и презирали људско друштво, ни индивидуалци с којима није било могуће живети. Били су то скромни, понизни и озбиљни људи који су својим начином живота, више него речима, оличавали један сасвим другачији менталитет и поглед на стварност и, уопште, живот, поглед, дакле, сасвим другачији од већине осталих запретених у ионако превише материјализованој култури.[12]

Узори зачетника монаштва пре свега су били старозаветни пророци (Илија, Данило, Јеремија), потом Свети Јован Крститељ, као и апостоли у Новом завету. По њиховом примеру, многи међу хришћанима цео свој живот у потпуности су посвећивали Богу и својим ближњима. Монашко предање, које је почело веома брзо да се образује, у велике монашке узоре убраја Антонија Великог, Пахомија Великог, Илариона Великог, Саву Освећеног и друге.[13]

Када су хришћани у Римском царству стекли слободу вероисповедања – знаменитим едиктом о верској толеранцији који су 313. године издали цареви

---

[10] *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, vol. 1, New York – Oxford 1991, 125–126 (= *ODB*); *DMA*, VIII, 460 (R. Metz); *Христианство: Энциклопедический словарь*, том 1, 94.

[11] Ф. Шерард, *Византија*, прев. Б. Клаус, Београд 1972, 26 (= Шерард, *Византија*); М. Каплан, *Византија*, прев. Б. Ракић, Београд 20018, 210 сл.

[12] Monah Dorotej, *Povijest monaštva. Od sv. Antuna opata do sv. Bernarda*, Split 2006, 18 (Dorotej, *Povijest monaštva*).

[13] Поповић, *Појмовник*, 41.

Константин Велики и Валерије Лициније[14] – унутар саме цркве појачано је занимање за монаштво. Не треба губити из вида чињеницу да је према неким прорачунима у време Константина Великог, дакле у првим деценијама IV века, тек сваки седми житељ Римског царства био хришћанин, што чини нешто мање од 15% укупног броја становника (око седам милиона у односу на укупно педесетак милиона).[15] Али, не треба ни пренебрегавати чињеницу да је већ тада хришћанство представљало огромну духовну снагу.

После стицања слободе вероисповедања у хришћанску цркву су ступили многи међу којима и они који се за то уопште нису припремали.[16] Уз то, међу новопридошлим верницима било је и варвара који су собом донели полупаганске обреде, сасвим стране истинским хришћанима.[17] Међутим, приступање међу верујуће у Христа из користољубља и површно довело је до незадовољства код искрених и дубоко посвећених хришћана. Појава монаштва је, између осталог, управо израз тог незадовољства у односу на цркву која је постајала све више световна и спремна да прави компромисе. Јер, сматрало се да је хришћанство у свом узорном облику аскетска религија и, заиста, у апостолско време оно је имало та обележја.[18] Посебан значај имала је и оцена Светог Јеронима, чувеног егзегете и преводиоца Светог писма на латински,[19] који бележи: „Од када Црква има хришћанске владаре, порасла је у моћи и богатству, али је умањена њена морална моћ".[20]

За ревносне хришћане, дакле, прилив нових и недовољно припремљених присташа Христове вере био је својеврсна саблазан и такви су почели да напуштају свет и повлаче се на пуста и скровита места где су проводили остатак живота. Ова групација хришћана чини нови талас монаштва у IV веку. Другим речима, уследило је и својеврсно сабирање у монашком покрету. „Крштење" аскезом заменило је „крштење крвљу". Својом есхатолошком духовношћу, својим јеванђеоским максимализмом, монаси су стали на пут збрци која је завладала у цркви и царству.[21] Тако се десило да је за разлику од III века, када је број оних који су примили анђеоски образ био релативно мали, у следећем IV столећу досегао бројку од педесет хиљада.

---

[14] М. Сајловић, *Миланскиедикт у контексту реформи III и IVвека*, Београд 2011, 11 сл.; *Свети цар Константин и Миланскиедикт 313. године*, уред. Р. Младеновић, прев. Ђ. Лазаревић, Краљево 2013, 7 сл.

[15] Р. Радић, *Константин Велики: надмоћ хришћанства*, Београд 2010, 97 (= Радић, *Константин Велики*).

[16] Поповић, *Појмовник*, 41.

[17] A. Menj, *Istorija religije*, prev. Lj. Joksimović, M. Dobrić, Beograd 2005, 340 (= Menj, *Istorija religije*).

[18] В. Ћоровић, *Света Гора и Хиландар до шеснаестог века*, Београд 1985, 9.

[19] Buhvald – Holveg – Princ, *Tuskulum leksikon*, 135.

[20] Dorotej, *Povijest monaštva*, 16.

[21] O. Kleman, *Pravoslavna crkva*, prev. S. Miletić, Beograd 2001, 105.

За прве монахе се са разлогом каже да су били својеврсни пророци и мистици који нису допуштали да њихова вера буде површна.[22] С тим у вези, ваља нагласити да је управо мистицизам, посведочен код многих духовника који су примили монашки завет, увек био озбиљан проблем за средњовековну цркву. Тај проблем је проистицао из чињенице да се вера у суштини тицала не само разума, него и осећања, те да су све велике људе цркве бар донекле покретала и усмеравала осећања. Харизматични међу њима су били у стању да за неку идеју релативно лако стекну велики број присталица. Не подлеже сумњи околност да су многи надахнути и одушевљени реформатори, уосталом као и успешни проповедници, имали мистички приступ. Опасност је, међутим, лежала у томе да је тај мистицизам лако могао да склизне преко границе која га је одвајала од јереси. Човек који стреми ка непосредном јединству с Богом кроз усмеравање осећаја могао је веома лако да заборави посредника који је између њих успостављен, а то је била црква.[23]

Расп̄ростп̄рање

Колевка монаштва, дакле, био је Египат односно познате египатске пустиње као што су Тивејска пустиња, Писпир, Нитријска пустиња.[24] Одатле се идеја монаштва прелила на Синајско полуострво где је све до арабљанског освајања било много монаха, мада и данас тамо постоји знаменити манастир Свете Катарине. Испосничком животу и дубокој преданости молитви доприносили су и климатски услови Блиског истока. Сув и топао ваздух, као и велики број пећина у планинама, лишавали су духовнике старања о пребивалишту, а рибом богате воде Нила и воћке које су унаоколо расле у изобиљу дозвољавале су им да о не морају превише да брину о храни.[25]

Са Синаја је монашка идеја запљуснула простор Блиског истока, пре свега Сирију и Палестину,[26] а потом је захватила и подручје Мале Азије. Тамо су најпознатији монашки центри били планина Олимп у Битинији, која се наслања на Мараморно море и треба је разликовати од Олимпа у Грчкој, потом планина Латрос код Милета, затим Кападокија, област смештена у југоисточном делу малоазијског потконтинента и окренута према Сирији, са највише пустиња, која подсећа на површину Месеца. У Малој Азији су манастирске заједнице постојале на горама Галисиос (северно од Ефеса), и Латрос (Латмос)

[22] Dorotej, *Povijest monaštva*, 7.

[23] С. Пеинтер, *Истп̄орија средњеī века (284–1500)*, прев. Ч. Антић, Н. Порчић, Београд – Бања Лука 1997, 481.

[24] Поповић, *Појмовник*, 41. Уп. Sl. M. Radošević, *Monaška civilizacija*, 1, Beograd 1994, 97 sl. (= Radošević, *Monaška civilizacija*).

[25] Menj, *Istorija religije*, 341.

[26] Radošević, *Monaška civilizacija*, 141 sl.

на језеру Хераклеје, близу Милета. Манастири су оснивани и на готово свим већим острвима, а нарочито треба поменути острво Патмос које је у време оснивања знаменитог манастира светог Јована Богослова (1088) било потпуно ненасељено.[27] Ипак посебно место у историји византијског монаштва почев од X века заузима Света Гора, јединствена монашка република и „небески град" како је у тренутку надахнућа и испуњен религиозним заносом назива један византијски писац.[28] Затим су ту и Метеори у Тесалији, где се на негостољубивим громадним стенама налазе манастири у које се улазило на корпама са чекрком.[29] Уз то, на острву Сицилији и на простору јужне Италије (Калабрија, Апулија), као и у околини Рима, постојало је више од три стотине грчких манастира за које се усталио назив *василијана*, пошто су следили манастирска правила кападокијског оца Василија Великог.[30]

Монаштво, настало на хришћанском Истоку, проширило се и у остале делове хришћанске васељене. За распростирање ове идеје на Запад веома је заслужан црквени отац и александријски патријарх Атанасије Велики (328–373) у IV веку.[31] Боравећи у прогонству, због сукоба око аријанског учења, он је ширио ову идеју а значајан допринос у њеном прихватању дали су чувени црквени оци Амброзије Милански, блажени Августин, Свети Јероним, Свети Јован Касијан, Руфин Аквилејски, Бенедикт из Нурсије и други.[32] Свети Јероним је 404. године са грчког на латински превео правила по коме су живели монаси на истоку, а које је претходно у 194 поглавља уобличио Пахомије Велики.[33]

У западној Европи су монаси образовали поједине монашке редове који су потом одиграли важну улогу у историји овог дела европског континента. Тако је Бенедикт из Нурсије,[34] „отац" западног монаштва, 529. године основао манастир у Монте Касину чији су се монаси (бенедиктинци) уз физички рад бавили и културним делатностима. Они су утемељили школе, преписивали су старе рукописе, уз филозофију и теологију неговали су различите научне дисциплине, уводили су разне агротехничке мере. У *Правилу* Светог Бенедикта наглашава се значај унутрашње дисциплине, послушност и пренебрегавање

---

[27] Ј. Кодер, *Византијски свет. Увод у историјску географију источног Медитерана током византијске епохе*, прев. В. Станковић, Београд 2011, 123–124 (= Кодер, *Византијски свет*).

[28] П. Христу, *Света Гора Атонска: историја, живот, блага*, прев. Вл. Јанковић, Београд 2009², 22 сл.

[29] Г. Суботић, *Почеци монашког живота и црква манастира Сретења у Метеорима*, Зборник за ликовне уметности 2 (1966) 127–181; D. M. Nicol, *Meteora. The Rock Monasteries of Thessaly* (Revised Edition, Variorum Reprints), London 1975.

[30] Кодер, *Византијски свет*, 124.

[31] *DMA*, VIII, 461 (R. Metz). Уп. *ODB*, I, 217–218 (B. Baldwin – A. Kazhdan – N. Ševčenko).

[32] Поповић, *Појмовник*, 42.

[33] *DMA*, VIII, 460–461 (R. Metz).

[34] *Lexikon des Mittelalters*, I, Stuttgart – Weimar 1999, 1867–1868 (G. Binding) /= *LM*/; Buhvald – Holveg – Princ, *Tuskulum leksikon*, 53.

воље.[35] Осим бенедиктинаца, касније су основани још неки редови као што су јовановци, фрањевци, доминиканци, цистерцити, тевтонци.[36] У раном средњем веку управо је монаштво било и духовно и културно најјача снага Европе.

Из египатске пустиње, дакле, пракса монашког обитавања у IV веку распростpла се и на друге делове хришћанског света, а до краја тог века монашки живот је постао карактеристично обележје хришћанства од најдаље источне до најдаље западне и северне тачке Римског царства, укључујући и Британију.[37] Монашки начин живљења обухватио је тако огроман простор од жарког поднебља Египта и Блиског истока, са његовим егзотичним народима и прастарим веровањима, до пустих острва у Атлантику и хладних подручја далеког севера, постављајући олтаре, радионице, скрипторијуме и манастирске школе уместо дотадашњих паганских жртвеника.[38] Када се говори о најудаљенијој тачки коју је хришћанско монаштво достигло, она сеже чак до древне Кине.[39]

Устројство

Монашки живот се испољавао кроз два посебна вида: кроз отшелништво или пустињаштво и кроз организовање монашких насеобина – манастира. Отшелници или анахорети свој настанак везују за Антонија Великог и египатске пустиње.[40] Пустињаштво је било веома развијено до X века, а онда почиње да опада. Поједини од њих, такозвани еремити, заиста су живели по пустињама. Затим су постојали дендрити који су живели на дрвету, потом затворници који готово да нису напуштали своје келије, онда молчалници који су живот проводили у сталном ћутању, као и стилите или столбнике који су живели на стубу, каткад чак и усред градске вреве.[41] Вероватно најчувенији међу њима, столбницима, био је Свети Симеон Стилит, сиријски аскета из V века.[42] Да би побегао од својих исувише ревносних ученика, он је тридесет година живео на једном стубу. Са тог необичног седишта вршио је велики утицај. Једном је у жестокој верској расправи чак и цару Теодосију II (408–450) запретио божјом казном.[43] Било је монаха који су живот проводили у сталном ћутању, а један је

[35] Dorotej, *Povijest monaštva*, 227–241; Radošević, *Monaška civilizacija*, 282 sl.
[36] Ž. Diboa, *Monaški redovi*, prev. D. Hižar, Novi Sad 1988, 7 sl.
[37] Јанг, *Историја религије*, 229.
[38] Radošević, *Monaška civilizacija*, 91.
[39] *Oksfordska istorija Vizantije*, prir. S. Mango, prev. M. Miloradović, P. J. Marković, Beograd 2004, 227 (= *Oksfordska istorija Vizantije*).
[40] Поповић, *Појмовник*, 42.
[41] *DMA*, VIII, 461 (R. Metz); Поповић, *Појмовник*, 43.
[42] *ODB*, III, 1985–1986 (A. P. Kazhdan – N. P. Ševčenko).
[43] Шерард, *Византија*, 99.

од своје осамнаесте године до краја живота говорио само *Кирие елеисон* (Господи помилуј!).

Ипак, временом је над пустињаштвом превладало организовање монашких заједница, до којег почиње да долази у IV веку, најпре у Египту, затим на Синају, у Светој земљи, Сирији, Месопотамији, деловима Мале Азије. За ове монахе Пахомије Велики је увео веома строг, готово „војнички" начин живота који је предвиђао заједничко обитавање монаха.[44] Већ тада, у IV веку, монаштво је чврсто закорачило у хришћански живот, а Василије Велики је прописао прва правила како монаси треба да живе. Сви монаси у Византијском царству чине братство св. Василија (по Василију Великом), али је важно упозорити да у Византији, за разлику од западне Европе, нису постојали монашки редови.

Од настаријих времена до данас, у манастирима су присутна два различита облика монашког живота. Постоји такозвана *киновија*, односно општежиће, где монаси живе потпуно заједно, моле се заједно, раде заједно, обедују заједно, а једино спавају сваки у својој келији.[45] С друге стране, постоје манастири у којима духовници упражњавају такозвану *идиоритмију* (грчки – сопствени ритам) која предвиђа такав вид живота где монах све сам ради.[46]

У жељи да задобију вечно спасење, упоредо са мушкарцима, најстрожој аскези подвргавале су се и жене, одабирући пост и молитву као начин да се победи телесно и стекну врлине. Поменућемо, на пример, знамениту Меланију Старију и њену још чувенију унуку Меланију Млађу које су живеле и подвизавале се у другој половини IV и првим деценијама V века.[47] Као што су за монахе правила прописали Пахомије Велики и Василије Велики, тако су за монахиње одредбе подвижничког живота утемељиле најпре Пахомијева сестра, а затим и Света Макрина,[48] сестра кападокијских отаца Василија Великог и Григорија из Нисе. Ипак, у Византији је број калуђерица био неупоредиво мањи него број калуђера.[49] Једно истраживање, спроведено на ограниченом узорку и само за два последња столећа византијске историје казује да је међу

[44] Поповић, *Појмовник*, 42.

[45] *ODB*, II, 1136 (A.-M. Talbot); *Христианство: Энциклопедический словарь*, том 1, 731–734; *ЕП*, II, 1373.

[46] *ODB*, II, 981 (A.-M. Talbot).

[47] *Bibliotheca hagiographica graeca*, ed. F. Halkin, II (Subsidia hagiographica 8a), Bruxelles 1957², 108–109 (= *BHG*).

[48] Милаш, *Православно калуђерство*, 12; *BHG*, II, 70.

[49] *Women and Byzantine Monasticism*, Proceedings of the Athens Symposium 28–29 March 1988, ed. J. Y. Perreault (Publications of the Canadian Archaeological Institute at Athens No. 1), Athens 1991, 11–117. Неколико радова који се непосредно односе на жене и византијско монаштво објављено је у часопису Byzantinische Forschungen 9 (1985). Такође в. *That Gentle Strength. Historical Perspectives on Women in Christianity*, ed. L. L. Coon, K. J. Haldane and E. W. Sommer, Charlottesville – London 1990, 19–69.

онима који су се одрекли световног бивстовања било свега 4% жена.[50] Однос мушких и женских манастира у Цариграду, током целокупне повести Царства је 270 према 77, што значи да је удео оних које су настањивале монахиње био 22%. У унутрашњости, додуше на ограниченом географском узорку, тај однос је био 225 према 17, то јест само 7% је отпадало на манастире где су живеле жене.[51]

Када је у питању монаштво у латинском свету западне Европе, важно је нагласити да су разне реформе и настојања да се изврши реорганизација монашког живота, између осталог, биле усмерене на усклађивање монашког живота са животом епископског, дакле, немонашког система. Када се у тој светлости посматра доктринарни сукоб између Августина и Пелагија,[52] двојице тамошњих врхунских богослова, може се закључити да је, у извесном смислу, он представљао испољавање размимоилажења између ауторитарног и сакраменталног свештеничког система папског хришћанства, с једне, и самосталнијег индивидуалистичког, готово световног карактера монашког живота, с друге стране. Августиново становиште је било човек није способан апсолутно ни за какво добро мимо Божје благодати која му се посредује кроз сакраментални систем Цркве. На другој страни, било је начело да човек у себи има ту благодат како би могао да оствари морално и духовно савршенство, и досегне визију Бога за упражњавање испосништва и мисаоног посматрања света и живота. Манастири су у најмању руку били од особите важности за средњовековно хришћанство у двема стварима: представљали су средишта знања и културе и одиграли су важну улогу у очувању учености, с једне, и, такође, били су и жаришта мисионарске делатности из којих су монаси одлазили у нехристијанизоване области ради оснивања нових манастира, и покрштавања житеља оближњих територија.[53] Тако су, на пример, покрштавање паганских Словена на Балканском полуострву јужно од линије Солун – Драч, о којем се не зна много, али које се с разлогом може сматрати највећим постигнућем средњовековног византијског хришћанства, обављали именом непознати мисионари међу којима је број монаха био знатан.[54]

Манастири

За манастир се обично наглашава да представља монашко насеље, односно комплекс грађевина који је устројен у складу са строго одређеним начином

[50] A.-M. Talbot, *A Comparison of the Monastic Experience of Byzantine Men and Women*, Byzantine Saints and Monasteries, Brookline Mass. 1985, 1.

[51] Ibid. 1 sq.

[52] *LM*, I, 1223–1229 (G. Binding); Buhvald – Holveg – Princ, *Tuskulum leksikon*, 48, 257.

[53] Јанг, *Историја религије*, 328.

[54] Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, прев. К. Тодоровић, Београд 1991, 98.

живота и потребама монаха. Он је на неки начин прибежиште у којем се заветовани, у трагању за сопственим спасењем и спасењем оних које у својим молитвама помињу, у потпуности посвећују контемплацији.[55] Манастири су ради безбедности често били окруживани високим и снажним одбрамбеним зидинама унутар који су се налазили конаци, штале, радионице и складишта, док се у средишту налазила главна црква (католикон).[56] Многи манастири су били на земљи и бавили су се пољопривредом, имали су радионице уља, млинове,[57] док је оснивач монашке обитељи Пантократора у Цариграду у свом манастиру 1139. године изградио велику и добро опремљену болницу.[58] Захваљујући многобројним поклонима и завештањима, временом су манастири задобили велику економску моћ.

Сматра се да су У Византијском царству манастири чинили чак 17% у односу на све остале насеобине.[59] Први манастир утемељен у Цариграду био је Далмату у другој половини IV века, а њихов број је у византијској престоници на Босфору до 536. године досегао бројку седамдесет. У византијским изворима је посведочено око хиљаду манастира од којих се једна трећина налазила у Цариграду.[60]

Манастири су представљали средишта хришћанског човекољубља у најплеменитијем смислу тог израза. Били су прибежиште за све бескућнике или оне којима је била потребна помоћ као што су сирочад, стари, инвалиди, унакажени, ментално болесни, социјално обесправљени. Служили су као уточиште за збачене цареве и свргнуте патријархе, за неуспеле узурпаторе и политичке супарнике. Известан број манастира је у својим комплексима имао болнице и домове за старе.[61] Премда за разлику од Запада византијски манастири нису били средишта образовања, осим за припрему деце одређене за монашки живот, ипак су играли важну улогу у интелектуалном и културном животу Царства. Цариградски манастири Студион и Одигон имали су скрипторије где су се преписивали рукописи. Према неким прорачунима у X и XI веку око 50% писара и преписивача у Византији били су монаси, док је у XIV веку тај проценат износио 25%.[62]

Манастир је могао да оснује било ко, ако је за то имао могућности, па се као оснивачи појављују чак и сељаци. Било је неопходно да манастир има најмање три монаха. Такође је било потребно да манастир има свој типик,

[55] *ЕП*, II, 1161 сл. (И. Стевовић).
[56] *ODB*, II, 1391 (M. Johnson – A.-M. Talbot).
[57] *Oksfordska istorija Vizantije*, 228.
[58] *Oksfordska istorija Vizantije*, 230.
[59] Кодер, *Византијски свет*, 141.
[60] *ODB*, II, 1391 (M. Johnson – A.-M. Talbot), 1393 (A.-M. Talbot).
[61] *ODB*, II, 1393 (A.-M. Talbot)
[62] A. Cutler, *The Social Status of Byzantine Scribes, 800–1500. A Statistical Analysis Based on Vogel-Gardthausen*, Byzantinische Zeitschrift 74 (1981) 328–334.

својеврстан статут по којем монашко братство живи. Типик се углавном састоји из три дела. У првом су литургијске обавезе манастира које одређује оснивач, као и житије оснивача или светитеља. Други део обухвата прописе о животу у манастиру, а трећи чини списак манастирске имовине у тренутку састављања типика.[63] Типик потврђује надлежни епископ, а најугледнији манастири су такозвани ставропигијски (крстоизворни) које оснивају цар или патријарх.[64]

На челу манастира налази се настојатељ или *игуман* који управља монашком заједницом и целокупном имовином.[65] О манастирским приходима и расходима стара се *иконом* или *економ*, по значају прва личност у манастиру после игумана. У манастиру, по потреби, постоје сем игумана и иконома и друга послушања, као *еклисијарх* – монах који се стара о богослужењу у храму, затим *дохијар* (калуђер који се брине о манастирским гостима), *болничар* и други.[66] Средином V века монаси и манастири су потчињени епископу како би се избегло њихово стихијно оснивање и одржала монашка дисциплина у цркви.

Осим манастира постоје и други видови монашких заједница. То су *скит* – заједница која може да има велики број монаха, али нема статус манастира; *метох* – манастирско имање на којем живе монаси и старају се о његовом одржавању; *ћелија* – обухвата мали број монаха (два, три, четири).[67] На пример Хиландар има ћелију Светог Саве где углавном бораве један или двојица монаха.[68]

У манастирима је важило правило *stabilitas loci* – начело о насељавању и боравку монаха у само једном манастиру, чији је циљ био да ограничи и смањи појаву лутајућих монаха.[69] У 46. канону тзв. Пето–шестог или Трулског сабора који је одржан у Цариграду 691/692. године стоји: „Оне које су изабрале подвижнички живот и у манастир уписане, никако да не излазе. Ако их пак нека неотклоњива потреба на то натера, нека то чине са благословом и дозволом настојатељице (игуманије), али и тада не саме за себе, него, по заповести настојатељице, са неком старијом или од првих у манастиру. Никако није дозвољено да заноће ван манастира. Такође и мушкарци који проводе монашки живот да и они излазе по хитној потреби, са благословом онога коме је поверено настојатељство. Тако да: који преступају сада од нас одређено правило,

[63] *ODB*, III, 2132 (A.-M. Talbot); *ЛССВ*, 730–731 (Т. Суботин-Голубовић).
[64] *ODB*, II, 1391 (M. Johnson – A.-M. Talbot); *ЛССВ*, 418 (Р. Поповић).
[65] Поповић, *Појмовник*, 42.
[66] *ODB*, II, 1391 (M. Johnson – A.-M. Talbot); *ЛССВ*, 797–799 (М. Живојиновић).
[67] *Христианство: Энциклопедический словарь*, том 1, 724; *ЛССВ*, 287–288 (Р. Милошевић), 402–403 (С. Мишић); *ЕП*, III, 1762 (П. Пузовић).
[68] *ЛССВ*, 288 (Р. Милошевић).
[69] Кодер, *Византијски свет*, 123.

било мушкарци било жене, нека подлегну одговарајућим епитимијама (казнама)".[70]

Тако, на пример, знаменити Беда Пречасни (*Venerabilis*), један од највећих учењака раног средњег века,[71] као деветнаестогодишњак је 682. прешао у манастир Светог Павла у Џероу и у њему остао до краја живота (735), што значи да је у манастиру провео чак педесет три године, а да је само једанпут изашао изван манастирских зидина.[72]

За манастирска средишта се са добрим разлогом истиче да су представљала „луке спокојства, озарености и реда".[73] Зато су се и световни људи пред крај живота често повлачили у манастирску тишину. Како вели Јован Антиохијски у XI веку: „Манастири су луке које пружају одмор путницима на пучини овога света". Онај ко је даривао братство калуђера за узврат је добијао извесне противуслуге које нису биле искључиво духовне природе. Наиме, даровањем поседа манастиру могло се обезбедити место у његовој монашкој обитељи. Реч је о познатој установи *аделфата* која је у Византији имала дугу традицију чији почеци сежу у XI век.[74] Ово се проширило и на српске земље и било је нарочито актуелно у метежним временима с краја XIV и у првим деценијама XV столећа. На тај начин су поједини великаши себи обезбедили уточиште које је подразумевало ћелију за становање и следовање основних животних намирница и потрепштина за живот. Тада су у светогорским манастирима аделфате установљавали чланови обеју оновремених владарских породица, Лазаревића и Бранковића, али не и само они.[75]

О црнорисцима

Монаси, односно појединци који су се са чудесном ревношћу окренули Богу, код обичних људи су уз помешано осећање дивљења и страхопоштовања изазивали и осећање сопствене ништавности. Истовремено су, дакле, служили и као узор и као прекор. Није случајно да се монаси метафорички упоређују са неправилним глаголима у граматици: другачији су од осталих, али, опет, такви да се без њих не може. Византијско монаштво није било одвојено од лаич-

[70] Р. Поповић, *Васељенски сабори (Пети, Шести и Седми): одабрана документа*, књ. 2, Београд 2011, 221 бр. 46.

[71] *LM*, I, 1774–1229 (H. Bacht – W. Becker – M. Folkerts – H. Schmid); *Христианство: Энциклопедический словарь*, том 1, 175–176; Buhvald – Holveg – Princ, *Tuskulum leksikon*, 51–52.

[72] М. Антоновић, *Наративни извори за историју Европе: средњи век*, Београд 2007, 123

[73] Јанг, *Историја религије*, 327.

[74] М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, Зборник радова Византолошког института 11 (1968) 241–270.

[75] С. Ћирковић, *Есфигмен и Србија*, Есфигменска повеља деспота Ђурђа, П. Ивић, В. Ј. Ђурић, С. Ћирковић, Београд – Смедерево 1989, 66.

ког света као на Западу. Истина, оно није давало велике културне и филозофске погледе као западно већ се много више исказивало у свакодневном животу.

Истовремено, монаштво је било највиталнији појединачни чинилац византијске духовности. Поштовање монаштва је у Византији психолошки феномен јер је се сматрало да је монах лек и за душу и за тело. Византијски писац XI столећа Кекавмен нема високо мишљење о образовању монаха, али ипак саветује: „Чешће причај са монасима: мада су они необразовани, не осуђуј их. Јер божаствени апостоли, премда су били непросвећени, ипак су свет просветили."[76]

Монаси су играли кључну улогу на васељенским саборима IV и V века, а читав низ водећих византијских богослова који су пресудно утицали на обликовање хришћанске догме, литургије и мистицизма били су монаси. Они су били најватренији борци у одбрани православља и негативно настројени према унији са римокатоличком црквом која би на било који начин повредила ортодоксију.[77] Уопште, монаштво је често представљало глас савести православне цркве.

Свако је могао постати монах. Доња граница коју је прописао Василије Велики била је 16–17 година, а за време иконоборства ја спала чак на 10 година. Међутим, касније је Теодор Студит вратио границу на узраст 16 до 17 година. Постојао је такозвани *новицијат*, нешто као приправнички стаж, у трајању три године, а најстроже је било забрањено мењање манастира.[78]

Смерност и скромност су особине које би требало да красе сваког црнорисца. Византијски духовник Јован IV Нистевтис (Посник), цариградски патријарх (582–595), у византијској историји упамћен и као први цариградски првосвештеник који је у својој титули службено понео епитет „васељенски",[79] обратио се монасима следећим поучним речима:

„Задржавајући пажљиво скромно понашање.
Као што треба, монаше, обори поглед,
На све стране недолично не бацај погледе (…)
Води разговоре тихе и кротке,
Ни са ким не заборављај, монаше, на скромност.
Нека твој смех буде миран осмех:
Не кикоћи се, не показују ограду зуба".[80]

---

[76] *Советы и рассказы Кекавмена* (Сочинение византийского полководца XI века), подготовка текста, введение, перевод и комментарий Г. Г. Литаврина, Москва 1972, 216.

[77] *ODB*, II, 1394 (A.-M. Talbot)

[78] *Христианство: Энциклопедический словарь*, том 2, 224.

[79] *ODB*, I, 675–676 (A. Papadakis).

[80] R. Cantarella, *Poeti bizantini*, I, Milano 1948, 56–57. Уп. *Памятники византийской литературы IV–IX веков*, отв. ред. Л. А. Фрейберг, Москва 1968, 215–216; С. С. Аверинцев, *Поетика рановизантијске књижевности*, прев. Д. Недељковић, М. Момчиловић, ред. Д. Богдановић, Београд 1982, 302 н. 22.

Чувени монах и игуман манастира Свете Катарине на Синају, Јован Климакос (Лествичник), који је живео у завршним деценијама VI и првој половини VII столећа,[81] у свом главном делу *Рајска лествица* дао је изванредан опис људских врлина и страсти,[82] и њиховог доживљавања, јединствен у целој подвижничкој литератури.[83] На основну његовог излагања изводи се закључак да су две основне страсти из којих проистичу све остале стомакоугађање и гордост. Из њих полазе два дуга низа, или „ланца" како би рекао Лествичник, и ти низови обухватају све страсти које се наводе у његовој *Лествици*. Тако се у првом низу, на чијем је челу стомакоугађање, налази и смехотворство, заједно са блудом, дрскошћу, сребroљубљем, гневом, очајањем, славољубљем, леношћу.[84] Програм спасења кроз аскетизам образлаже савршени монах Јован Климакос у својој „Лествици".[85]

О монашкој скромности и смерности, као и равнодушности према овоземаљским стварима и богатству, на особен начин казује сусрет српског цара Стефана Душана и Григорија Паламе, највећег богослова касновизантијске епохе и главног идеолога исихазма. До овог сусрета је дошло на Светој Гори у зиму 1347/1348. године.[86] Будући да је Паламин углед у православној цркви био огроман, а да побуњеници у Солуну нису хтели да га приме у град када је постављен за тамошњег митрополита, те се знаменити духовник обрео на Светој Гори, Стефан Душан је настојао да се с њим сретне и придобије га да дође у Србију. Српски цар није пропустио да Паламу подсети како је срамотно да га Византинци прогањају и да му не дозвољавају да преузме митрополитску столицу у Солуну која му је припала. Уз то, нагласио је да ће му, уколико се одазове његовом позиву, радо поклонити градове и цркве и области, уз навођење читавог низа обећања о приходима и благу. А божји човерк, који је пажљиво саслушао српског владара, непослетку му је рекао да све то за њега не представља ништа: „Ми немамо потребе ни за политичком влашћу, ни за областима, ни за приходима, ни за зарадом, ни за великим благом".[87] Онда, како би појачао значење својих речи и дао им нарочиту убедљивост, узвратио је живописном параболом упоредивши своју монашку смерност са сунђером

[81] *ODB*, II, 1060-1061 (A. Kazhdan – R. S. Nelson); Д. Богдановић, *Ликови светитеља*, Београд – Бања Лука – Нови Сад 2008, 65–66.

[82] Свети Јован Лествичник, *Лествица*, прев. Д. Богдановић, Манастир Хиландар 2003[4], 19-217 (= Јован Лествичник, *Лествица*).

[83] *ЕП*, II, 894-895 (А. Т. Ракита). Такође в. В. Јеротић, *Учење св. Јована Лествичника и наше време*, Београд 1997.

[84] Д. Богдановић, *Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности*, Београд 1968, 49.

[85] *Oksfordska istorija Vizantije*, 227.

[86] Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 107.

[87] *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. VI, уред. Ф. Баришић, Б. Ферјанчић, Београд 1986, 630–631 (Н. Радошевић) /= *ВИИНЈ*/.

који у себе може да прими само чашу воде. Цару Стефану Душану је показао Егејско море, које је запљускивало сури атонски масив, и упитао га да ли би сунђер бачен у њега био у стању да у себе смести све воде морских дубина, а затим је сам одговорио одречно. Сунђер би упио само чашу воде, а осталу непрегледну водену масу не би ни дотакао. Потом је додао да је он одавно свикнут да се задовољи само најнеопходнијим. Отуда би било узалудно да га српски владар засипа златом или да га чак потопи у златоносну митску реку Пактол.[88]

Вероватно најчудноватији међу византијским монасима XIV столећа био је Максим Кавсокаливит. Он је представљао спој ученог богослова-практичара и несвакидашњег пророка, а око 1307. године стигао је у најцветније монашко пребивалиште православних калуђера – Свету Гору.[89] Навикнут да с е лишава и најмање раскоши оовоземаљског живота, а ношен идејом да је луксуз све што није гола нужда, он је живео у сагласности са најригорознијим постулатима аскезе, изазивајући због тога код неких монаха чак и подругивање. На Светој Гори је провео готово седамдесет година. Причало се да је живео по колибама које је правио од грања. Будући да је често мењао место боравка, Максим их је палио – отуда и надимак Кавсокаливит (Паликолиба) – и притиснут само њему знаним немиром, одлазио даље. Боравећи на Светој Гори, монах Максим је привлачио издалека поклонике једноставношћу свога говора и својим изванредним духовним врлинама. У његовом житију пише: „Због тога су сви обузети тежњом да га виде, било ми који боравимо на Гори, било људи са истока и запада и са обала Хеладе и са острва Киклада, чак и од самих Срба небројено мноштво је стално праведнику хрлило, као што чине ројеви пчела кад на неким местима осете сладост меда, на горама и у пећинама и у вртачама".[90]

Георгије Сфранцис, византијски великодостојник и историчар XV века,[91] о једној заједници монахиња бележи: „А о њиховој заједничкој храни, о одећи монахиња, о одсуству било какве имовине, о томе да ништа ни за заједничку ни за личну корист нису чиниле, а да претходно нису тражиле опроштај грехова, о томе да иду босе, да мало једу и леже на земљи, да живе у сиромаштву и о осталом што представља сведочанство врлине излишно је и говорити".[92]

---

[88] Д. Срејовић – А. Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1979 313.

[89] *ODB*, II, 1322–1323 (A.-M. Talbot); Р. Радић, *Србија у Житију Максима Кавсокаливита*, Наука и идентитет, Филозофске и природно-математичке науке, Зборник радова са Научног скупа (Пале, 21–22. мај 2011), Филозофски факултет Пале, Посебна издања: Научни скупови, књ. 6, том 2, Пале 2012, 15-20.

[90] *ВИИНЈ*, VI, 645–646 (Н. Радошевић).

[91] *ODB*, III, 1937 (A.-M. Talbot).

[92] Георгије Сфранцис, *Хроника. Пад Византијског царства*, прев. и прир. М. Станковић, Београд 2011, 78–79.

Никита Хонијат, византијски историчар друге половине XII и почетка XIII века,[93] казује да су монаси „попут орла који пара облаке.... презирали све земаљско".[94]

У Житију светог Петра Коришког, изашлог из пера светогорског монаха Теодосија Хиландарца,[95] постоји занимљива епизода о сукобу испосниковом са *бесовима* (злодух, нечастива сила, ђаво) који му нису давали мира. Биограф бесу приписује речи којима се обесмишљава монашки живот: „Али зашто се ми уопште и боримо с тобом? Какво бисмо веће зло или теже страдање од оног што сада имаш могли навалити на тебе? Шта, бедниче, зар није од сваке беде горче и тегобније твоје живљење? Како не закључиш да је смрт од живота твога пријатнија? Јер шта је тај твој живот којим се без памети хвалиш: зар се ниси сам, гризући биље у пустињи као звер, глађу убио? Сунцем паљен, ветром и даждом мучен, у каменој пештери тело се твоје смрзава и труне, а због наготе кожа је твоја као земља поцрнела, а у њој као у врећи кости твоје, као сено исушене, једва се држе. И толико страдајући без ума трпећи своје изнуравраш живљење? Како бисмо те боље од овог повредили или проклели!"[96]

О монасима се на веома похвалан начин изразио и Константин Филозоф,[97] интелектуалац бугарског порекла који припада српској средњовековној књижевности: „А рећи ћу и о онима чија су дела вишега реда, који анђеоски живот подражавају, који су све красоте (овога света) били у стању заменити за дивнога Христа, којим се красе; (они) живе у пустињама, које су за њих питоме, и у обитељима, тако да и оне који су лењи побуђују да им се придруже. И показују многе изабране, који врлине чувају сред ових обитељи; (имају) многе молчалнице по великом Јефрему и разговарају са лишћем и птицама и водом. Међу њима има много монаха који (сопственим) подвигом непрестано славе и хвале Бога, једнога у Тројици, као што га анђели славе непрестаним појањем и са њима се може запевати: 'Радошћу се хумке опасаше и пустиње дивно процветаше' (Псалам 65, 12)".[98]

Међутим, монаштво је често умело да буде прилично далеко од идеала за које се залагало јер је долазило до ерозије монашког морала. Због тога су калуђери, са више или мање разлога, бивали изложени подсмеху. Тако је, на пример, Христофор Митиленски, византијски песник и великодостојник XI

[93] *ODB*, I, 428 (A. Kazhdan).

[94] Nicetae Choniatae Historia, ed. J.A. van Dieten, Berolini 1975, 145.

[95] Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 168–175 (Богдановић, *Историја старе српске књижевности*).

[96] Теодосије, *Житија*, Стара српска књижевност у 24 књиге, Књига пета, свеска прва, прир. Д. Богдановић, данашња језичка верзија Л. Мирковић – Д. Богдановић, Београд 1988, 280.

[97] Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 214–218.

[98] Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, Београд 2009, 24.

столећа,[99] у неким својим стиховима исмевао халапљиве монахе или лаковерне калуђере попут Андрије који је скупљао лажне реликвије.[100]

У једном извору се може прочитати: „У нашој средини постоје људи који су постригом купили право на слободу и бесцаринску трговину. Уздржавањем од меса стичу новчане добитке јер немају издатака за куповину и не плаше се моћника. Порезници не ометају њихов трговачки промет. Узгајају винограде, обрађују баште и размножавају стада разних животиња, препуштајући другим сточарима да од њиховог божанственог стада начине бесловесне животиње и поступајући тако да у свему сведоче о својој привржености свету".[101]

Упркос томе, у очима Византинаца монашки живот, који су пред смрт сви прижељкивали, чинио им се савршеним обликом хришћанског живљења.[102]

Искушења

Монашки живот, који је одвајкада био тешко достижни идеал, пролазио је кроз разне успоне и падове, али у спором протицању векова између њих није увек лако повући границу. Ипак, зна се да је број монаха растао у IV и V, потом у X веку и на почетку следећег, XI столећа, али и у XIV веку. Ово кретање с разлогом се доводи у везу са порастом броја манастира, што је, опет, последица бројних поклона цркви и манастирима у средњевизантијском периоду, на истеку првог хришћанског миленијума. Нема сумње да је број монаха у Византији био сразмерно велики. Тако је, на пример, титуларни патријарх Антиохије Јован Оксит, с краја XI столећа (око 1089–1100), са луцидним смислом за претерано истицао да су почетком VIII века, дакле уочи избијања иконоборачке кризе, половину становништва васељене чинили монаси. Овој вести, наравно, не можемо приписати веродостојност, али ако је схватимо у њеном хиперболичком значењу, остаје важан податак да је у том раздобљу број монаха морао бити заиста велики.[103]

Огромно искушење за византијско монаштво представљала је незадржива инвазија Арабљана у VII столећу, нове светске силе, који су за само неколико година запосели најбогатије византијске провинције Сирију (636), Палестину

[99] Я. Н. Любарский, *Иронические византийцы?* Homo Balcanicus. Поведенческие сценарии и культурные роли. *Античность – Средневековье – Новое время*, Балканские чтения 6 (Тезисы и материалы), Москва 2001, 55. Cf. *ODB*, I, 442 (A. Kazhdan).

[100] Die Gedishte des Christophoros Mitylenaios, ed. E. Kurtz, Leipzig 1903, № 135, 91; № 114, 76-80. Cf. *ODB*, I, 442 (A. Kazhdan). Такође в. E. Follieri, *Le poesie di Cristoforo Mitileneo come fonte storica*, Зборник радова Византолошког института 8-2 (1964) 133–148.

[101] Ф. Успенски, *Историја Византијског царства од 11. до 15. века*, прев. А. Пантелић, Београд 2000, 333.

[102] Ж.-К. Шене – Б. Флизен, *Византија: историја и цивилизација*, прир. Р. Радић, прев. Ј. Видић, Београд 2010, 369.

[103] Кодер, *Византијски свет*, 123, 141.

(638) и Египат (646),[104] чувена и древна жаришта монашког живота. Уследила је селидба дела монаха који су похитали на преостале византијске територије. Ова невоља, која је обележила VII век, за монахе се у још погубнијем облику наставила и у VIII столећу, када се распламсало иконоборство.

Једно од највећих искушења кроз које је прошло византијско монаштво било је у време борбе око култа икона. Цареви иконоборци, поготово Константин V Копроним (741–775), нарочито су се обрушили на монахе.[105] Не упуштајући се у подробности, навешћемо само један пример. Константин V, највећи цар-иконоборац, „изложио је монашки ред јавном презиру и срамоти тако што је наредио да сваки монах држи по једну жену за руку у процесији на Хиподрому, док су их сви пљували и вређали".[106] Штавише, шездесетих година VIII века у Царству је дошло до правог погрома калуђера.[107] Знатан број њих се иселио у јужну Италију и на друга места. Тако, на пример, око 733. хиљаду монаха је стигло у Бари, а од 726. до 742. године у Калабрији је изграђено готово две стотине манастира.[108]

Монаси су представљали један од главних стубова у табору поштовалаца икона и нису се либили да се успротиве свемоћи царске власти. Тако је на почетку другог таласа иконоборства, које обухвата прве деценије IX века, Теодор Студитски, знаменити богослов и светитељ,[109] поручивао цару Лаву V Јермењину (813–820): „Препусти цркву њеним пастирима и господарима; посвети се својим дужностима, држави и војсци. Ако одбијеш то да учиниш, и намеран си да уништиш нашу веру, знај да када би сам анђео сишао с неба да нас злоупотреби да га ми не бисмо послушали. И зато бисмо далеко мање били послушни према теби".[110]

Међутим, после превладавања иконоборачке кризе, средином IX века, уследио је велики узлет монаштва. Тада је дошло до образовања читавог низа великих манастира. Када је минула оконоборачка опасност, монаштво се са једном новом снагом још више учврстило како у малоазијским, тако и у европским провинцијама Царства, а затим и у византијским деловима јужне Италије.[111] Са ширењем хришћанства неминовно је долазило и до ширења монаштва које је чинило недељиви део црквеног живота. Зато се о монаштву може

[104] Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт 1998), 125–130 (= Острогорски, *Историја*).

[105] *Христианство: Энциклопедический словарь*, том 2, 151; Поповић, *Појмовник*, 43.

[106] *Oksfordska istorija Vizantije*, 176.

[107] Острогорски, *Историја*, 181.

[108] *Христианство: Энциклопедический словарь*, том 2, 151.

[109] *ODB*, III, 2044–2045 (A. Kazhdan).

[110] Dž. Dž. Norič, *Vizantija: vrhunac*, prev. P. Urošević, Beograd 2010, 39.

[111] *Христианство: Энциклопедический словарь*, том 2, 151; Поповић, *Појмовник*, 43.

посебно говорити код свих покрштених хришћанских народа као што су Срби, Бугари, Руси, Румуни, Грузини.[112]

О исхрани и дуговечности

Исхрана и одевање монаха било је сасвим једноставно. Они су били обучени у црну дугачку хаљину (сиву када су радили на пољопривредном добру или оправљали манастирску зграду), а једини украси су за оне монахе који чинодејствују. Када се говори о исхрани калуђера, треба указати на следеће чињенице: два оброка дневно, средом и петком обавезан пост, неколико великих, вишедневних постова током године (*Велики* или *Васкршњи*, *Петровдански*, *Великоспојински*, *Божићни*).[113]

Узимање хране је неопходно да би човек уопште живео, али се, с друге стране, узимање хране сврстава и у једно од уживања. Штавише, претерано узимање хране код монаха прераста у једну од највећих мана – стомакоугађање (*gastrimargia*), односно прождрљивост. Још је Тертулијан, знаменити богослов из ранохришћанског раздобља,[114] поручивао верујућима у Христа: „Ништа се Богу тако не свиђа као мршавост тела; што је мршавије због опорости испаштања, мање ће бити подложно труљењу у гробу и, према томе, дичније ће васкрснути".[115] Док је у доба Антике идеални човек свестрано образован и мишићави атлета, према схватањима Средњег века људско савршенство представљају монах, светац, аскет, то јест личност која се максимално ослободила земаљских интереса, брига и искушења, те је тако постао најближи Богу. Распеће, односно мртво тело са страшним траговима тортуре и мука које је поднео Спаситељ за искупљење људског рода, нараста у истински узор хришћанског средњовековља. Оновремени верници се не диве складној развијености атлете, његовој раскошној мускулатури, него убогом и гнојавом болеснику.[116] У наведене Тертулијанове речи на најбољи начин се уклапа језгровито наравоучениje једног калуђера фрушкогорског манастира Хопова који је 1726. године забележио:

„Мало јести,
мало пити,
мало спати,
хоће добро бити."[117]

---

[112] Поповић, *Појмовник*, 43.

[113] *ODB*, II, 779–780 (R. F. Taft – A. Kazhdan); *Христианство: Энциклопедический словарь*, том 2, 375–377; *ЕП*, I, 383–384 (Д. Антонић); III, 1523–1524 (Г. Д. Мацаревић).

[114] Buhvald – Holveg – Princ, *Tuskulum leksikon*, 321.

[115] Наведено према Ž. Delimo, *Greh i strah. Stvaranje osećanja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka*, II, Novi Sad 1986, 694.

[116] А. Гуревич, *Категорије средњовековне културе*, Нови Сад 1994, 277–278

[117] Ђ. Сп. Радојичић, *Старо српско песништво IX–XVIII века*, Крушевац 1966, 177.

Чувени црквени отац Јован Дамаскин у VIII веку о уживањима бележи следеће : „Нека уживања су душевна, а нека телесна. ... Телесна уживања су она која душа остварује у заједници са телом, те се због тога називају телесним: као што су она задовољства која се тичу хране, полнога сједињавања и слично... Нека уживања су, опет, истинска, а нека лажна: истинска су она која припадају само разуму и происходе из изучавања и созерцавања, а лажна се остварују телом и происходе из чула. А од уживања која се телом остварују нека су природна, а истовремено и нужна, без којих је немогуће живети: као што су храна која надокнађује оно што је потребно организму и неопходна одећа... Нека уживања, опет, нису ни нужна ни природна, као што је пијанство, блуд и преједања која превазилазе потребе; јер она не доприносе ни одржавању нашега живота нити продужетку људског рода, него, напротив, само чине штету.” У наставку следи једно „филозофско” наравоучение: „Онај, дакле, ко по Богу живи, треба да се држи уживања која су истовремено и нужна и природна, а на друго место да постави природна, али не и нужна уживања, која бивају у прикладно време и уз прикладан начин и меру, док свих других уживања треба да се одрекне.”[118]

Сто година старији од Јована Дамаскина, његов имењак Јован Лествичник, синајски калуђер и беспрекорни подвижник, духовник који је до највиших висина уздигао начело да је луксуз све што није гола нужда, у свом гласовитом и по много чему јединственом спису *Рајска лествица* живописно расправља о сучељавању врлина и страсти у човеку.[119] Сажимајући његова промишљања може се закључити да су две основне страсти, које су на неки начин „родитељи” осталих, стомакоугађање и гордост.[120] При том се под стомакоугађањем подразумева не само угађање стомаку него беснило, лудило, помама стомака, односно стање у којем стомак суверено господари човековим бићем.[121] Пишући против оних који сматрају да су неке страсти у људској души природне, Јован Лествичник једноставно поручује: „Добили смо и жељу за храном, али то не значи да треба бити облапоран.”[122] Обрушавајући се на стомакоугађање, он га назива „главним међу нашим непријатељима”, „капијом” страсти и „јединим узроком свих наших бродолома”,[123] а не либи се да укаже и на неке веома практичне савете. Тако прописује: „Прекинимо, пре свега, са храном која гоји, онда са храном која распаљује тело, и најзад са слаткишима”.[124]

---

[118] Свети Јован Дамаскин, *Источник знања*, прев. С. Јакшић, Београд – Никшић 2006[4], 211–212.

[119] Јован Лествичник, *Лествица*, 19–217.

[120] Д. Богдановић, *Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности*, Београд 1968, 49.

[121] Јован Лествичник, *Лествица*, 221

[122] Јован Лествичник, Лествица, 168.

[123] J. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Graeca, 88, Paris 1864, col. 867, 869.

[124] Јован Лествичник, *Лествица*, 96.

Ригорозни монах наводи и поједина медицинска објашњења: „Онај који оптерећује свој стомак, шири црева, а ко се бори против стомака, сужава и црева. А кад се она сузе, неће више примати храну".[125]

Питањем узимања јела и пића бавио се и Свети Августин у свом знаменитом делу *Исповести (Confessiones)*. Обраћајући се Богу, он, између осталог, бележи: „Ти си ме поучио да узимању хране приступам као узимању лекова... Али није једнака мера у једном и другом: јер што је доста за здравље, премало је за ужитак... Не бојим се ја нечистоће месног јела, него нечистоће пожуде... Стога треба држати узде грлу, умерено попуштајући и према потреби притежући. А има ли кога, Господе, који се не би дао завести бар мало преко границе нужде?"[126]

И у српској хагиографији се може наћи сличан пример негативног односа према претераном конзумирању хране. Реч је о *Житију Петра Коришког* чији је главни јунак српски пустињак из XIII столећа о коме се иначе веома мало зна.[127] У житију, изашлом из пера светогорског монаха Теодосија око 1310. године,[128] наилазимо на Петрову расправу са *бесовима*, односно нечастивим силама који су га стављали на велика искушења. У једном тренутку Петар Коришки им се обратио речима: „Каква је то корист, по вашем наговору заробити се многим јелима, дебело тело и узаврелу крв имати, и душу многим страстима у гресима утапати".[129]

Без обзира на њихову ограниченост и непотпуност, подаци из историјских извора јасно показују да су монаси, односно светитељи били најдуговекији житељи Византијског царства. Просечно су живели знатно дуже него цареви и интелектуалци, такође две категорије ромејског (византијског) живља чија је дужина живота била изнад тамошњег просека. Почев од Светог Павла Тивејског који се упокојио у 113. години,[130] византијска хагиографија казује о читавом низу калуђера, касније заоденутим ореолом светости, који су доживели деведесете или чак превалили стоту годину. Свети Антоније, родоначелник монашког живота, доживео је 105, а игуман Арсеније 95 година. У VIII веку чувени борац за култ икона Филарет Милостиви живео је 90 година, Свети Јоаникије 93, Свети Илија Спелеотис 96, Свети Нил од Росана 95, а Максим Кавсокаливит око 95 година. Узорак од дванаест светитеља

[125] Јован Лествичник, *Лествица*, 97.

[126] Aurelije Avgustin, *Ispovijesti*, prev. S. Hosu, Zagreb 2010[11], 199–201.

[127] С. Милеуснић, *Свети Срби*, Каленић – Крагујевац 1989, 54–56; Д. Јањић, *Преподобни Петар Коришки*, Београд – Лепосавић 2007, 5 сл.

[128] Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 172–173.

[129] *Житије св. Петра Коришког*, изд. С. Новаковић, Гласник Српског ученог друштва 29 (1871) 338. Превод: Теодосије, *Житија*, прир. Д. Богдановић, Стара српска књижевност у 24 књиге, Београд 1988, 281. Такође в. В. Јеротић, *Житије Петра Коришког у светлу дубинске психологије*, Летопис Матице српске 407 (1971) 383–422.

[130] *ЕП*, III, 1407 (М. Б. Бојић).

епохе Палеолога даје просечни животни век од 80,4 године.[131] Када је реч о животу људи који припадају цркви, до сличних резултата дошли су и проучаваоци латинског света западне Европе. Они наглашавају да постоји средина у којој су стари људи нарочито многобројни, а то је Црква.[132]

Ипак, ваља упозорити да би податке о годинама живота светитеља које доносе писци њихових житија требало узети са извесном резервом. Понекад хагиографи нису поуздано знали те податке, а каткад су желели да наглашавањем дуговечности још више допринесу њиховој светости. Узмимо један пример: писац житија светог Атанасија, цариградског патријарха (1289–1293, 1303–1309), бележи да је светитељ премашио сто година, али из других извора знамо да је живео око 80 година.[133] Међутим, мора се такође нагласити, подаци из житија често јесу веома прецизни јер се дају проверити вестима других савремених извора.

Уопште, дуг живот монаха објашњава се чињеницом да су обитавали у спокоју и миру, далеко од вреве и обавеза свакодневног живота, да су водили уредан живот, да су се хранили веома здраво – углавном су били вегетаријанци – да су боравили у тешко приступачним местима и бивали поштеђени читавог низа епидемија и болести које су косиле градски и сеоски живаљ.

У српским земљама

И у српским земљама монаштво је имало дугу традицију која, како се сматра, сеже у раздобље XI и XII века, па и раније. Ипак, свој највећи успон оно је доживело је за време династије Немањића (XII–XIV столеће). У то време је дошло до успостављања српске аутокефалне цркве (1219) и до оснивања великог броја манастира. За развој монаштва код Срба свакако је најзаслужнији био Сава Немањић који га је саобразио са врхунским византијским, пре свега светогорским обрасцима. Будући веома добро упознат са монашком традицијом хришћанског Истока, коју је непосредно упознао на најзначајнијим узорцима, Сава је створио веома делотворан модел монашког живљења, који је почивао на уравнотеженом односу између општежића и усамљеништва.[134]

---

[131] A.-M. Talbot, *Old Age in Byzantium*, Byzantinische Zeitschrift 77 (1984) 269 (= Talbot, *Old Age in Byzantium*); М. А. Поляковская – А. А. Чекалова, *Византия: быт и нравы*, Свердловск 1989, 150.

[132] Ж. Миноа, *Историја старости: од антике до ренесансе*, прев. Д. Милошевић, Сремски Карловци – Нови Сад 1994, 198–200.

[133] Talbot, *Old Age in Byzantium*, 269–270.

[134] В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920 (ново издање: Београд 2002); *Приватни живот у српским земљама средњег века*, прир. С. Марјановић-Душанић – Д. Поповић, Београд 2004, 326–327 (Д. Поповић – Б. Ђукић) /= *Приватни живот у српским земљама средњег века*/.

Најмлађи син Стефана Немање је монашки живот прописао у типицима које је саставио 1199. године, а то су *Хиландарски*, намењен онима који обитавају у киновији (општежићу), и *Карејски*, у којем је уређен усамљенички начин живота. Деценију касније (1208), Сава је, ослањајући се на *Хиландарски*, уобличио *Студенички* типик. Узори за те типике су били византијски, али се потоњи први српски архиепископ није задовољио механичким ексцерпирањем, него их је прилагодио приликама које су биле својствене српској средини.[135] Ако се сагледа историја српског монаштва, може се закључити да је у калуђерској пракси киновија била основни облик монашког живљења. Како је то једноставно и домишљато, позивајући се на Давидове псалме, изрекао Теодосије Хиландарац: „Красно је живети братији заједно".[136] Узвишенији облик монаштва, али и неупоредиво тежи, било је пустињаштво које су могли да достигну само веома искусни духовници.

И *Душанов законик* предвиђа да се у манастирима утемељује киновијски начин живота (члан 36), а монасима и монахињама се забрањује да живе изван манастира, као и на подручјима која су им завичај (чланови 17, 18). Ове одредбе су биле уперене против лутајућих монаха, као и оних који су одбацивали свој завет. И ту је закон био строг јер је прописивао да се калуђер који збаци расу утамничи док не поврати послушност и да се казни (члан 19).[137]

Улазак у манастир је био ствар личног избора, а као одлучујући подстицај за тај поступак у српској житијној литератури, у виду „општег места", јавља се жеља за својеврсним сједињавањем с Богом. На самом почетку, новопридошлица, односно искушеник, морао је да издржи пробни период који је, опет, могао бити различит, што је зависило од процене старешине манастира. Уколико би се показао достојним, примао би монашки завет и ступао у заједницу.[138] Постоје три монашка степена: *расофори* (носе камилавку, али без монашке мандије), *малосхимници* (носе расу, панакамилавку, мантију и сандале) и *великосхимници* (добијају кукуљ и аналав).[139]

Примањем пострига монах би крочио на нимало лак животни пут на коме су га, као из заседе, чекали непрестана борба и многа искушења. Ипак, његов положај у српском средњовековном друштву, као неког ко је близак Богу и заступа грешни људски род, био је повлашћен. Монаси су били уважавани и уживали су законски регулисану правну заштиту. Ономе ко опсује монаха

---

[135] *Приватни живот у српским земљама средњег века*, 527.

[136] Теодосије, Житија, прир. Д. Богдановић, Београд 1988, 116. Уп. *Приватни живот у српским земљама средњег века*, 528.

[137] Душанов законик, прир. Ђ. Бубало, Београд 2010, 79 бр. 17, 18, 19; 82 бр. 36 (= Душанов законик).

[138] Теодосије, Житија, прир. Д. Богдановић, Београд 1988, 116. Уп. *Приватни живот у српским земљама средњег века*, 528.

[139] *ЕП*, II, 1254 (З. М. Јовановић); *ЕП*, III, 1605 (С. Вуковић); *ЕП*, II, 1158 (З. М. Јовановић); *ЕП*, II, 1254 (С. Вуковић).

следила је казна од сто перпера, а ономе ко усмрти калуђера – смртна казна вешањем (члан 95).[140] То, опет, није значило да у свакодневном животу није било некажњеног насиља над монасима.

Манастири у Србији су увек подизани на пажљиво и промишљено изабраном месту. То су обично биле широке и добро осунчане заравни, богате питком водом и изложене пријатним струјањима, на којима је црква, као најважније здање манастирског комплекса морала да доминира над околним пејзажом. Међутим, већ у доба османлијске опасности, с краја XIV и кроз прву половину XV века, за подизање манастира тражени су заклоњенији положаји, а уместо дотадашњег обзиђа, манастирска насеља, као што су Раваница и Ресава, на пример, опасују се правим утврђењима.[141]

Главна здања у манастирским комплексима били су, пре свега, црква, затим куле, трпезарија, келије, игуменарија (посебне одаје за игумана и просторије манастираске управе), кухиња, пекара, вински подруми, радионице, различите оставе, ризница, а у неким монашким обитељима и скрипторијум, библиотека и болница. И, напослетку, сваки манастир је имао своје властелинство које су чиниле различите обрадиве површине, пашњаци, шуме и рибњаци, села и засеоци, одакле су се калуђери снабдевали свим неопходним намирницама.[142]

Сагласно одредбама типика, монаси су у киновијама обавезно обедовали за заједничком трпезом, два пута дневно, у тачно одређено време. Било је предвиђено да се пре обеда прочита и отпоје прописано молитвено правило. За столом није био дозвољен разговор, а један из монашке братије читао је житија светих,[143] док се почетком сваког месеца читао сам типик. Строго је било забрањено да се у монашке келије уносе храна. Изузетак је био предвиђен једино у случају болести калуђера.[144]

И монашки јеловник је био врло строго прописан. У дане поста на трпези уопште није било меса, него су оброк чинили лагана, кувана храна приготовљена од поврћа и воћа. Ипак, у данима када је то било дозвољено, монаси су јели и рибу. У сачуваним изворима се међу намирницима најчешће помињу хлеб, сочиво, риба, зеље, воће, вино и уље. Режим у исхрани нарочито се поостравао у време поста. Тако се првог дана у време *васкршњег* поста није ништа јело, а то се могло наставити све до краја седмице. Онима, пак, којима је то било исувише тешко, дозвољавало се да узимају само сирово поврће и

---

[140] Душанов законик, 94 бр. 95а, 95б. Уп. *Приватни живот у српским земљама средњег века*, 532.

[141] *Приватни живот у српским земљама средњег века*, 536–537.

[142] С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд 1994, 67 сл.

[143] Шерард, *Византија*, 178–179.

[144] *Приватни живот у српским земљама средњег века*, 547.

воће или сочиво квашено водом. Суботом и недељом било је допуштено варивo са уљем и, евентуално, морски плодови (под условом да су се могли набавити). Строго посни дани су били понедељак, среду и петак и тада су се јели квашено сочиво и мало воћа, а пила се једино вода са кимом. Уторком и четвртком се могло јести по једно јело на уљу.[145]

Када су српске земље у питању, у средњем веку монаси су чинили социјалну групацију која је у ондашњем друштву била веома поштована. У настојању да се објасни „популарност" духовника у црним мантијама код савременика, може се поћи од чињенице да се веровало да монах најлакше савлађује велики онтолошки јаз између Бога и човека, зато што је монах заправо најближи Богу. Како је домишљато и тачно, мада унеколико поједностављено, примећено, „историја монаштва је историја тражења Бога".[146]

Када се у XX веку, столећу које су обележиле идеологије непријатељски настројене према религији и столећу у коме се учинило да је Бог сувишан, поставило питање „Да ли ће хришћанство умрети?" добијен је негативан одговор. Истина, за разлику од средњег века који је био „доба вере" у најплеменитијем значењу тог израза, у наше време је, можда, на снази добила свест о цивилизацијској припадности хришћанској традицији и њеним вредностима. Како било, утисак је да нарочиту снагу има следећа оцена: "Хришћанство ће постојати и када на свету буде преостао само један монах". Овај суд изрекао је наш савременик, припадник српске православне цркве. Он није рекао патријарх или папа или епископ или свештеник. Он је рекао – монах! И то није рекао случајно.[147]

[145] *Приватни живот у српским земљама средњег века*, 548–549.
[146] Dorotej, *Povijest monaštva*, 7.
[147] Радић, *Константин Велики*, 205.

Ђура Харди
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
djurahardi@ff.uns.ac.rs

UDK 271.222(497.113 Srem)”1241/1242”

СУДБИНА СРЕМСКИХ МАНАСТИРА И СРЕМСКЕ ЗЕМЉЕ У СВЕТЛУ КУМАНСКОГ И МОНГОЛСКОГ ПУСТОШЕЊА 1241-1242. ГОДИНЕ[148]

Сажетак: У раду се истражује судбина Срема током 1241. и 1242 године када су кроз ову пограничну област прошли војни одреди, прво Кумана а потом и Монгола. Аутор на основу анализе наративних и дипломатичких извора, као и на основу постојећих ставова историографије, истражује размере куманског и монголског пустошења ових предела јужне Угарске, примарно у контексту судбине сремских манастира. Наиме, сремски манастири су били средишта не само црквеног живота, већ су били и носиоци привредног живота богате винородне области Срема и због ових чињеница потенцијално су могли представљати мету напада и Кумана и Монгола. Савременик догађаја, магистер Рогерије, аутентично сведоче о разарању Маркије, односно Срема, од стране Кумана у пролеће-лето 1241. године. Вероватно је тада заједно са Манђелосом могао бити опустошен и тамошњи Манастир Светог крста. У историографији је такође уврежено мишљење да су Монголи током зиме 1241-1242. године прошли кроз Срем и изнова уништили његове пределе. О томе говори познато писмо папе Инокентија IV из 1247. године у коме се извештава о страдању седишта сремске бискупије у Баноштору. Ипак из истог писма се види да су поједини манастири, сретно преживели недавна разарања Срема, попут бенедиктинског Манастиру светог Гргура (на тлу Гргуреваца) или православног Манастира светог Димитрија у Сремској Митровици. Други извори пак упућују да су манастири на северним падина Фрушке горе дуж тока Дунава (бенедиктински Манастир светог Ђорђа у Думбову и по свему судећи цистерцитска опатија Белефонс) постали жртве Монголског напада.

Кључне речи: Срем, сремски манастири, Кумани, Монголи, 1241. година, Краљевина Угарска, Манастир светог Гргура (Гргуревци), Манастир светог Димитрија (Сремска Митровица), Баноштор, Манастир светог Ђорђа у Думбову, Белефонс.

Монголска најезда на Угарску 1241-1242. године била је догађај који је оставио дубок траг у историји овог дела Европе. Због величине оружаног су-

[148] Овај рад је настао као синхрони резултат: научног пројекта *Интеракција култура, привредни токови и социјалне структуре на тлу Војводине као историјски процес дуготрајања (од Антике до 16 века)* који је финансиран од стране покрајинског Секретаријата за високо образовање и научноистраживачку делатност АП Војводине; као и пројекта *Војвођански простор у контексту европске историје (бр.* 177002) финансираног од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Р. Србије

коба, размере страдања људи, земље и њеног богатства, коначно због суровости и општег страха који ју је пратио, најезда је већ код савременика овог догађаја вичних перу, попут магистра Рогерија[149] или његовог духовног брата и познаника архиђакона сплитског Томе, оставила снажан утисак.[150] На другој страни, историчари све до данашњих дана, с пуно аргумената посвећују не малу пажњу питањима везаним за монголску најезду на Угарску и њене последице, међу којима је свакако и питање размере монголског разарања.[151] У раду који стоји пред нама желели смо да овом питању дамо, надамо се, нови допринос. Већ у једној нашој ранијој студији, били смо у прилици да отворимо тему о размерама страдања овостраног Срема или Маркије (како је гласило његово друго име) током 1241-1242. године.[152] Приступивши дакле само трагичним збивањима у једној пограничној области смештеној на јужним границама тадашње Угарске која се нашла на удару коњаничких војски два намадска народа, увидели смо да је једна од упоришних тачака ове теме заправо судбина сремских манастира – коју овом приликом постављамо као главни циљ нашег истраживања. Због чега су манстири стављени у тематско средиште наше истраживачке пажње - поред становништва, насеља, тврђава и других добара на тлу Срема? - одговор је јасан. Наиме, сремски манастири су били центри не само црквеног живота и места на којима су се прожимали културни утицаји и цивилизацијске тековине овог дела Европе, већ су уједно били и носиоци привредног живота надалеко познате винородне области Срема. Због њиховог релативног богатства, манастири су потенцијално представљали једну од главних мета напада и Кумана и Монгола. С друге стране, на сремске манастире као прворазредну истраживачку тему, у методолошком смислу, непосредно упућују извори који се односе на прилеке у Срему средином XIII века о којим ће бити свакако речи у даљем току нашег излагања.

Плодна сремска земља на јужним винородним обронцима Фрушке горе током средњег века је захваљујући свом стратешком положају и релативном богатству имала неупоредиво велик значај који је, фигуративно речено, превазилазио релативно ограничени простор који је она заузимала, одређен водото-

[149] Rogerius, *Carmen Miserabile*, 543-588; упореди и енглески превод : Master Roger's, *Epistle:* 132-227; као и хрватски превод Марка Сарделића: Rogerije iz Apulije, *Carmen miserabile.*

[150] Thomas Archid., *Hist. Salonitana*, XXXVI-XXXIX, 132-178; енглески превод: Archdeacon Thomas of Split, *Hist*., XXXVI-XXXIX, 252-305; О Томи Спитском као извору за најезду Монгола: James Ross Sweeney, *Thomas of Spalato and the Mongols: a Thirteenth-Century Dalmatian View of Mongol Customs*, *Florilegium*, 4, 1982, 156–183.

[151] Преглед историографије: András Borosy, *Történetírók a tatárjárásról*, Hadtörténelmi Közlemények, 1, (104), Budapest 1991, 3-20; Márta Font, *The crises of medieval society, the Mongol invasion in Eastern and Central Europe*, у:, *Actes testantibus Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича*, Микола Литвин (ед.), Львів 2011, 691-698.

[152] Đura Hardi, *Cumans and Mongols in the region of Srem in 1241-1242: A discussion on the extent of devastation*, Istraživanja – Journal of historical researches 27, Novi Sad 2016, 84-105.

ком двеју великих река – Дунавом на северу и истоку, и Савом на свом југу. Речни и копнени пут који је пратећи ток Дунава из централне Европе водио ка унутрашњости Балканског полуострва - према Цариграду и Малој Азији или пак земљама смештеним према јадранској обали - незаобилазно је за једну од својих станица имао Срем.[153] Током већег дела XII века Византија и Угарска су упорно ратовале око ове пограничне земље. Међутим, након смрти цара Манојла II Комнина (1180), његов несуђени наследник на царском престолу, али сада у улози владара Угарске, краљ Бела III (1173-1196) је, искористивши опадање Византије, област између Саве и Дунава дефинитивно вратио у састав своје државе.[154] За овострани Срем (lat. *Sirmia citerior*) смештен између две поменуте реке тада је наступио период мира и развоја који ће ненадано и жестоко бити прекинут 1241. године.

Судбина Срема и његових манастира, у години монголске најезде на Угарску и средњу Европу, била је тим специфичнија јер су Срем пре Монгола опустошили и Кумани, номадски народ чији је долазак у Угарску био непосредно повезан с монголском претњом. Тако да је Срем у релативно кратком временском периоду (између пролећа 1241. и пролећа 1242 године), имао ту несрећу да буде у два наврата опустошен од две коњаничке војске. Ова деструктивна синергија куманског и монголског разарања једне области није промакла пажњи историчара. Још је Ђула Паулер уочио, што се Срема тиче, да је итинерариј Кумана и након њих, монголских снага Бату кана био подударан.[155] У новије време Станко Андрић у раду посвећеном *Samostanu Svetog Križa u Frankavili (Manđelosu)*, један одељак своје студије посветио је управо анализи куманског и монголског пустошења насеља Франкавила (и заправо целе области Срема).[156] Коначно, пустошење Срема 1241-1242. године је као историографски податак нашао своје место код бројних истраживача који су писали о Куманима или Монголима у средњовековној Угарској или су истраживали теме из историје овог дела Европе, тако да бисмо могли да се сложимо с констатацијом да је по среди опште позната чињеница у вези с којом би се тешко могао изнети неки нови и оригинални суд.[157] Ипак, када смо недавно писали

---

[153] Stanko Andrić, *Srednjovjekovni Srijem kao mnogostruka istraživačka tema*, у: *Zbornik radova „Identitet Srijema u prošlosti i sadašnjosti", I. međunarodni znanstveni stručni skup Identitet Srijema u prošlosti i sadašnjosti*, Sandra Cvikić, Krešimir Bušić (ur.), Nijemci, 2008, 29-30.

[154] Ferenc Makk, *The Arpads and the Comneni Political Relations between. Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest 1989; Јованка Калић, *Темељи културне историје Срема, Средњи век*, у: *Срем кроз векове, слојеви култура Фрушке Горе и Срема,* Миодраг Матицки (ур.), Београд-Беочин 2007, 31-44.

[155] Gyla Pauler, *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*, II, Budapest 1899, 158-159, 185.

[156] Stanko Andrić, *Samostan Svetog Križa u Frankavili (Manđelosu)*, Историјски часопис, 52, Београд 2005, 58-61.

[157] Gustav Strakosch-Grassmann, *Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242,* Innsbruck 1893, 74-75; Михаило Ј. Миладиновић, *Историја Срема*, Београд 1903, 116;

рад о социјалном и економском контексту исхода једног судског спора из 1253. године везаног за несвакидашње криминално дело – фалсификовање новца – почињено управо у Срему и то на поседу једног бенедиктинског манастира у данашњим Гргуревцима, на основу расположивих података логично нам се наметнула идеја о потреби писања расправе у којој би се изнова размотрило питање о размерама и последицама куманског и монголског пустошења Срема, у светлу судбине управо његових бројних манастира.[158]

Непосредна сазнања о дешавањима у Срему 1241-1242 године историографија црпи из два извора. Један се непосредно односи на Кумане, а други, на Монголе на тлу ове области. О куманском пустошењу Срема које је хронолошки претходило монголском знамо неупоредиво више јер нам га је с важним појединостима описао сведок монголске најезде, магистер Рогерије у свом делу *Epistola magistri Rogerii in Miserabile Carmen super Destructione Regni Hungariae per Tartaros.* Као што је познато, Рогерије је био клерик родом из Апулије. У Угарску је стигао тридесетих година XIII века у пратњи папског легата и кардинала, бискупа Праенесте Јакоба Пекорарија (Jacopo de Pecoraria) да би овде остварио успешну црквену каријеру. Живот је окончао као једна од најугледнијих угарских прелата, на престолу сплитске надбискупије који је заузимао од 1249. до 1266. године. Својевремено, монголска најезда га је затекла на положају каноника у Великом Варадину (Oradea Mare; Nagyvárad). Иако је пао у монголско ропство, срећно се из њега избавио. У литературној форми „писма" упућеног свом заштитнику кардиналу Пекорарију, недуго након најезде (а свакако пре 26. јуна 1244.) написао је исцрпан спис о страдању Угарске од стране Монгола. Као историјски извор, слажу се историчари, његово дело је врло поуздано, чак шта више, по обиму и значају података једно од главних за реконструкцију збивања у Угарској током 1241-1242. године. Сам Рогерије је у објашњењу трагичних догађаја, логички тражио шири контекст политич-

Bálint Hóman, *Magyar történet*, I, Hóman Bálint – Szekfű Gyula (eds), Budapest 1939, 534, 555; Ante Pavičić-Tresić, *Izgon Mongola iz Hrvatske*, Zagreb 1942, 64-91; Сима Ћирковић, *Civitas Sancti Demetrii,* у: *Сремска Митровица*, Радован Прица (ур). Сремска Митровица1969, 60; Исти, *Земља Мачва и град Мачва*, Прилози за књижевност, језик, историју, фолклор, LXXIV, 1-4, Београд 2008, 5; Gyula Kristó, *Az Árpád-kor háborúi*, Budapest 1986, 119; Исти, *A tatárjárás*, у: *Magyarország története, előzmények és a magyar történet 1242-ig*, Székely György – Bartha Antal (eds.), Budapest 1987, 1424, 1426-1427, 1438; István Vásáry, *Cumans and Tatars, Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, Cambridge etc. 2005, 65; Peter Jackson, *The Mongols and the West, 1221-141*, Harlow-New York 2005, 69; Emerik Gašić, *Kratki povijesni pregled Biskupija Bosa nsko-Đakovačke i Srijemske*, preveo (s latinskog, izdanja iz 1944.) i priredio Stjepan Sršan, Osijek 2000, 45, 123; Đorđe Bubalo, Katarina Mitrović, Radmila Radić, *Jurisdikcija katoličke crkve u Sremu*, Beograd 2010, 58 (Đorđe Bubalo); Александар Узелац, *Под сенком пса, Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века*, Београд 2011, 40.

[158] Ђура Харди, *Криминални случај фалсификатора новца Лаурентија из Бешенова из 1253. године као извор за средњовековну историју Срема*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, XL- 2, Нови Сад 2015, 245-255.

ких и друштвених збивања у самој Угарској, међу којима је стајало и незаобилазно питање доласка Кумана које је отворило Пандорину кутију притајеног сукоба између Беле IV и његових великаша, некадашњих барона његовог оца краља Андрије II.[159]

Није нам циљ да овом приликом детаљније говоримо о улози Кумана, номадског народа турског порекла, у историји Угарске или југоисточне Европе у XIII веку, изузев у мери која је неопходна да се разумеју околности које ће довести до будућег куманског разарања Срема и посредно овдашњих манастира. Коначно, то су одавно познате чињенице у историографији.[160] У освит монголског напада на средњу Европу, вероватно у јесен 1239. године, у време када су монголске снаге предвођене главнокомандујућим европског похода Бату каном освајале јужно-руске градове Перејаслављ и Чернигов[161], угарски краљ Бела IV је у своју земљу примио народ Кумана, предвођен њиховим каном Котјаном (Köten).[162] Како бележи Рогерије, *говорило се да их је било поред осталих, око 40.000 породица*.[163] Реч је била о обостраном савезу.

Искусни кан Котјан био је већ почетком двадесетих година XIII века најзначајнији куманski владар у пространој области црноморске степе, старешина неколико куманских племена. Располажући са знатном војном силом,

---

[159] О Рогерију и његовом делу: Almási Tibor, *A Siralmas ének kézirati hagyományának néhány problémája*, Acta historica, 84, Szeged 1987, 51-57; Исти, *Megjegyzések Rogerius magyarországi méltóságviseléséhez*, Acta historica, 86, Szeged 1988, 9-14; Исти, *Rogerius*, у: *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század)*, Kristó Gyula (ed.), Budapest 1994, 576-577; Исти, *Forrásadatok és felvetések Rogerius életrajzi vázlatához*, у: Nagyvárad, Bihar az Árpád-kor végén**,** Attila Zsoldos (ed.), Tanulmányok Biharország történetéből 3, Nagyvárad, 2016, 55-82.

[160] Новији радови о Куманима у средњовековној Угарској и југоисточној Европи: András Pálóczi Horváth, *Besenyők, kunok, jászok,* Budapest 1989; Исти, *Pechenegs, Cumans, Iasians, Steppe peoples in medieval Hungary*, Budapest 1989; Nora Berend, *At the Gate of Christendom***,** *Jews, Muslims and „Pagans" in Medieval Hungary*, *c. 1000- c. 1300*, Cambridge 2001; I. Vásáry, *Cumans and Tatars...*; Dimitri Korobeinikov, *A broken mirror: the Kıpcak world in the thirteenth century*, у: The Other Europe in the Middle Ages, Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans, Florin Curta (ed.). Leiden-Boston 2008, 379-412.

[161] За хронологију доласка Кумана у Угарску: Gy. Pauler, *A magyar nemzet története...*,149, 512 (нап. 130); László Solymosi, *(1197-1309)*, у: Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1526-ig, I, Kálmán Benda (ed.) Budapest 1986, 146 (даље: L. Solymosi, *Magyarország történeti kronológiája*); Лев В. Черепнин, *Монголо-татары на Руси*, у: Татаро-монголы в Азии и Европе, Сборник статей, С. Л. Тихвинский (ред.), Москва 1977, 197.

[162] У латинским изворима његово име гласи „Kuthen": Rogerius, *Carmen Miserabile*, 553; у староруским летописима: „Котян": *Ипатьевская летопись,* 717.

[163] Rogerius, *Carmen Miserabile*, 2, 554;

У историографији постоје различита мишљења о броју Кумана који су 1239. године ушли у Угарску. Интерпретација иде од 40.000 хиљада породица, до 40.000 ратника, односно људи. Углавном, бројка од 40.000 породица је по многима преувеличана. Конструктивну анализу могућег броја Кумана даје Андраш Палоци Хорват, сматрајући да их није могло бити више од 70-80.000 хиљада. A. Pálóczi Horváth, *Besenyők*..., 52-53; упоредити такође: N. Berend, *At the Gate of Christendom*...**,** 71-72.

играо је важну улогу у односима јужно-руских кнежева.[164] Био је савезник и таст кнеза Галиције Мстислава Мстиславича. Једна његова унука, Ана (кћи Мстислава Мстиславича) била је супруга кнеза Волиније Данила Романовича, док је друга унука, Марија била удата за принца Андрију († 1233/4), сина краља Андрије II и млађег Белиног брата, угарског претендента на престо Галиције.[165] Ако „занемаримо" династичке везе, Котјанов значај је од раније морао бити добро познат на угарском двору, захваљујући пре свега дуготрајној борби за Галицију на коју су врховну власт полагали угарски краљеви. Током те борбе Котјан је наиме подржавао супарнике Угарске, Мстислава Мстиславича, а потом и Данила Романовича. Коначно, везе између Угарске и Кумана су се огледале и кроз ширење хришћанства од стране угарских мисионара међу једним делом овог народа. На подручју Куманије, земље на југоисточним границама Угарске (Молдавија, Влашка), била је основана куманска бискупија (1229) чија се јурисдикција протезала између река Олт и Серета.[166] Монголи су током 1238. године поразили Котјанову хорду и будући да је он био њихов стари непријатељ од времена битке на реци Калки 1223. године, и да није имао намеру да им се потчини, одлучио је да затражи помоћ и уточиште код угарског краља.[167] Бела је на другој страни, респектујући војну снагу Котјанових Кумана, по свему судећи озбиљно рачунао на њих у предстојећој одбрани Угарске од Монгола. Његово опредељење да се допусти Котјану да са својим народом уђе у земљу и насели њене „средишње делове" (*ad mediculum terre sue*), вероватно оне смештене између Дунава и Тисе, односно Тисе, Тамиша и Кереша, чинило се стога као прагматична одлука. Такву одлуку је могуће подржавао и један део Цркве, будући да су Кумани и њихови прваци доласком у Угарску, макар формално, примили хришћанство. На другој страни, како је то закључио Ђерђ Ђерфи, против оваквог избора су били угарски великаши, као и обазриви доминиканци чија је мисија на челу са братом Јулијанусом већ раније угарском краљу с истока (1237), захваљујући суздаљском кнезу Јурију

[164] Witalij Nagirnyj, *Polityka zagraniczna ksiestw ziem halickiej i wolynskiej w latach 1198 (1199)–1264*, Kraków 2011, 184-188, 200, 203, 224-225.

[165] Mór Wertner, *Az Árpádok családi története*, Nagy Becskerek 1892, 454-455; Леонтій Войтович, *Княжа доба на Руси: портрети еліти,* Біла Церква 2006, 522-523, 526; Dariusz Dąbrowski, *Genealogia Mścisławowiczów*, *Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*, Kraków 2008, 506-512, 563-570.

[166] A. Pálóczi Horváth, *Besenyők...,* 42; Victor Spinei, *The Cuman bishopric—genesis and evolution*, у: The Other Europe in the Middle Ages, Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans, Florin Curta (ed.), Leiden-Boston 2008, 413-455.

[167] Подробније о кану Котјану: Олександр Б. Головко, *Половецький хан Котян Сутоєвич у політичному житті Центрально-Східної Європи*, Хазарский альманах, 6, Киев-Харьков 2007, 78-87. D. Korobeinikov, *A broken mirror...*, 388-391, 404.

Всеволодовичу, донела поуздане вести да ће Татари напасти и његову државу.[168]

Ступањем на тло Угарске на терену су међутим започели локални сукоби и нетрпељивост између сточара-номада Кумана и земљорадничког становништва Угарске. На вишем политичком нивоу, иза сукоба се крила нетрпељивост угарских великаша према куманској војничкој елити коју је под своју заштиту узео сам Бела IV. За детаљне вести о манифестацијама реченог непријатељства које се није стишавало, историографија опет мора да захвали Рогеријевом делу.[169] Врхунац зетегнутости у куманско-угарским односима одиграо се вероватно у најнеповољнијем тренутку за Угарску. Почетком пролећа 1241. године главнина монголске војске на челу са Бату каном је успешно прешла Карпате и сломила угарски отпор на пограничју. И док су монголске извиднице већ пустошиле североисточне пределе земље допирући све до Пеште, у самој Пешти, граду који је одређен за зборно место војске Беле IV и његових савезника, био је заједно са својом пратњом зверски убијен кан Котјан. Збило се то у данима после монголског освајања Ваца, 17. марта 1241. Повод овом чину била је оптужба да су Кумани и њихов кан главни виновници монголског напада на Угарску. Без обзира ко је био организатор злочина, он је био безуман, макар из једног разлога. Наиме, кан Котјан је, не би ли се стишало неповерење угарских великаша, „пристао" да са својом породицом и најближом пратњом буде као својеврсни гарант „савезништва", одвојен од свог народа и под надзором Беле IV стављен у једну врсту кућног притвора у поменутој Пешти. К томе, безбедност угледних талаца лично је гарантовао угарски краљ. Да парадокс буде већи, вест о убиству њиховог господара, куманске одреде је затекла на путу према пештанском војном табору у који су, одазвавши се на раније позиве, кренули као угарски савезници. Реакција Кумана је била очекивана. Окренули су се у супротном смеру, и сабравши свој народ упутили су се према југу са циљем да напусте Угарску. Потакнути осветничким бесом због убиства свог кана, успут су пустошили све области на које су наишли и убијали њихово становништво. У једном тренутку прешли су Дунав и, како нас обавештава Рогерије, упутили су се према Маркији.[170] Морамо „поновити" да је за Рогерија и његове савременике „Marchia" била уобичајено, друго име за област данашњег Срема које је у себи чувало успомену на некадашњу угарску

[168] Rogerius, *Carmen Miserabile*, II, XII: 553-554, 559; Gy. Pauler, *A magyar nemzet története...*, 149; György Györffy, *Bevezető*, y: A tatárjárás emlékezete, Tamás Katona (ed.), Békéscsaba 1981, 17-19.

[169] Rogerius, *Carmen Miserabile*, III, VII-VIII, XII, XIV, XXIV, 554, 556-557, 559, 560-561, 566-567.

[170] Rogerius, *Carmen Miserabile,* XV-XVI, XXI-XXII, XXIV-XXVI, 561-562, 564-568; Gy, Kristó, *A tatárjárás...*, 1425-1427.

пограничну жупанију на овом простору (XI век).[171] У то време, међутим, што се може закључити из помена два маркијска насеља код Рогерија (*Franka villa* и *villa Sancti Martini*), под географским појмом Маркија савременици су подразумевали пределе Сремске и Вуковске жупаније.[172] Пошто нас је без недоумица обавестио да је ова погранична област постала одредница куманског повлачења из Угарске, о збивањима у Маркији, односно Срему, Рогерије даље саопштава: „Људи Маркије, знајући за њихов долазак, окупили су се и кренули им у сусрет да би на граници Маркије с њима ушли у сукоб. Али били су надвладани и дали су се у бег, тако да су Кумани заузели Маркију и почели је уништавати, сурово се светећи [њеним житељима] за смрт свог господара... И пошто су уништили богатија насеља, свакако сенаторску Франка вилу (Манђелос), насеље Светог Мартина (Мартинце) и друга, и након што су покупили много новца, коња и стоке, разарујући земљу, прешли су у Бугарску".[173]

Садржај 26. главе Рогеријевог дела, очигледно пружа обиље врло важних података за реконструкцију догађаја у Срему 1241. године. На жалост о судбини овдашњих знаменитих манастира или њихових цркава, наш извор не говори ништа. По логици *argumnetum ex silencio* као да су били поштеђени од кумаснког разарања. Међутим, на овом месту се мора запазити још једна чињеница везана за Рогеријево казивање. И поред околности да је у свом делу описао многе догађаје чији је непосредни сведок био, о приликама у Срему Рогерије је по свему судећи био упознат посредно, захваљујући вестима које је добио од неког свог извора, могуће неког очевица тих збивања. Ова претпоставка ипак не доводи у сумњу веродостојност његовог извештаја. Наиме, по свему судећи Рогерије није имао прилику да пре или непосредно након 1241. године пропутује кроз Срем. Овај закључак може се донети на основу једног другог податка из Рогеријевог дела везаног за помен места некадашњег знаменитог сремског бенедиктинског манастира који је у то време био црквено средиште Сремске цркве и Кумане. Реч је била о опису државног сабора који је био сазван у Баноштору након доласка Кумана у Угарску, могуће у лето

[171] Györffy György, *Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert*, Studia slavica Academiae scintiarum Hungariae, 5, Budapest 1959, 24; Gyula Kristó, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, Budapest 1988, 456-457; Zsoldos Attila, *Confinium és marchia, (Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről)*, Századok, 134, Budapest 2000, 112-115.

[172] Rogerius, *Carmen Miserabile,* XXVI, 568; Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, II, Budapest 1894, 236, 352-353.

[173] „Illi autem de marchia hoc scientes convenerunt in unum et eis obviam exeuntes congressum cum eis in finibus Marchie habuerunt et superati ab eis preveniebant unus alium fugiendo et sic Comani ceperunt Marchiam nequiter expugnare mortem sui domini crudeliter vindicantes. ...Et destructis melioribus villis, scilicet Franka villa senatoria, Sancti Martini et aliis et recepta multa pecunia, equis et pecoribus destruendo terram in Bulgariam transierunt." Rogerius, *Carmen Miserabile,* XXVI, 568; Упоредити: Master Roger's, *Epistle,* XXVI, 176-177; Rogerije iz Apulije, *Carmen miserabile,* XXVI, 58-59.

1240. године[174], где су се састали представници угарских барона и Кумана ради стишавања све учесталијих међусобних сукоба на терену. На скупу је договорено да Кумани, који су до тада били на окупу и због своје бројности представљали оружану претњу за домаће становништво, буду раздвојени и на челу са својим старешинама расељени по појединим покрајинама Угарске.[175] Место поред ког је одржан сабор, Баноштор на Дунаву у Срему (латински: Kew, Keu, Monasterium Bani; мађарски: Kő) у коме се на поседу старог бенедиктинског Манастира светог Стефана првомученика, од 1229. године налазило седиште нове католичке сремске бискупије и њеног каптола[176], по Рогерију се налазило негде око реке Тисе (*monasterium de Kew circa Ticiam*), што недвосмислено указује да писац није најтачније познавао ове пределе јужне Угарске и положај престолног места сремске бискупије. Ђула Паулер је ипак у својој напомени симпатично прибележио да за једног странца, а такав је свакако био Рогерије, лоцирање Баноштора око реке Тисе и није било посве погрешно.[177] По мишљењу овог аутора, Бела IV је смишљено организовао сабор у Баноштору, јер је ово место било врло близу територија које су населили Кумани, а опет довољно безбедно јер је од њих било заштићено великом реком.[178]

Ова дигресија везана за приказ сабора одржаног *circa monasterium de Kew*, ипак се може ставити у контекст куманског напада на Срем који ће недуго након њега уследити. За почетак, појавивши се у Баноштору, куманске вође су, врло могуће, по први пут крочиле на тло Срема и имале прилику да се упознају са његовим положајем. Друго питање је да ли је после завршетка скупа договор о подели и расељавању Кумана био спроведен у дело. По свему судећи није. Овакву могућност, како су аргументовано закључили историчари, демантују каснији извори.[179] У сваком случају, куманski одреди били су неупоредиво јачи од обласних угарских војски. Како нас обавештава Рогерије, током свог повлачења Кумани су наишли на племићку војску чанадског бискупа Булча (лат. Bulzo; мађ. Bulcsú) и великаша Миклоша сина Барца из рода Сак (Nikolaus filius Barz; Szák)[180] који су журили да се прикључе Бели IV. Заметнуо

---

[174] За хронологију догађаја: G. Strakosch-Grassmann, *Der Einfall...*, 14, 217.

[175] Rogerius, *Carmen Miserabile,* VIII, 557.

[176] D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza...*, II, 234-235; Михаило Динић, *Средњовековни Срем*, у: Михаило Динић, Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије, приредио Сима Ћирковић, Београд 1978, 276-277; E. Gašić, *Kratki povijesni pregled...*, 43-45; Koszta László, *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban*, у: *A középkori Dél-Alföld és Szer*, Kollár Tibor (ed.), Szeged 2000, 45.

[177] Gy. Pauler, *A magyar nemzet története...*, 513 (нап. 130).

[178] *Исто.*

[179] Детаљније: Gy. Pauler, *A magyar nemzet története...*, 513 (нап. 130); A. Pálóczi Horváth, *Besenyők...*, 42-43; упоредити и: N. Berend, *At the Gate of Christendom...*, 87-88.

[180] Упоредити: A. Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája...*, 291, 333.

се жесток бој у коме су скоро сви Угри пострадали од куманског мача.[181] Иста судбина задесиће након тога и снаге припремљене за одбрану Срема.

У међувремену, како сазнајемо из већ приказаног Рогеријевог излагања, Кумани су окупили свој народ, прешли на десну обалу Дунава и кренули ка Маркији, тј. Срему. Окупљање Кумана мора да се збило свакако јужно од Пеште, у областима између Тисе и Дунава. Претпоставка да су Дунав прешли негде код Ердута није немогућа.[182] На тај начин би избегли још један, на непријатељској земљи увек ризичан, прелазак велике реке, овај пут Драве. На пример, такав прелаз је постојао код утврђеног Осијека на старом војном друму куда су током XII века обичавале да иду крсташке војске, али о таквом итинерару Рогерије не говори ништа. На самом Дунаву, између Сонте и Ердута доиста је постојала уходана средњовековна скела чије је постојање забележено још пред крај XII века. Коначно, ту негде су могуће (залеђену) реку касније прешли и Монголи на шта указују сачувани топонимски подаци.[183] Пошто смо обавештени да су се након преласка реке упутили ка Маркији, треба искључити могућност да се прелазак одиграо негде на потезу између јужне Бачке и Срема, већ да се то збило северније. На то указује околност да је становништво Маркије благовремено било обавештено о доласку Кумана. Имали су довољно времена да окупе расположиве снаге и изађу, очигледно, на западне границе своје области не би ли их у томе спречили, како логично закључују Ђула Паулер и након њега Станко Андрић.[184] И овде је Рогеријев исказ више него веродостојан, јер за средњовековног човека, поготово ако је био локални господар и заповедник, увек је било безбедније и сврсисходније ратовати даље од свог дома и поседа да би се избегло њихово пустошење. С друге стране, Хансгерд Гоецкенјан у својим коментарима Рогеријевог дела, кратко наводи да се бој одиграо негде на северним границама Маркије.[185] О томе ко је могао у то доба да организује одбрану Срема, повешћемо расправу у даљем току излагања. Након што су браниоци Маркије претрпели пораз и дали се у бег, Кумани су приступили пустошењу и пљачки ове области. Колико су се задржали на тлу Срема пре него што су прешли у Бугарску, можемо само нагађати. У сваком случају, од дужине њиховог боравка зависио је и степен страдања овдашњих људи и насеља. У међувремену, 11. априла 1241. године, Монголи су на

[181] Rogerius, *Carmen Miserabile,* VIII, 556-557.

[182] Ово мишљење изнео је својевремено Ђула Паулер, а прихавта га и Станко Андрић. Gy. Pauler, *A magyar nemzet története...*, 158; S. Andrić, *Samostan Svetog Križa...*, 59.

[183] Петар Рокаи, *Бродови на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку*, у: *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, Васа Чубриловић (ур.), Београд 1983, 157, 165.

[184] Gy. Pauler, *A magyar nemzet története...*, 158; S. Andrić, *Samostan Svetog Križa...*, 59.

[185] Hansgerd Göckenjan, James R. Sweeney (eds.), Der *Mongolensturm, Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250.*,Ungarns Geschichtsschreiber, 3, Graz-Wien-Köln 1985, 208 (нап.133).

реци Шајо уништили војску Беле IV. Након пораза, целокупна Угарска с леве стране Дунава била је препуштена на немилост монголским војскама које су из више праваца истовремено и организовано продрле у земљу.[186] За то време Кумани су се већ налазили у Срему. Како смо видели, Рогерије нам преноси вест да су овде уништили знаменитија насеља међу којима поименице истиче *Franka villa senatoria* и *villa Sancti Martini*, односно данашња насеља Манђелос и Мартинце. Статус, (поготово због атрибута „сенаторска" код помена *Franka villa*) и убикација тих насеља су за историчаре неспорни.[187] К томе, Рогерије доноси и податак о структури покретног богатства с којим су располагали житељи Срема, а које је постало плен Кумана. То су поред новца или по нашем мишљењу уопштеног помена блага (*pecunia*), били коњи и стока.

Можда и није немогуће одредити место на ком су Кумани напустили Срем и по Рогеријевим речима „прешли у Бугарску". По мишљењу Александра Узелца, средњовековно село Куманија у жупи (дистрикту) Битва смештеној дуж реке Саве у Мачви највероватније је чувало успомену на место где су бегунци из угарске прешли реку.[188] Доиста, насупрот жупе Битва, на сремској, левој обали Саве, на темељима античког Сирмијума, лежала је Митровица, место уобичајеног преласка реке за средњовековне путнике који су ишли на Балкан.[189] На другој страни, Иштван Вашари сматра да је након Срема, прва бугарска територија на коју су крочили Кумани морала бити Браничево и Видин.[190]

Ако оставимо по страни куманско пустошење Срема које се збило вероватно у пролеће или током лета 1241. године, морамо констатовати да се Срем налазио с друге стране Дунава, међу оним областима Угарске које су у првом налету остале недоступне монголским освајачима. Одбрану западних делова земље која је организована дуж десне обале Дунава, као и оних према Аустрији, у другој половини 1241. године успешно је преузео јудекс курије Пал, син Еча из рода Гереће (Pál Geregye, Écs fia).[191] Срем је био на периферији

[186] Gyula Kristó, *Az Árpád-kor háborúi*, Budapest 1986, 120-129.

[187] D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*..., II, 236, 352-353; Novija ubikacije i komentar statusa dva sremska naselja u Rogerijevom pomenu: I. Vásáry, *Cumans and Tatars...,* 65; S. Andrić, *Samostan Svetog Križa*..., 59-60.

[188] Данас је немогуће извршити убикација несталог топонима Куманија. У једном српском дипломатичком извору из друге половине XIV века (повеља кнеза Лазара Хребељановића), сачуван је помен села које се налазило у жупи (дистрикту) Битви. Александар Узелац, *Кумани у средњовековној Србији*, Гласник Историјског архива Ваљево, 43, Ваљево 2009, 15; Исти, *Под сенком ūса*..., 40; такође погледати: Михаило Динић, *Зайадна Србија у Средњем веку*, у: Михаило Динић, Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије, приредио Сима Ћирковић, Београд 1978, 46.

[189] Сима Ћирковић, *Civitas Sancti Demetrii,* 59-71.

[190] I. Vásáry, *Cumans and Tatars*..., 65.

[191] Attila Zsoldos, *A király várszervezet és a tatárjárás*, Hadtörténelmi Közlemények, 1, (104), Budapest 1991, 59.

Угарске, и након одласка Кумана можемо претпоставити да је његово становништво настојало да се окупи и поново успостави колико толико нормалан живот. Међутим, зима 1241/1242. године била је изузетно хладна. Дунав се у потпуности заледио што је омогућило монголским четама да током јануара (а, пре 2. фебруара) 1242. године[192], без већих тешкоћа прећу реку и нападну на прекодунавске области. Монголи су се поделили на два дела. Док је Бату кан опседао преостале угарске градове смештене између Дунава и аустријске границе, један део војске на челу са Батуовим заповедником Каданом дао се у потеру за Белом IV. Угарски краљ се са својим двором у то време налазио у Славонији, одакле је побегао у Далмацију на обалу Јадранског мора, прво у Сплит, а потом у безбеднији Трогир. Као полазне тачке у разматрању даљег тока монголске најезде на Угарску и суседне земље истраживачима служе два извора, незаобилазни Рогерије и архиђакон Тома Сплитски.[193] Мада ови писци нису помињали Срем у вези с војним деловањем Монгола након преласка залеђеног Дунава, у историографији је уврежено мишљење да су Монголи „прошли" кроз сремску земљу. У светлу општих прилика, поновно пустошење Срема се подразумевало. Збило се то вероватно током марта 1242. године, приликом повлачења главнине монголске војске из Угарске коју је предводио Бату кан. Пратећи ток Дунава дуж његове десне обале, Монголи су, попут својевремнено Кумана, неминовно доспели у Срем, одакле их је пут водио у Бугарску. Тамо се Бату састао са Каданом који је негде крајем марта напустио јалову опсаду Трогира и преко Далмације и српских земаља стигао у бугарско Подунавље.[194] Додуше, вредно је пажње и мишљење које је својевремено изнео Ђула Кришто, да је Кадан своју потеру за Белом IV започео из Потисја, те је upravo преко Срема и Мачве упао у Славонију.[195]

О монголском пустошењу Срема и његових манастира, како што смо већ истакли, постоји један непосредан извор који захваљујући свом садржају првенствено привлачи пажњу истраживача црквене историје ове области.[196]

---

[192] L. Solymosi, *Magyarország történeti kronológiája*..., 148-149.

[193] Rogerius, *Carmen Miserabile,* XXXVIII-XL, 583-588; Thomas Archid., *Hist. Salonitana*, XXXVIII-XXXIX, 172-178.

[194] Упоредити: G. Strakosch-Grassmann, *Der Einfall*...,173; Gy. Pauler, *A magyar nemzet története*..., 185;

B. Hóman, *Magyar történet*, I, 555, мапа између стр. 544/545); Bertold Spuler, *Die Goldene Horde: die Mongolen in Rußland 1223–1502*, Wiesbaden1965, 24; Györffy, *Bevezető*, 23; Gy. Kristó, *Az Árpád-kor háborúi*, 115 (мапа), 131; *Id.* 1987: 1424 (мапа), 1439; I. Vásáry, *Cumans and Tatars*..., 69-70; S. Andrić, *Samostan Svetog Križa*..., 58.

[195] Gy. Kristó, *Az Árpád-kor háborúi*, 115 (мапа); Исти, *A tatárjárás*...,: 1424 (мапа), 1438; Ову хипотезу прихвата и S. Andrić, *Samostan Svetog Križa*..., 58.

[196] Gy. Györffy, *Das Güterverzeichnis*..., 72; С. Ћирковић, *Civitas Sancti Demetrii*, 60; Е. Gašić, *Kratki povijesni pregled*..., 45; L. Koszta, *Dél-Magyarország egyházi topográfiája*..., 45-46, 74; Stanko Andrić, *Bazilijanski i benediktinski samostan sv. Dimitrija u Srijemskoj Mitrovici*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 40, Zagreb 2008, 152-153.

Папа Инoћентије IV је 18. септембра 1247. године, „само" шест лета након најезде Монгола, упутио писмо тројици угарских прелата, калочком надбискупу те бискупима Ердеља и Чанада. Из садржаја писма сазнајемо да се папи обратио сремски бискуп заједно са каптолом своје цркве. Највиши представници сремског клера пожалили су се да због „потпуног разарања оних крајева од стране Татара" - у којим се налазила њихова црква у Баноштору (Ку) - „више немају место где би се склонили у случају нужде" (*ut cum ipsi, destructis penitus partibus illis* [*ecclesie de Ku*] *per Tartaros, non habveant locum ubi necessitas tempore valeant se tueri*). Молили су стога Инoћентија IV да њихово црквено седиште буде премештено или у бенедиктински Манастир светог Гргура или у бенедиктински Манастир светог Димитрија, будући да су оба манастира била погодна да се у њима подигну тврђаве. На то је папа наложио калочком надбискупу да заједно са својим колегама чанадским и ердељским бискупом испита могућност за премештање бискупије и да га о томе известе.[197] До пресељења сремске бискупије у ново седиште ускоро је и дошло (први помен у изворима: 1252), али овај пут то нису била два поменута манастира, већ стара епископска црква светог Иринеја грчког обреда, смештена у сремској тврђави и уједно истоименом насељу светог Иринеја на савском острву, преко пута манастира Светог Димитрија (Сремске Митровице).[198]

За нашу тему, папско писмо из 1247. године је вишеструко значајно. И поред околности да у њему нема помена Кумана, оно заправо представља сумарни и стицајем околности објективни приказ прилика у Срему (које се уједно односе на стање појединих манастира) након два таласа пустошења 1241-1242. године. Монголи су сазнајемо „скроз опустошили" седиште сремске бискупије у Баноштору (*ecclesiam de Ku)* и оне делове Срема *(partibus illis)*, који су се по свему судећи налазили у његовој широј околини. По нашој претпоставци, свакако би то били предели смештени између северних падина Фрушке горе и десне обале Дунава. Михајло Миладиновић је својевремено приметио да је приликом татарске најезде поред Баноштора био опустошен и већи део Срема, мада је додао да за такву тврдњу не постоје докази.[199] У међувремену историографији су постала доступна драгоцена открића археологије садр-

[197] Theiner, VMH, I: 205; F, IV/1, 475-476.

[198] D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*..., II, 238-239; Gy. Györffy, *Das Güterverzeichnis*...,72-73; С. Ћирковић, *Civitas Sancti Demetrii,* 60; L. Koszta, *Dél-Magyarország egyházi topográfiája*..., 45-46, 74; Владислав Поповић, *Сирмиум-Митровица (Сремска и Мачванска)*, у: Владислав Поповић, *Сирмиум ӣрад царева и мученика (сабрани радови о археолоӣији и исӣорији Сирмијума*, Сремска Митровица 2003, 85. (прештампано из: Археолошки преглед, 9, 1967); Исти, *Сирмијска еӣископија и средњовековна црква на Балкану* у: Владислав Поповић, *Сирмиум ӣрад царева и мученика (сабрани радови о археолоӣији и исӣорији Сирмијума*, Сремска Митровица 2003, 292-293. (прештампано из: Сирмиум, 11, 1980); S. Andrić, *Bazilijanski i benediktinski samostan*..., 152-153.

[199] Михаило Ј. Миладиновић, *Исӣорија Срема*, Београд 1903, 116.

жана у радовима Шандора Нађа (Nagy Sándor) и Небојше Станојева. Недвојбено је утврђено да су Монголи у овом делу Срема напали на угледни бенедиктински Манастир Светог Ђорђа у Думбову (лат. Dombo; мађарски: Dombó).[200] Думбово је лежало 15 километара источније од Баноштора, на северним обронцима Фрушке горе, на подручју данашњег насеља Нови Раковац. Тамошње две цркве, опатијска Светог Ђорђа и жупна посвећена Свим Светим биле су уништене током 1241-1242. године и касније обновљене у готском стилу.[201]

К томе, Миклош Такач је изнео, за нас прихватљиву, претпоставку о монголском пустошењу и цистерцитске опатије Белефонс (лат. Belaefons). Овај манастир је првобитно био подигнут (након 1234.) у месту Екерд (лат. Vkurd) близу данашње Петроварадинске тврђаве, да би у XIV веку преузео име по Петроварадину (*Monasterium de Varadinipetri*).[202] Такач полази од увреженог става историографије, да су Монголи приликом повлачења из Угарске користили правац старог војног пута који је дуж римског лимеса пратио десну обалу Дунава.[203] У том случају би се пустошење богатих сремских манастира и црквених седишта, попут Баноштора, суседног Думбова и Белефонса чији су камени торњеви били попут оријентира поређани на путу освајача, чинило сасвим логично. Оскудни извори на другој страни, под 1246. годином говоре о плану премештања манастира Белефонс. То се ускоро и десило, јер је на петроварадинској стени била подигнута нова тврђава и у њеном средишту нови цистерцитски манстир старог имена, чији је ктитор био сам Бела IV.[204] Можемо овом приликом изнети суд да је појас Срема између Фрушке горе и Дунава, у коме су лежали Баноштор и Думбово претрпео снажно монголско пустошење. Да ли је Срем страдао од главнине монголских трупа приликом повлачења Батуа у пролеће 1242. године, или је пак пустошење извела нека трећа

[200] D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza...*, II, 243.

[201] Sándor Nagy, *Dombo: srednjovekovna opatija i tvrđava*, Novi Sad 1985, 16; Nebojša Stanojev, *A dombói (Rakovac) Szent György-monostor szentélyrekesztői*, у: A középkori Dél-Alföld és Szer, Kollár Tibor (ed.), Szeged 2000, 383-428; 397-400; У светли писаних извора уз резултате археологије преглед прошлости манастира дају: Tóth Sándor, Dombó, у: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon, Benedictine Monasteries in Medieval Hungary*, Takács, Imre (ed.), Kiállítás a Pannonhalmi Bencés Föapátságban 2001. március 21-töl november 11-ig / Exhibition at the Benedictine Archabbey of Pannonhalma 21 March - 11 November 2001. Pannonhalma 2001, 359-367; Stanko Andrić, *Problemi graditeljske povijesti benediktinskog samostana sv. Jurja u Dumbovu*, *Scrinia slavonica*, 6, Slavonski Brod 2006, 160-182.

[202] Vidor Pataki, *A pétervárади ciszterciek a középkori Kelenföldön*, у: *A ciszterci rend budapesti Szt. Imre Gimnáziumának évkönyve az 1941−42. iskolai évről*, Brisits F. (ed.), Budapest 1942, 19-55; Ferenc L Hervay, *Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria*, Roma 1984, 133-140.

[203] Miklós Takács, *A bélakúti/pétervárади ciszterci monostor*, Újvidék 1989, 18.

[204] Мелхиор Ердујхељи, *Исшорија Новоī Саga*, Нови Сад 1894 (репринт, ед. М. Имеровски, 2002), 50-43; V. Pataki, *A pétervárади ciszterciek...*, 34-36; F. Hervay, *Repertorium...*, 136; M. Takács, *A bélakúti/pétervárади ciszterci monostor,* 18, 26-27; L. Koszta, *Dél-Magyarország egyházi topográfiája...*, 59.

монголска експедиција која је искористила залеђивање Дунава у зиму 1241/2. године да би из Бачке прешла на другу страну Дунава и похарала овдашње пределе, тешко је рећи. Циник би приметио да је ондашњим житељима Срема било свеједно.

Али, да се опет вратимо на анализу папског писма из 1247. године. Из његовог садржаја добијамо драгоцено обавештење да су ипак неке области Срема као и његови манастири остали сасвим поштеђени монголског разарања. Такав је случај био са угледним, по свему судећи пре православним него ли бенедиктинским Манастиром светог Димитрија (*Monasterium sancti Demetrii*) и истоименим трговачким насељем које се образовало око њега.[205] Од пустошења је очигледно остао сачуван и бенедиктински Манастир светог Гргура (*Monasterium sancti Gregorii)* на јужним падинама Фрушке горе (данас насеље Гргуревци)[206] заједно са својим поседима и насељима која су му припадала, а о којима ће ускоро бити више речи. Коначно, судбина пресељења седишта сремске бискупије из Баноштора у Цркву светог Иринеја у утврђени град (и насеље?!) са свих страна окружен Савом, у којем ће током XIII века било смештено средиште Сремске жупаније, опет указује да ни Кумани, а ни Монголи, нису успели да науде овом насељу.[207] Питање је да ли су и покушали или су га из неког разлога заобишли.

Пре него што пређемо на даљи ток излагања, дужни смо да размотримо питање ко је могао да организује одбрану Срема, посредно и његових манастирас и црквених средишта од напада Кумана, и евентуално касније Монгола. Што се Кумана тиче, наш извор магистер Рогерије није располагао обавештењем да је Маркију бранио неки истакнути великаш спреман да са Котјановим народом заметне бој. Али на другој страни по њему „они из Маркије" (*illi de Marchia*), тамошњи житељи ваљда, ипак нису били затечени. Наиме знамо да су се окупили на време и кренули непријатељу у сусрет, да би се с њим сукобили негде на границама своје области. Постоји могућност да су руковођење одбране Срема на себе преузели локални племићи, опати тамошњих манастира и старешине насеља у којима су живели странци, тј. хоспеси (*хоспиш̄тес*), а који су уживали извесну самоуправу (насеље таквог статуса је било и *Franka villa*, односно Манђелос)[208]. Ипак, сматамо да су у вођењу рата и одбрани једне области, а Срем није био изузетак, главну реч ипак водили тамошњи најугледнији великаши и уједно представници државне власти, или у најмању руку њихови људи вични оружју. Наведени правац нашег размишљања није посве

[205] С. Ћирковић, *Civitas Sancti Demetrii*, 69-69; Упореди питање статуса код: S. Andrić, *Bazilijanski i benediktinski samostan...*, 153.

[206] D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza...*, II, 253.

[207] D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza...*, II, 238-239; Gy, Kristó, *A vármegyék...*, 456-458.

[208] Упоредити: D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza...*, II, 236.

оригиналан. Још је Ђула Паулер сматрао да је главнина монголских снага приликом повлачења из Угарске, идући дуж Дунав прошла „кроз области Калојана” да би се одавде спустили у Бугарску.[209] На другој страни по Сими Ћирковићу, „нестанак Јована Ангела скоро се поклапа са страдањем Срема од Кумана”.[210] Херцег Јован Анђео или Калојан како је гласила грчка варијанта његовог имена, био је син угарске принцезе и бивше царице Маргерете-Марије, кћерке Беле III, и византијског цара Исака II Анђела (1185-1195;1203-1204). Као близак рођак Беле IV и владарске династије Арпадовића, у то време је Јован доиста био најугледнији великаш и господар ових предела јужне Угарске. Захваљујући наследству своје мајке Маргарете носио је титулу „господар Срема” (*Dominus Syrmie*). Она је по свему судећи подразумевала његову власт како над Сремом између Саве и Дунава (Sirmia citerior), односно источним деловима Маркије[211], тако и Сремом јужно од Саве (Sirmia ulterior), облашћу која ће у другој половини XIII века понети име Мачва.[212] Поред тога, у исто време Јован је био и жупан суседне, прекодунавске, Бачке жупаније (1238-1242), и на тај начин ови периферни предели државе били су заокружени под влашћу једног човека.[213] За почетак знамо да је „господар Срема” преживео напад Кумана и Монгола на Срем и Угарску. Наиме, Јован Анђео је у изворима последњи пут поменут у својству краљевог великодостојника након најезде, 16. новембра 1242. године.[214] Дакле, хипотетички гледано, он је могао да организује одбрану Срема. Друго је питање да ли је у та ратна времена остао у својој области или је са властитом оружаном пратњом, попут бројних других великаша, стигао да се придружи Бели IV уочи битке на реци Шајо, и пратећи свог господара и рођака даље успео да преживи бреме татарске најезде.

Важан очевидац догађаја, Тома Сплитски је у свом делу поименично навео бројне угарске црквене прелате и световне бароне који су у пратњи Беле IV бежећи испред Монгола током фебруара 1242. године стигли у Сплит. Међу њима ипак није било наведено име краљевог брата од тетке Јована Анђела, мада то не значи да дотични није био међу *цвет̄ом ост̄ат̄ака Уг̄арске* који се

[209] Gy. Pauler, *A magyar nemzet története...*, 185.

[210] Сима Ћирковић, *Земља Мачва и г̄рад Мачва*, Прилози за књижевност, језик, историју, фолклор, LXXIV, 1-4, Београд 2008, 5.

[211] Упореди: Ђура Харди, *Један п̄рилог̄ п̄ит̄ању визант̄ијског̄ наслеђа на т̄лу овост̄раног̄ Срема (Sirmie Citerior)*, Зборник радова Византолошког института LIV (2017), 117–142

[212] О Јовану Анђелу: M. Wertner, *Az Árpádok családi története*, 388-389; Исти, *Margit császárné fiai*, Századok 1903, 598-600; Петар Рокаи, *О једном наслову Калојана Анђела*, Зборник радова Византолошког института, 19, Београд 1980, 167-171; односно о *Sirmia citerior* и *Sirmia ulterior*: М. Динић, *Средњовековни Срем* 273-284; Péter Rokai, Miklós Takács, *Macsó*, у: Korai magyar történeti lexikon (9-14. század), Kristó Gyula (ed.) Budapest 1994, 421-422; С. Ћирковић, *Земља Мачва...*, 3-20; Attila Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája 1000-1301*, Budapest 2011, 207; такође упоредити и наш рад: Ђ. Харди, *Један п̄рилог̄...*, 117–142.

[213] A. Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája...*, 127.

[214] F, IV/1, 258-264; RA, бр. 723.

налазио у краљевом друштву.[215] Примера ради, захваљујући просопографском истраживању Мора Вертнера, знамо да је Јованов полубрат Виљем од Сен Омера, најмлађи Маргаретин син рођен из њеног трећег брака са угледним латинским бароном Николом од Сен Омера, у време најезде као члан краљевског двора и краљев пратилац стигао с њим у Далмацију. Виљем, који је изгледа такође носио титулу „dux Sirmii"[216], био је вереник Белине старије кћери Маргарете, те је по два основа улазио у круг чланова краљевске породице. У тим тешким данима, након своје веренице и он сам је ускоро умро и био сахрањен у трогирској катедрали.[217] Поред Јована Анђела, још један обласни господар је с обзиром на свој статус и моћ „био позван" да брани Срем. Реч је била о сремском бискупу. На жалост, ко је заузимао сремску бискупску столицу 1241-1242. године и каква је била његова судбина, захваљујући недостатку извора, остало је за историографију непознато.[218] Да закључимо овај пасус са констатацијом да ако је Јован Анђео бурну годину у којој су Монголи напали на Угарску провео у непосредном окружењу свог рођака Беле IV, што дакако није било немогуће, онда су шансе Срема за одбрану биле знатно умањене.

У покушају да дамо одговор на питање у којој је мери опустошен Срем и његови манастири и црквена средишта 1241-1242. године, као што смо и истакли у уводном разматрању, пажњу ћемо посветити још једном извору. Реч је о конфирмационој повељи Беле IV, издатој у Ђеру 3. октобра 1253. године.[219] Мада је разлог настанка документа била потврда стицања извесних поседа у Срему од стране једног фамилијара калочког надбискупа, сам његов садржај у којем су описане околности које су претходиле том чину је за нашу тему неупоредиво занимљивији. Из садржаја повеље сазнајемо да су Лаурентије, виликус или старешина Бешенова (*Laurentius villicus de Bessenev*), насеља које је припадало Цркви светог Гргура, заједно са својим сином Димитријем и Јованом, зетом извесног Гргура такође из Бешенова, били ухваћени на делу, у злочину кривотворења новца од стране краљевских сремских коморника, Ле(о)полда и његових сарадника. Обавештен о злочину, владар је овластио свог канцелара, калочког надбискупа Бенедикта, уједно барона који је у виду „хонора" под својом влашћу држао цео Срем са жупанијом, да истражи чињенице у вези с овим догађајем. У складу са ондашњом судском праксом, добра осуђених су доспела у руке надбискупа као краљевског суца, а једним својим

[215] Thomas Archid., *Hist. Salonitana*, XXXVIII, 173.

[216] F, III/2, 366; RA, бр. 510; О веродостојности документа: Петар Рокаи, „Gyletus dux Sirmii", *Зборник Матице српске за историју*, 27, Нови Сад 1983, 121-127.

[217] Mór Wertner, *Az Árpádok családi története,* 406-411; Исти, *Margit császárné fiai*, 604-605; П. Рокаи, „Gyletus dux Sirmii", 121-127.

[218] E. Gašić, *Kratki povijesni pregled*, 49; A. Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája...*, 95.

[219] F, IV/2: 171-172; Smičiklas, IV: 539-540; RA, бр. 998.

делом и код краљевских коморника који су представљали оштећену страну. У наставку повеље приказана је даља судбина конфискованих добара, да би владар правно озваничио њихов коначни статус. Заплењени иметак старешине Бешенова Лаурентија који се састојао од више кућа, винограда, једног сењака и пресе за вино (*домос ет̄ дуасдам винеас, фенет̄ум ет̄ торцулар ипсиус Лауренции*) као и добра других окривљених, колико она која су припала надбискупу толико и она чије су стечене делове краљевски коморници, сазнајемо, продали надбискупу, надбискуп је поклонио свом тавернику Ивану. Овом дару били су придодани и неки други Иванови поседи. На архиепископову молбу, наведена добра које је стекао његов службеник магистер Иван, Бела IV је потврдио издавањем посебне привилегије.[220]

Извор нам за почетак открива да је насеље „Бессенев", односно данашње Бешеново смештено на јужним обронцима Фрушке горе (које у свом имену чува успомену на присуство, још једног номадског народа на тлу Срема, Печенега) припадало Цркви светог Гргура (*Bessenev que ad ecclesiam sancti Gregorii pertinent*). Под именом цркве посвећене светом Гргуру без дилеме треба препознати оближњи бенедиктински манастир Светог Гргура који се налазио на месту или у околини данашњег насеља Гргуревци.[221] То је исти онај манастир поменут у преписци папе Иноћентија IV са угарским прелатима, који је био кандидат за ново седиште сремске бискупије 1247. године. Деценију након монголске најезде у Бешенову се одиграва врло интересантан, тако рећи интензиван економски живот „локалног" становништва. По свему судећи Бешеново насељавају *хосп̄еси* – „странци" који на манастирском поседу живе уживајући одређену аутономију и слободе стечене свакако од пре времена најезде 1241. године. На њиховом челу је релативно богати и утицајни *villicus Laurentius*. Он и његови саучесници су економски довољно јаки, повезани са ширим прометом новца и трговине, и испред свега у занатском смислу довољно стручни да се упусте у кривично дело ковања новца. Сложићемо се, неоубичајеном за обичне лаике који би у област приспели након евентуалне катастрофе тог насеља из 1242 године. У најмању руку, наведени подаци из 1247. и 1253. године недвосмислено упућују на закључак да бенедиктински Манастир светог Гргура као и насеља из његове ближе околине која су чинила његов посед (конкретно Бешеново), нису ни најмање настрадала у недавној најезди Кумана и Монгола. Томе није толико допринела околност да је манастир по свему судећи био утврђен и кадар за одбрану, већ чињеница да овај део Срема се није нашао на путу две опасне коњаничке војске.

[220] Интерпретацију извора преузимамо из нашег рада Ђ. Харди, *Криминални случај...*, 245-255.

[221] Детаљније: Ђ. Харди, *Криминални случај...*, 247-248.

Повољну слику о економском животу у Срему, у нашем извору из 1253. године додатно осликава податак да је овде деловала Краљевска комора на чијем челу је стајао коморник Леополд са својим сарадницима (*camerarii nostros* [*Regis*] *Sirmienses*) који су разоткрили криминално дело Бешеноваца. Краљевска комора или трезор прихода угарских владара била је институција надлежна за замену и ковање новца чији су службеници у рударским местима вршили и убирање прихода од урбуре. По правилу је издавана у годишњи закуп, најчешће странцима који су били банкари и уједно стручњаци за племените метале. Историографија је одавно констатовала да је по среди најстарији извор који сведочи о постојању Сремске коморе, која је била једна од најстаријих обласних комора и ковница новца у Угарској.[222] Како је закључио Деже Чанки, средиште коморе и ковнице је највероватније било смештено, попут новог седишта сремске бискупије, и жупаније, у тврђави на сремском острву (castrum Syrmiensis).[223]

Ако опет упоредимо наша обавештења из 1247. и 1253. године, стиче се утисак да манастир и насеље Светог Димитрија на левој и место Светог Иринеја на десној страни Саве, подигнута на темељима античког Сирмијума, односно данас града Сремске Митровице, не само да су преживела најезду, већ и да се у њима средином XIII века и даље одвијао економски и трговачки живот. Наиме, ова два насеља била су природни центар овостраног и оностраног Срема. Рад краљевске коморе и ковнице новца је превазилазио значај пограничне области Срема и био је уско повезан с економским везама Угарске са Србијом, Босном и Дубровником, одакле су стизали племенити метали и друга роба. Из сачуваних извора је познато да је почетком XIV века у насељу Светог Димитрија постојала снажна колонија дубровачких трговаца који су, како аргументовано сматра Душанка Динић-Кнежевић, до јужних граница Угарске стизали већ у време пре монголске најезде.[224]

Међутим, не треба бити историчар да би се уважила теза да војно пустошење једне земље не мора *а ūриори* да значи и замирање трговине и привредних активности на њеном тлу. Располажемо с једним таквим примером који се непосредно односи на Монголе. Разорно страдање Кијева 1240. године од стране Татара посведочено је како у изворима тако и у археолошким истражи-

[222] Ćiro Truhelka, *Slavonski banovci (Prinos hrvatskoj numismatici)*, Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, januar-mart, 9, Sarajevo 1897, 9, 146; Bálint Hóman, *Magyar pénztörténet 1000–1325*, Budapest 1916, 458; Horváth Tibor, Huszár Lajos, *Kamaragrófok a középkorban*, Numizmatikai Közlöny, 54-55, Budapest 1956, 22; упореди и: Ђ. Харди, *Криминални случај*..., 249-251.

[223] D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*..., II, 238-239.

[224] Динић-Кнежевић Душанка, *Дубровник и Ūгарска у средњем веку*, Нови Сад 1986, 13-21; С. Ћирковић, *Civitas Sancti Demetrii*, 62-63; упореди и: Ђ. Харди, *Криминални случај*..., 250.

вањима.[225] Ова околност ипак није поколебала трговце да се ускоро након разарања града поново нађу у њему. Папски легат, фрањевац Јован де Плано Карпини (Johannes de Plano Carpini) током свог изасланства у престоницу монголског царства Каракорум у два наврата је боравио у Кијеву. Овај врсни дипломата и обавештајац (у средњењм веку (као и данас иначе) то је било једно те исто) је у свом делу *Historia Mongolorum* оставио сведочанство да је у Кијев путовао заједно са (шлеским) трговцима из Вроцлава. У самом граду, где је стигао вероватно почетком 1246. године, сусрео је бројне трговце из Пољске и Аустрије. На повратку опет, негде у другој трећини 1247. године, у Кијеву је видео *mercatores de constantinopolim qui per tartaros in rusciam venerunt*. Издвојио је имена оних, по њему већих и значајнијих, који јесте да су били „трговци из Константинопоља", али су својим пореклом долазили из Венеције, Акре и Пизе.[226] Очигледно да је Кијев, само пет година након разарања, обновио свој значај међународног трговачког средишта.[227] С ове историјске дистанце надамо се једино да поменути *купци* нису били редом трговци робљем које је вероватно цветало тих година у руским земљама.

Да ли су онда коморници Краљевске сремске коморе 1253. године деловали у области која је још увек осећала тешке последице пустошење Кумана и Монгола? Као својеврсну негацију овакве могућности, која се наравно не сме искључити, супротставићемо два аргумента. За разлику од Кијева, знамо из нашег претходног излагања да два средњовековна насеља на подручју Сремске Митровице, где се највероватније налазило и седиште Коморе нису била разорена. Други аргумент за нашу тему је можда и кључан. Наиме, у садржају повеље Беле IV из 1253. године била су наведена добра која су конфискована фалсификатору новца виликусу Лаурентију из Бешенова. С обзиром да је земља на којој је подигнуто насеље хоспеса из Бешенова припадала оближњем бенедиктинском Манастиру светог Гргура, у непосредни посед угледног виликуса који је постао предмет судске заплене улазиле су његове куће (*domos*), виногради (*quasdam vineas*), један сењак или шупа где се по свему судећи налазила винска преса у његовом власништву (*fenetum et torcular ipsius Laurencii*). Помен винограда и пресе за вино нам сведоче само о једном. Кумани, а после њих и Монголи дефинитивно нису опустошили област око данашњих сремских насеља Гргуреваца и Бешенова на јужним падинама Фрушке горе. Ви-

---

[225] *Ипатьевская летопись*, 784-785**;** Г. Ю Ивакин, *К вопросу о роли нашествия Батыя для исторических судеб Руси*, у: *Славяне и Русь (в зарубежной историографии). Сборник научных трудов*, Петро П. Толочко (ed.), Киев 1990, 139-147.

[226] Giovanni da Pian del Carpine*, Historia Mongalorum*: 120-121; Ivan Karpin, *Povjest Mongola*, 106.

[227] Упоредити: Гліб Ю. Івакін, Історичний розвиток Києва XIII - середина XVI ст, (історико-топографічні нариси), Київ**,** 1996**,** 200-201. (http://litopys.org.ua/ivakin/ivak.htm приступ 21.11.2018).

ноградарство као посебна грана пољопривреде и производња вина нису биле делатности које су се тек тако могле обновити након евентуалног пустошења. Суштина ове производње није била само у виноградима као специфичној и дугогодишњој агрокултури колико у вредним виноградарима. Производња вина је представљала посебну вештину, подразумевала је знање и технологију која се љубоморно чувала и преносила с колена на колено, а само вино је као производ доносило значајан новчани добитак. Стога су манастири, односно њихове старешине, попут оног бенедиктинског у Гргуревцима, радо на своје богате поседе примали досељенике-виноградаре и давали им посебне привилегије и повластице. Иза њихове симбиозе, крио се обострани економски интерес. Да поновимо свој закључак из једног другог рада, Лаурентије и становници Бешенова су, барем на основу податка о преси, били професионални средњовековни винари и пре и после монголске најезде. Коначно, њихова привредна делатност није се ограничила само на производњу и без сумње трговину вином, већ је дрско ушла у забран државног монопола ковања новца. Поред винарства, окушали су се дакле у делатности која је такође подразумевала одређено искуство и специјалне алате (*omnia instrumenta eorum*).[228]

У светлу до сада изнетих чињеница, једна околност ипак изазива недоумицу. Наиме, из Рогеријевог сведочанства знамо да су Кумани разорили Манђелос (*Franka villa*) и Мартинце (villa *Sancti Martini*). Из другог извора знамо да су Манастир светог Димитрија и Манастир светог Гргура били поштећени разарања. Сматрамо да се убикација ових средњовековних топонима није могла драстично разликовати од положаја истоимених савремених сремских места. Данашњи Гргуревци удаљени су око четири километра ваздушном линијом у правцу североистока од Манђелоса, а Бешеново око осам километара у правцу истока. Мартинци и данас, као и у позној антици и средњем веку, стоје на траси пута који након два сата хода, из правца запада незаобилазно води ка Сремској Митровици. У односу на Рогеријев извештај о немилосрдном разарању Маркије, (*Comani ceperunt Marchiam nequiter expugnare...et destructis melioribus villis... destruendo terram*)[229], помало нас збуњује очигледна „несистематичност" Кумана у њиховом подухвату, као да су наследници кана Котјана били у великој журби (?!). Ипак, у недостатку других извора, Рогерију морамо веровати. На веродостојност његовог исказа, с неопходним опрезом посредно указује околност да је *Franka villa* на једно дуже време исчезла из писаних извора. Њен први помен након описа разарања из 1241. године се односи тек на последње године XIII века.[230] Ништа мања загонетка остаће везана за питање у којој мери је судбину насеља делило братство овдашњег Манасти-

[228] F, IV/2: 171; Smičiklas, IV: 540; упоредити:Ђ. Харди, *Криминални случај*..., 245-255.

[229] Rogerius, *Carmen Miserabile,* XXVI, 568.

[230] Погледати: D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*..., II, 236; S. Andrić, *Samostan Svetog Križa*..., 61.

ра Светог Крста. Током XII века, манастир је засигурно припадао премонстратском реду, да би у наредном, XIII веку, прешао у руке бенедиктинаца. Да ли су те смене редовничких заједница могле непосредно стајати у вези са куманским и монголским пустошењем Срема или су се збиле пре њихове најезде, тешко је дати изричан одговор – закључује Станко Андрић у свом, за нашу тему драгоценом, раду о прошлости Манђелоса и његових духовних заједница. Упркос страдању, знаци континуитета у животу места *Franka villa* ипак су се речито огледали у сачуваном имену овдашњег манастира (*Monasterium sancta Crucis*) и патронатском права над њим великашке породице (Monoszló: Мојслав).[231] У сваком случају, становништво насеља након најезде није изгубило свој ранији статус (*hospites*). Деже Чанки, први податак о Мартинцима (*Scenthmartun*) у дипломатичкој грађи нотира тек под 1323. годином.[232] Новија (непубликована, на жалост) истраживања историјске топонимије Срема (Györffy György - Engel Pál) су нам остала недоступна. Из свега произлази да су Кумани опустошили само поједине делове Маркије. Такође је, по нашем суду, врло могуће да су већ почетком 40-их година XIII века Манастир Светог Димитрија и истоимено насеље били добро утврђени и на тај начин су се успешно одупрли Куманима и евентуално потом Татарима.[233]

Приводећи крају нашу расправу, морамо рећи да су нам, за разлику од суседне Бачке, остали непознати средњовековни топоними који би указивали на присуство Кумана и Монгола у Срему. Како сматра историографија, два топонима *Tatarew* у данашњој Бачкој, као имена за два, данас изгубљена, средњовековна насеља на Дунаву, једно око данашњег Бачког Брега, друго у околини Сонте, по свему судећи су сачувала успомену на места где су Татари 1241-1242. године прешли велику реку.[234] У Срему, потес знаковитог имена Татарско брдо близу Сремске Каменице добило је име по неким другим татарским војскама учесницима неких новијих похода (1716), као сведочанство посвећености овог народа војним делима кроз историју.[235]

Мада смо свесни да на многа питања везана за пустошење Срема од стране Кумана и Монгола 1241-1242. године у овом раду нисмо дали потпун одговор, ипак верујемо да на основу свега до сада реченог можемо изнети неке нове закључке у односу на постојећа мишљења у историографији. Најважнији је да

---

[231] Детаљније о средњовековним црквеним редовима у Манђелосу с прегледом старије литературе: S. Andrić, *Samostan Svetog Križa...*, 42-63.

[232] D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza...*, II, 352.

[233] Хансгерд Гецкенјан као смер повлачења Монгола из Угарске, што се Срема тиче, на својој карти одређује стару римску војну цесту која је од Осјека водила ка Митровици. Hansgerd Göckenjan, James R. Sweeney (eds.), Der *Mongolensturm, Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250.*,Ungarns Geschichtsschreiber, 3, Graz-Wien-Köln 1985, 318.

[234] П. Рокаи, *Бродови на Дунаву...*,165.

[235] Душан Ј. Поповић, *Срби у Срему до 1736/7, историја насеља и становништва*, Београд 1950, 70; Бранко Бешлин, *Еугеније Савојски и његово доба*, Нови Сад 2014, 482.

Срем (Маркија) ипак није претрпео потпуно и драстично разарање и депопулацију, већ да су настрадали само поједини његови делови. Без и најмање сумње, судбину области делили си и његови знаменити манастири. Кумани су прошли кроз Срем у пролеће 1241. године. Том приликом су, знамо, настрадала неутврђена насеља која су се налазила на значајнијим путевима, пупут Манђелоса и Мартинаца. Може се прихватити претпоставка да је заједно са овим насељима, тј. Мартинцима, пострадао и овдашњи манастир Светог Крста – у којој мери и обиму даће одговор нека нова археолошка истраживања.

Монголи су продрли у Срем тек након залеђивања Дунава, почетком 1242. године. Том приликом је посебоно настрадао онај део Срема који је лежао између северних обронака Фрушке горе и десне обале Дунава. Посебну пажњу Татара привлачили су богати манастири и црквена средишта попут Баноштора – средишта Сремске бискупије смештене у комплексу некадашњег бенедиктинског Мастира светог Стефана првомученика који је средином XII века подигао српски велики жупан Белош, бенедиктинског Манастира светог Ђорђа у Думбову, и могуће цистерцитског Белефонса на подручју Петроварадина. Ово пустошење може се јасно доказати на основу писаних извора и открића археологије и вероватно је било повезано с правцем повлачења главнине војске Бату кана. Међутим, неке друге области Срема, попут оне око Манастира светог Гргура (Гргуревци и Бешеново) на јужним обронцима Фрушке горе, нису осетиле последице пустошења. Од могућег напада Кумана и евентуално Монгола, успешно су се одбранила и два сремска насеља Светог Иринеја и Светог Димитрија, образована око две угледне цркве на подручју данашње Сремске Митровице. Реч је била о насељима која су била политичко и економско средиште области (овостраног и оностраног Срема) која су по свему судећи у време најезде била утврђена, без обзира на њихов статус (*villa*).[236] Недуго након најезде (1253), управо на подручју Митровице, Гргуреваца и Бешенова, располажемо с подацима о несметаном привредном животу – раду Сремске коморе новца и производњи вина. Господар овостраног и оностраног Срема, краљев рођак, грчки принц Јован Анђео је преживео напад Кумана и Монгола. Остаће непознаница да ли је *Dominus Syrmiae* непосредно учествовао у одбрани своје земље или је попут свог млађег полубрата Виљема од Сен Омера пратио краља Белу IV. Коначно, из садржаја папског писма из 1247. године, посредно се види да су Манастир светог Гргура у данашњим Гргуревцима и праволсавни Манастир светог Димитрија у Митровици не само избегли страдање, већ су били „погодна места да се у њима подигне тврђава" која би давала сигурност новој резиденцији Сремске бискупије. Ово нас упућује на претпоставку да су два манастира већ и пре 1241. године морала бити заштићена од

[236] Упоредити: D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza...*, II, 239; Gy. Györffy, *Das Güterverzeichnis...*, 72-73; С. Ћирковић, *Civitas Sancti Demetrii*, 60-62.

напада војски, односно да су располагала са извесним фортификацијама. Ова наша претпоставка није у тој мери повезана са сакралним значајем две монашке заједнице, колико је повезана са њиховим поседима и економским потенцијалем насеља који су им припадала и чинила заједно с њима и њиховим црквама урбану и привредну целину. По среди је била, по нашем особном уверењу, карактеристична појава из богате и још увек неистражене прошлост винородног Срема у давно прошлим временима.

Ђура Харди

Судбина сремских манастира и сремске земље у светлу (може и -контексту - уместо светлу у преводу) куманског и монголског пустошења 1241-1242. године

У раду се истражује судбина Срема током 1241. и 1242 године када су кроз ову пограничну област прошли војни одреди, прво Кумана а потом и Монгола. Аутор на основу анализе наративних и дипломатичких извора, као и на основу постојећих ставова историографије, истражује размере куманског и монголског пустошења ових предела јужне Угарске, примарно у контексту судбине сремских манастира. Наиме, сремски манастири су били средишта не само црквеног живота, већ су били и носиоци привредног живота богате винородне области Срема. Због ових чињеница потенцијално су представљали мету напада и Кумана и Монгола. Савременик догађаја, магистер Рогерије, аутентично сведоче о разарању Маркије, односно Срема, од стране Кумана у пролеће-лето 1241. године. Вероватно је тада заједно са Манђелосом могао бити опустошен и тамошњи Манастир Светог крста. У историографији је такође уврежено мишљење да су Монголи током зиме 1241-1242. године прошли кроз Срем и изнова уништили његове пределе. О томе говори познато писмо папе Иноћентија IV из 1247. године у коме се извештава о страдању седишта сремске бискупије у Баноштору чија се резиденција налазила у некадашњем бенедиктинском Манастиру светог првомученика Стефана. Ипак из истог писма се види да су поједини манастири, сретно преживели недавна разарања Срема, попут бенедиктинског Манастиру светог Гргура (на тлу Гргуреваца) или православног Манастира светог Димитрија у Сремској Митровици. Други извори пак упућују да су манастири на северним падина Фрушке горе дуж тока Дунава (бенедиктински Манастир светог Ђорђа у Думбову и по свему судећи цистерцитска опатија Белефонс) постали жртве Монголског напада.

ИЗВОРИ И ЊИХОВЕ СКРАЋЕНИЦЕ:

Archdeacon Thomas of Split, *Hist*. = *Thomae Archidiaconi Spalatensis. Historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium*; *Archdeacon Thomas of Split, History of the bishops of Salona and Split*, English & Latin, Latin text by Olga Perić, eds. Damir Karbic, Mirjana Matijević Sokol and James R. Sweeney, Budapest-New York 2006.

F = Fejér, Gyula. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I-XI Budae 1829-1844.

Giovanni da Pian del Carpine*, Historia Mongalorum = Historia Mongalorum, Viaggio di F. Giovanni da Pian del Carpine ai Tartari nel 1245-47*, G. Pullé (ed.), Studi Italiani di Filologia Indo-Iranica, IX, Firenze: Tipografia G. Carnesecchi e figli, 1913.

Ипатьевская летопись = Полное собрание Русских летописей, томъ второй, *Ипатьевская летопись*, (приготовлена А. А. Шахматовым), С. Петербург, 1908.

Master Roger's, *Epistle* = Magistri Rogerii, Epistola in miserabile carmen super destructione regni Hungarie per Tartaros facta; Master Roger's Epistle to the sorrowful lament upon the destruction of the kingdom of Hungary by the Tatars, English & Latin, translated and annotated by J. M. Bak and M. Rady, in: Anonymus and Master Roger, Central European medieval texts, V, eds. J. M. Bak et all., Budapest/New York: Central European University Press 2010, 132-227.

Ivan Karpin, *Povjest Mongola* = Oreb M. 'Ivan Karpin, Povjest Mongola koje nazivamo i Tatarima', *Starine*, 56, 1975, 37-107.

RA = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* I-II/1. Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1923–1943; II/2-3. Szerk. Szentpétery Imre–Borsa Iván. Bp. 1961; *II/4.* Szerk. Borsa Iván. Bp. 1987.

Rogerius, *Carmen Miserabile = Epistola magistri Rogerii in Miserabile Carmen super Destructione Regni Hungariae per Tartaros*, ed. Ladislaus Juhász, y Emericus Szentpetery, ed., *Scriptores Rerum Hungaricarum*, II, Budapest 1938, 543-588.

Rogerije iz Apulije. *Carmen miserabile* = Rogerije iz Apulije. *Carmen miserabile*, s latinskog preveo i priredio Mirko Sardelić, Matica hrvatska, Zagreb, 2010.

Smičiklas = Smičiklas Tadija. *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae - Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Salvonije*, I-XIV, Zagreb 1904-1916.

Theiner, VMH = *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, ab Augustino Theiner, tomus I- II, Romae: Typis Vaticanis, 1859-1860.

Thomas Archid., *Hist. Salonitana = Thomas Archidiaconus: Historia Salonitana*, ed. F. Rački, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, Sciptores, 26, Zagreb: JAZU, 1894.

ЛИТЕРАТУРА:

Almási Tibor, A Siralmas ének kézirati hagyományának néhány problémája, Acta historica, 84, Szeged 1987, 51-57.

Almási Tibor, Megjegyzések Rogerius magyarországi méltóságviseléséhez, Acta historica, 86, Szeged 1988, 9-14.

Almási Tibor, Rogerius, y: Korai magyar történeti lexikon (9-14. század), Kristó Gyula (ed.), Budapest 1994, 576-577.

Almási Tibor, Forrásadatok és felvetések Rogerius életrajzi vázlatához, *y* : *Nagyvárad, Bihar* az *Árpád-kor végén***,** Attila Zsoldos (ed.) *Tanulmányok Biharország* történetéből 3, *Nagyvárad,* 2016, 55-82.

Andrić Stanko, *Samostan Svetog Križa u Frankavili (Manđelosu)*, Историјски часопис, 52, Београд 2005, 33-82.

Andrić Stanko, *Problemi graditeljske povijesti benediktinskog samostana sv. Jurja u Dumbovu*, *Scrinia slavonica*, 6, Slavonski Brod 2006, 160-182.

Andrić Stanko, *Bazilijanski i benediktinski samostan sv. Dimitrija u Srijemskoj Mitrovici*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 40, Zagreb 2008, 115-186.

Andrić Stanko, *Srednjovjekovni Srijem kao mnogostruka istraživačka tema*, у: *Zbornik radova „Identitet Srijema u prošlosti i sadašnjosti", I. međunarodni znanstveni stručni skup Identitet Srijema u prošlosti i sadašnjosti*, Sandra Cvikić, Krešimir Bušić (ur.), Nijemci, 2008, 27-53.

Berend Nora, At the Gate of Christendom, Jews, Muslims and „Pagans" in Medieval Hungary, c. 1000- c. 1300, Cambridge 2001.

Бешлин Бранко, *Еугеније Савојски и његово доба*, Нови Сад 2014.

Borosy, András, *Történetírók a tatárjárásról*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1, (104), Budapest 1991, 3-20.

Bubalo Đorđe, Mitrović Katarina, Radić Radmila, Jurisdikcija katoličke crkve u Sremu, Beograd 2010.

Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, II, Budapest 1894.

Черепнин Лев В, *Монголо-татары на Руси*, у: Татаро-монголы в Азии и Европе, Сборник статей, С. Л. Тихвинский (ред.), Москва 1977, 186-209.

Ћирковић Сима *Civitas Sancti Demetri,* у: *Сремска Митровица*, Радован Прица (ур). Сремска Митровица1969, 59-71.

Ћирковић Сима, *Земља Мачва и град Мачва*, Прилози за књижевност, језик, историју, фолклор, LXXIV, 1-4, Београд 2008, 4-20.

Dąbrowski Dariusz, *Genealogia Mścisławowiczów*, *Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*, Kraków 2008.

Динић-Кнежевић Душанка, *Дубровник и Угарска у средњем веку*, Нови Сад 1986.

Динић Михаило, *Средњовековни Срем*, у: Михаило Динић, *Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије*, приредио Сима Ћирковић, Београд: 1978. 270-284.

Динић Михаило, *Западна Србија у Средњем веку*, у: Михаило Динић. *Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије*, приредио Сима Ћирковић, Београд 1978, 44-54.

Ердујхељи Мелхиор, *Историја Новог Сада*, Нови Сад 1894 (репринт, ед. М. Имеровски, 2002).

Font Márta, *The crises of medieval society, the Mongol invasion in Eastern and Central Europe*, у:, *Actes testantibus Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича*, Микола Литвин (ед.), Львів 2011, 691-698.

Gašić, Emerik, Kratki povijesni pregled Biskupija Bosansko-Đakovačke i Srijemske, preveo (s latinskog, izdanja iz 1944.) i priredio Stjepan Sršan, Osijek 2000.

Головко Олександр Б, *Половецький хан Котян Сутоєвич у політичному житті Центрально-Східної Європи*, Хазарский альманах, 6, Киев-Харьков 2007, 78-87.

Hansgerd Göckenjan, James R. Sweeney (eds.), Der *Mongolensturm, Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250.*,Ungarns Geschichtsschreiber, 3, Graz-Wien-Köln 1985.

Györffy György, *Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert*, Studia slavica Academiae scintiarum Hungariae, 5, Budapest 1959, 9-74.

Györffy György, *Bevezető*, у: A tatárjarás emlékezete, Tamás Katona (ed.), Békéscsaba 1981, 7-31.

Харди Ђура, *Криминални случај фалсификатора новца Лаурентија из Бешенова из 1253. године као извор за средњовековну историју Срема*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, XL- 2, Нови Сад 2015, 245-255.

Đura Hardi, *Cumans and Mongols in the region of Srem in 1241-1242: A discussion on the extent of devastation*, Istraživanja – Journal of historical researches 27, Novi Sad 2016, 84-105.

Харди Ђура, *Један прилог питању византијског наслеђа на тлу овостраног Срема (Sirmie Citerior)*, Зборник радова Византолошког института LIV (2017), 117–142.

Hervay Ferenc L, *Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria*, Roma 1984.

Hóman Bálint, *Magyar pénztörténet 1000–1325*, Budapest 1916.

Hóman, Bálint. *Magyar történet*, I, Hóman Bálint – Szekfű Gyula (eds), Budapest 1939.

*Horváth Tibor, Huszár L*ajos, *Kamaragrófok a középkorban*, Numizmatikai Közlöny, 54-55, Budapest *1956*, 21-33.

Ивакин Г. Ю, *К вопросу о роли нашествия Батыя для исторических судеб Руси*, у: *Славяне и Русь (в зарубежной историографии). Сборник научных трудов*, Петро П. Толочко (ed.), Киев 1990, 139-147.

Івакін Гліб Ю, *Історічний розвиток Києва XIII — середина XVI ст*, (*історико-топографічні нариси)*, Київ, 1996. (http://litopys.org.ua/ivakin/ivak.htm приступ 21.11.2018).

Jackson Peter, *The Mongols and the West, 1221-141*, Harlow-New York 2005.

Калић Јованка, *Темељи културне историје Срема, Средњи век*, у: *Срем кроз векове, слојеви култура Фрушке Горе и Срема,* Миодраг Матицки (ур.), Београд-Беочин 2007, 31-44.

Korobeinikov Dimitri, *A broken mirror: the Kıpcak world in the thirteenth century*, у: The Other Europe in the Middle Ages, Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans, Florin Curta (ed.), Leiden-Boston 2008, 379-412.

Koszta László, *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban*, у: *A középkori Dél-Alföld és Szer*, Kollár Tibor (ed.), Szeged 2000, 41–80.

Kristó Gyula, *Az Árpád-kor háborúi*, Budapest 1986.

Kristó Gyula, *A tatárjárás*, у: *Magyarország története, előzmények és a magyar történet 1242-ig*, Székely György – Bartha Antal (eds.), Budapest 1987.

Kristó Gyula, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, Budapest: Magvető Könyvkiado, 1988.

Makk Ferenc, *The Arpads and the Comneni Political Relations between. Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest 1989.

Миладиновић Михаило Ј, *Историја Срема*, Београд 1903.

Nagirnyj Witalij, *Polityka zagraniczna ksiestw ziem halickiej i wolynskiej w latach 1198 (1199)–1264*, Kraków 2011.

Nagy Sándor, *Dombo: srednjovekovna opatija i tvrđava*, Novi Sad 1985.

Pálóczi Horváth András, Besenyők, kunok, jászok, Budapest 1989.

Pálóczi Horváth András, Pechenegs, Cumans, Iasians, Steppe peoples in medieval Hungary, Budapest 1989.

Pataki Vidor, *A péterváradi ciszterciek a középkori Kelenföldön*, у: *A ciszterci rend budapesti Szt. Imre Gimnáziumának évkönyve az 1941−42. iskolai évről*, Brisits F. (ed.), Budapest 1942, 19-55.

Pauler Gyla. *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*, II, Budapest 1899.

Pavičić-Tresić, Ante, *Izgon Mongola iz Hrvatske*, Zagreb 1942.

Поповић Душан Ј, *Срби у Срему до 1736/7, историја насеља и становништва*, Београд 1950.

Поповић Владислав, *Сирмиум-Митровица (Сремска и Мачванска)*, у: Владислав Поповић, *Сирмиум град царева и мученика (сабрани радови о археологији и историји Сирмијума*, Сремска Митровица 2003, 81-86. (прештампано из: Археолошки преглед, 9, 1967 131-138.)

Поповић Владислав, *Сирмијска епископија и средњовековна црква на Балкану* у: Владислав Поповић, *Сирмиум град царева и мученика (сабрани радови о археологији и исто-*

руји Сирмијума, Сремска Митровица 2003, 291-296. (прештампано из: Sirmium, 11, 1980 1-9.)]

Рокаи Петар, *О једном наслову Калојана Анђела*, Зборник радова Византолошког института, 19, Београд 1980, 167-171.

Рокаи Петар, *Бродови* на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку, у: *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, Васа Чубриловић (ур.), Београд 1983, 139-177.

Рокаи Петар, „Gyletus dux Sirmii", *Зборник Матице српске за историју*, 27, Нови Сад 1983, 121-127.

Rokai Péter, Takács Miklós, *Macsó*, *y:* Korai magyar történeti lexikon (9-14. század), Kristó Gyula (ed.) Budapest 1994, 421-422.

Solymosi László, (1197-1309), y: *Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1526-ig*, I, Kálmán Benda (ed.) Budapest 1986.

Spinei Victor, *The Cuman bishopric—genesis and evolution*, y: The Other Europe in the Middle Ages, Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans, Florin Curta (ed.), Leiden-Boston 2008, 413-455.

Spuler Bertold, *Die Goldene Horde: die Mongolen in Rußland 1223–1502*, Wiesbaden1965.

Stanojev Nebojša, *A dombói (Rakovac) Szent György-monostor szentélyrekesztői*, *y: A középkori Dél-Alföld és Szer*, Kollár Tibor (ed.), Szeged 2000, 383-428.

Strakosch-Grassmann Gustav, *Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242,* Innsbruck 1893.

Sweeney, James Ross, *Thomas of Spalato and the Mongols: a Thirteenth-Century Dalmatian View of Mongol Customs*, *Florilegium*, 4, 1982, 156–183.

Takács Miklós, *A bélakúti/péterváradi ciszterci monostor*, Újvidék 1989.

Tóth Sándor, Dombó, y: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon, Benedictine Monasteries in Medieval Hungary*, Takács, Imre (ed.), Kiállítás a Pannonhalmi Bencés Föapátságban 2001. március 21-töl november 11-ig / Exhibition at the Benedictine Archabbey of Pannonhalma 21 March - 11 November 2001. Pannonhalma 2001, 359-367.

Truhelka Ćiro, *Slavonski banovci (Prinos hrvatskoj numismatici),* Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, januar-mart, 9, Sarajevo 1897, 1-160.

Узелац Александар, *Кумани у средњовековној Србији*, Гласник Историјског архива Ваљево, 43, Ваљево 2009, 5-17.

Узелац Александар, *Под сенком џа, Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века*, Београд 2011.

*Vásáry I*stván, *Cumans and Tatars, Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, Cambridge etc. 2005.

Войтович Леонтій, *Княжа доба на Руси: портрети еліти,* Біла Церква 2006.

Wertner Mór, *Az Árpádok családi története*, Nagy Becskerek 1892.

Wertner Mór, *Margit császárné fiai*, Századok 1903, 593-611.

Zsoldos Attila, *A király várszervezet és a tatárjárás*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1, (104), Budapest 1991, 45- 76.

Zsoldos Attila, *Confinium és marchia, (Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről)*, Századok, 134, Budapest 2000, 99–116.

Zsoldos Attila, *Magyarország világi archontológiája 1000-1301*, Budapest 2011.

Дмитрий Коряков
Докторанд
Университет им. Н.И. Лобачевского
Нижний Новгород
koriakov.dmitrij2010@yandex.ru

UDK 94(497.11)"04/14"

К ПРОБЛЕМЕ СЕПАРАТИЗМА И ГОСУДАРСТВЕННОЙ ИЗМЕНЫ В ГОСУДАРСТВЕ НЕМАНИЧЕЙ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIV ВЕКА

Аннотация: Исследование поднимает слабоизученную, но обширную проблему, связанную с сепаратизмом и государственной изменой, на примере Сербии первой половины XIV века. Изучению подвергаются несколько эпизодов, часто рассматриваемых как проявления сепаратизма, а также попытки совершения государственного переворота. Автор отвечает на вопросы, являются ли рассматриваемые события изменой или сепаратизмом с точки зрения средневекового человека, каковы были причины, побудившие мятежников пойти на такие шаги, а также каково было отношение центральной власти к событиям и их зачинщикам. В результате автор приходит к выводу о том, что рассматриваемые эпизоды можно считать изменой или сепаратизмом с точки зрения средневекового человека, что каждое событие сепаратизма или государственной измены имело под собой экономическую причину, а также о прагматическом подходе в отношении к изменникам.

Ключевые слова: Сербия, государственная измена, сепаратизм, феодалы.

Сербская история XIV века содержит в себе эпизоды, которые с позиции современного понимания могут рассматриваться как акты государственной измены или сепаратизма. Данные события предстают в источниках как попытки представителей различных родов выйти из–под власти центрального правителя. Вместе с тем, данная проблема тесно связана с областью феодального права и феодальной психологии. Данная проблематика не поднималась ни в западноевропейской, ни в сербской научной литературе. Некоторые учёные рассматривали отдельные события с фактографической точки зрения, в основном, для того, чтобы показать распад державы Неманичей. Проблематика государственной измены в контексте феодального права получает совершенно иное звучание и открывает новые ракурсы исследования.

В первой половине XIV века произошло несколько эпизодов, укладывающихся в рамки современных понятий «государственная измена» и «сепаратизм». Это неподчинение феодалов королю Милутину, становление самостоятельных территорий Бранивоевичей и Хрели, бунт воеводы Богое, а также

попытки свержения Стефаном Дечанским и Стефаном Душаном короля Милутина и короля Стефана Дечанского соответственно. При этом последняя попытка увенчалась успехом. В рамках изучения данной проблемы необходимо дать ответ на следующий вопрос: можно ли считать данные эпизоды проявлением сепаратизма или государственной измены, или же в средневековом феодальном сознании данные события выглядят иначе? Вместе с тем, следует обратить внимание не столько на сам факт измены или сепаратизма, сколько на причины и отношение центральной власти к сепаратистам и изменникам.

В самом начале XIV столетия мы находим в источниках проявления неповиновения феодалов, вплоть до выхода из–под власти Милутина. Это произошло во время войны Милутина со своим братом Драгутином. В Житии Даниила II мы находим следующую запись: «… и была беда великая. Так как все феодалы его [Милутина] отступились от него, и не было никого, на кого бы он мог опереться…»[237]. Агиограф указывает, что его феодалы отступились, чего, вероятно, не должно было произойти. И ключевым здесь является местоимение его, так как оно показывает, что до этого они были верны Милутину.

Нет сведений о том, перешли ли феодалы на сторону Драгутина или просто стали хозяйничать в своих и чужих землях. Лишь косвенно можно сделать вывод о том, что это было проявление феодальной вольницы. Если бы феодалы перешли на сторону Драгутина, то он бы имел перевес в военной силе и мог бы переломить ход войны и победить, чего не произошло. Сам переход под власть Драгутина, который ранее был сербским королём, а сейчас правителем отдельной земли, и который желал вернуть сербский престол, являлся бы изменой по отношению к королю Милутину, и, возможно, мог бы рассматриваться в качестве некоего признания Драгутина в качестве законного короля. Кроме того, известны неоднократные нападения феодалов на торговцев Дубровника, и руководству республики приходилось даже принимать особые меры для их защиты[238]. Касательно причины, следует обратить внимание на слова Г. Острогорского, который сообщал о том, что многие феодалы противились[239] заключению мирного договора Сербии и Византии. Потому они, недовольные политикой Милутина, в скором времени использовали разгоревшуюся войну в качестве своеобразной мести. В источниках нет сведений о том, что случилось с изменниками, однако маловероятно то, что Милутин наказал всех непослушных, так как это неминуемо привело бы к бунту. Возможно также, что Милутин не наказывал их именно из-за того, что они не перешли на сторону Драгутина, и в таком случае данный эпизод можно рассматривать, скорее, как акт неповиновения власти.

---

[237] Житије Данила II 1935, 272.
[238] Динић 1955, 60.
[239] Острогорски 1951, 80–81.

Другой эпизод своеволия относится к 20–м гг. XIV века. Тогда на политической арене появляются Бранивоевичи, сыновья Бранивоя. Известия о них можем найти в различных источниках. Орбини пишет, что бедный дворянин Бранивой с четырьмя своими сыновьями жили в Хуме в месте Бргат[240], хотя в исследованиях встречается предположение как об автохтонном происхождении Бранивоевичей[241], так и о том, что они были перемещены в Хум во время сербско–боснийской войны[242], в которой они принимали участие. На политической арене Бранивоевичи появляются в 1318[243] году, когда они воевали против боснийского бана в качестве людей сербского короля. По мнению историков[244], Бранивоевичи были верны королю Милутину, по крайней мере, с 1318 года до его смерти.

После смерти Милутина Бранивоевичи становятся самостоятельными правителями своей земли. Орбини пишет, что во время безвластия в Хуме братья решили покорить хумские земли. Они напали на наместника Сербии Црепа, который владел Требинем, Гацком и Рудине, и после победы над ним заняли его земли[245]. Историки полагают, что данные Мавро Орбини верны, и Црепп погиб[246] в борьбе с Бранивоевичами. Но насколько точно то, что они хотели захватить хумские земли? Земли Црепа, в которые входила лишь область Рудине, которая, как и Гацко и Требине, захвачена не была[247], нет также данных о каких–либо попыток расширить власть на восток. Возможно, они лишь ударили по тому наместнику сербского короля, кто мог составить угрозу их власти? В любом случае, этот эпизод является единственным известным событием, отражающим взаимоотношения Бранивоевичей и Стефана Дечанского.

Бранивоевичи, судя по всему, стали пытаться как-то укрепить своё положение на международной арене. В 1322 году Бранивоевичи осаждали город Имотски, где укрылся Баямонт Тьеполо[248], которому помогала Босния. Тем самым, Бранивоевичи фактически были на стороне Венеции. По мнению В. Трпковича[249], совсем логично то, что Бранивоевичи искали поддержки в лице Венеции, так как она представляла собой определённую силу, с которой можно было установить хорошие отношения, а при этом Сербия и Босния оставались враждебны по отношению к ним. Вместе с тем, трудно сказать,

---

240 Мавро Орбини 2010, 439.
241 Мишић 1996, 55–56.
242 Трпковић 1960, 58.
243 Мишић 1996, 55; Трпковић 1960, 56.
244 Ћирковић 1964, 89.
245 Мавро Орбини 2010, 439.
246 Трпковић 1960, 62–63; Мишић 1996, 56.
247 Трпковић 1960, 63.
248 Мишић 1996, 56; Трпковић 1960, 63; Ферјанчић, Ћирковић 2005, 36.
249 Трпковић 1960, 65.

насколько крепко установилось сотрудничество двух стран. Известно лишь об одном документе, который свидетельствует о том, что правительство Венеции отвечает согласием[250] на некие просьбы Михаила Бранивоевича.

Другим государством, находящимся в непосредственной близости, был Дубровник. Дубровник подчинялся Венецианской республике, а дубровницкие торговцы торговали на Балканах. Сама же Дубровницкая республика обладала армией, не раз защищавшей город од падения, и флотом. Отношения Бранивоевичей с Дубровником были в целом неплохими. Ещё до самостоятельности известны связи этой семьи с республикой. Так, боснийский бан Младен, требуя компенсации ущерба, который ему нанесли Бранивоевичи, упоминает, что им помогали дубровчане[251]. В 1318 году в документе, свидетельствующем о приёме святодимитровского дохода[252], среди свидетелей оказался Михаил, сын Бранивоя, а до самой смерти Милутина люди Бранивоевичей продавали скот в Дубровнике[253]. Хорошие отношения сохранялись и во время их независимого правления. В 1322 году Дубровник дарует Радивою, сыну Бранивоя, продукты на сумму в три перпера[254], в феврале 1323 года Малый совет Дубровника разрешил Михаилу Бранивоевичу вывезти из Дубровника и окрестностей 30 стариев[255] зерна[256]. 28 ноября 1325 года Браное Бранивоевич, который «всегда был любимым другом и сторонником хороших отношений с Дубровником»[257], получил в дар от Дубровника 100 перперов, а в начале 1326 года Браное закладывает в Дубровнике часть своего имущества[258]. Разумеется, отношения не были безоблачными. Периодически проводились переговоры с Бранивоевичами о возвращении захваченного у дубровницких торговцев имущества и освобождения дубровчанина, а в 1324 году после неудачных переговоров дубровницким торговцам было предписано покинуть[259] торг Дриева, принадлежавший Бранивоевичам.

Серьёзное ухудшение отношений произошло весной 1326 года, и оно было связано с событиями, которые приведут к разгрому Бранивоевичей. Так, 8 апреля 1326 года Дубровник вооружает корабли и баркасы для борьбы с сыновьями Бранивоя из–за многочисленных грабежей, совершённых ими в отношении Дубровника и дубровчан, а уже через два дня дубровчане захватили в

---

250 Ljubić 1868, 168.
251 Gelčić 1897, 121.
252 Ежегодная дань, которую платил Дубровник за право свободной торговли. Подробнее см. Динић 2003.
253 Трпковић 1960, 57, 61; Мишић 1996, 56.
254 Tkalčić 1879, 66.
255 Старий примерно равнялся 64,5 кг. Соответственно, 30 стариев равнялось 1935 кг.
256 Tkalčić 1879, 76.
257 Gelčić 1897, 188–189.
258 Трпковић 1960, 69.
259 Tkalčić 1879, 103; Трпковић. С. 67–68.

плен Брайко Бранивоевича с женой[260]. Трпкович утверждает[261], что причина, по которой Дубровник вступил в войну против Бранивоевичей, не была истинной, так как тогда не было никаких нападений на торговцев. Республика, оценив возможные приобретения, использовала шанс, присоединившись к военной акции Боснии, выступившей против Бранивоевичей. Действия Боснии были успешными, и в битве погибли Михаил и Добровой Бранивоевичи в сражении у места Брест[262]. Оставшийся в живых и на воле Браное в середине 1326[263] года перебежит к Стефану Дечанскому.

Так окончило своё существование государство Бранивоевичей. Мавро Орбини, описывая историю Бранивоевичей, сообщает обстоятельства, как Бранивоевичи решили действовать самостоятельно и не подчиняться верховной власти. Он пишет, что после смерти Игиния, прибывшего из Хорватии, Хумское княжество осталось без государя, каждый владел своим уделом, а сильный обижал слабого[264]. То есть, в Хуме, который принадлежал Неманичам, наступило безвластие, и феодалы им воспользовались, пытаясь обогатиться за счёт более слабого соседа. Под верховной властью может пониматься Стефан Дечанский, победивший в борьбе за престол, и получивший право на хумские земли. Именно ему Бранивоевичи и перестали подчиняться, то есть, перестали признавать его власть. Вышеупомянутое сведение о том, что они решили покорить все хумские земли, свидетельствует о том, что они пытались расширить свою независимую территорию, то есть, территориально оформляли своё отдельное государство. Трпкович упоминает и то, что способствовало самостоятельности то, что в Боснии был низвергнут бан Младен, а сами земли Бранивоевичей находились[265] на крайнем западе.

Принимая во внимание справедливость замечаний В. Трпковича, следует отметить то, что независимости способствует не столько удалённость земель от центра, сколько возможности, которые могут получить независимые феодалы. Так, известно, что Бранивоевичи владели Стоном, который стал центром их государства, по словам Мавро Орбини[266] и полуостровом Пелешац, которые были захвачены у них последними. Известно также, что им принадлежал торг Дриева, часть долины Неретвы и, возможно, часть земель в западном Хуме, а также в их подчинении находились правители области Попово[267]. Попово поле и долина Неретвы были подходящими[268] для сельского хозяйства.

[260] Gelčić 1897, 197.
[261] Трпковић 1960, 69–76.
[262] Мавро Орбини 2010, 440; Ферјанчић, Ћирковић 2005, 36; Мишић 1996, 58.
[263] Трпковић 1960, 77; Gelčić 1897, 213.
[264] Мавро Орбини 2010, 439.
[265] Трпковић 1960, 62.
[266] Мавро Орбини 2010, 439.
[267] Трпковић 1960, 83–84.
[268] Мишић 1996, 191.

Кроме того, в их владении находился торг Дриева, в котором находились торговцы из Дубровника. Это место было очень значимо для дубровчан, колония которых находилась там в течение продолжительного промежутка времени, и в 1372 году[269] насчитывала около 200 человек. Кроме того, это было одно из четырёх мест, где проводилась продажа соли[270], а также один из центров работорговли[271]. Кроме того, торговали там металлами, тканями, вином и воском[272]. Обладание таким значимым центром давало не только возможность экономического усиления, но и политическое, так как для достижения политических целей можно было использовать экономические рычаги давления.

Кроме того, территории, которыми обладали Бранивоевичи, находились на торговых путях. До вышеназванного торга Дриева можно было добраться по реке Неретве, долиной которой обладали Бранивоевичи. Дубровчане пользовались[273] этой рекой, чтобы добраться до торга. Кроме того, маршрут в Боснию пролегал через земли Бранивоевичей: по суше путь проходил через Стон или через место Слано, рядом с которым братья обладали селом Майковым[274], а по морю — рядом с полуостровом Пелешац[275]. Через их земли пролегал и приморский путь, который шёл по побережью из Сплита до Валлоны и далее на юг в Грецию[276]. Тем самым, Бранивоевичи обосновались в землях, которые были выгодны в экономическом и геополитическом плане.

Такое расположение при двух сильных неприятелях определяло ориентацию Бранивоевичей на Дубровник. Ещё до своей независимости Бранивоевичи были связаны с Дубровником. Встречающееся в научной литературе мнение, что Бранивоевичи стали вмешиваться в дела своих соседей[277] не является в полной мере точным. Отношения с Дубровником, как мы видели, оставались хорошими, лишь иногда омрачаясь грабежами торговцев. Вмешательства же в дела соседних государств, чаще всего, является противостоянием с Боснией, которая угрожала захватом земель Хума, в том числе и их земель, и с Сербией — в лице Црепа.

Интересно и отношение Сербии по отношению к изменникам. Так, известно, что Стефан Душан отправлял письмо в Дубровник, которым пытался защитить Браное, и, по мнению Трпковича[278], причина была в том, что Бранивоевичи боролись против Боснии, врага Сербии. Однако когда Браное перебе-

[269] Динић 1978, 395.
[270] Три остальных — Святой Сергий, Котор и сам Дубровник.
[271] Динић 1978, 397.
[272] Мишић (ed.) 2010, 103.
[273] Мишић 2007, 156.
[274] Трпковић 1960, 83.
[275] Шкриванић 1974, 53.
[276] Шкриванић 1974, 119.
[277] Ћирковић (ed.) 1981, 499; Мишић 1996, 90.
[278] Трпковић 1960, 74; Мишић 1996, 58.

жал к Стефану Дечанскому, то последний планировал посадить его в тюрьму в Звечане. Тогда Дубровник повлиял на короля через феодалов, чтобы Браное отправили в Котор, откуда он не смог бы бежать[279]. По рассказу Орбини[280], Браное был казнён в Которе, и есть косвенные свидетельства[281], подтверждающие это. Кроме того, Стефан Дечанский добился освобождения из дубровницкого плена жены Брайко, которая была дочерью влиятельного вельможи Воина, на что дубровчане согласились при условии[282], что она не будет совершать никаких деяний против дубровчан. Тем самым, отношение к изменникам было прагматическое — если его можно было использовать для чего–либо — его использовали. В данном случае Стефан Душан пытался вывести Дубровник из войны с Бранивоевичами, чтобы облегчить их положение и попытаться не дать Боснии захватить хумские земли. Однако сама по себе измена сурово каралась. От наказания могли быть освобождены лица, связанные с изменниками, например, члены их семей.

Вместе с тем, сами Бранивоевичи считались изменниками сербского короля. Дубровник, заключая союзный договор с Боснией против Бранивоевичей, специально обговорила пункт, что союз будет именно против Бранивоевичей, а не против Сербии[283]. Тем самым, существовала опасность того, что войну с Бранивоевичами могут расценить как войну с Сербией, а значит, Бранивоевичи и Сербия оставались формально связанными. Если же они имели право на «вольницу», то нападение на них, на верных Сербии феодалов, не могло расцениваться никак иначе, кроме как нападение на Сербию. Поэтому Бранивоевичей можно считать изменниками и сепаратистами.

Следующий эпизод, прямо связанный с изменой, относится ко времени правления Стефана Душана. Ключевой личностью в нём является Хреля, феодал, служивший ещё при Стефане Дечанском. Впервые он упоминается в источниках в связи с гражданской войной 20–х гг. в Византии. В декабре 1327 года Хреля командовал[284] сербским войском из 12 отрядов, которое было союзным по отношению к Андронику II, и участвовал[285] в военных советах. Кроме того, узнать его мнение о вмешательстве в гражданскую войну хотел[286] сам Стефан Дечанский. Это показывает как то, что у Хрели могло быть влияние внутри Сербии, так и некоторое влияние или установившиеся связи в Византии.

---

279 Gelčić 1897, 213–214; Трпковић 1960, 78.
280 Мавро Орбини 2010, 440.
281 Трпковић 1960, 79.
282 Gelčić 1897, 203; Трпковић 1960, 81.
283 Трпковић 1960, 73.
284 Јован Кантакузин 1986, 321.
285 Јован Кантакузин 1986, 323.
286 Јован Кантакузин 1986, 325–333.

Дальнейшие известия о нём относятся ко времени правления Стефана Душана. Известно, что тогда Хреля владел сравнительно большой областью с городами Штип, Струмица и Рила[287]. Никифор Григора пишет, что Хреля разорвал отношения с сербским королём и обосновался[288] в собственной земле с центром в Струмице. Кантакузин сообщает, что Хреля перешёл на сторону Андроника с 1000 воинов и передал 3 города, которые раньше захватили[289] сербы. После смерти Андроника III Хреля вместе с византийскими феодалами оставила свои позиции, а часть феодалов отправилась к Кантакузину[290]. Весной 1342 года после переговоров[291] с Хрелей Иоанн Кантакузин получил возможность использовать значительную часть войска Хрели для решения своих задач[292]. В июле 1342 года во время переговоров Стефана Душана и Иоанна Кантакузина в Приштине поднимается вопрос о Хреле, который боялся выдачи его Стефану Душану, и потому надеялся искупить свою вину. Он взял измором Мелник и сообщил Душану, что хочет перейти с этим городом к нему на службу, на что Душан согласился, и Кантакузин не смог убедить его вернуть хотя бы Мелник[293].

У историков нет единого мнения о причине, по которой Хреля со своими землями откололся от сербского государства. Из источника известно, что для этого поступка у Хрели была[294] личная причина. В части научных трудов нет прямого ответа, почему Хреля предал Стефана Душана, а лишь подаётся[295] факт, что он перестал подчиняться Стефану Душану, либо сообщается, что причина неизвестна. Предположение, что Хреля предал Стефана Душана в ответ на то, что Душан отнял у него Штип, спорно, по справедливому мнению[296] М. Динича. Есть мнение, что на решение Хрели повлияли успешные действия Андроника III в Северной Греции и Албании[297], но оно, на наш взгляд, недостаточно убедительно, так как указанные владения находились далеко от земель Хрели. Также неизвестно точно и время, когда Хреля стал независимым.

Следует обратить внимание на земли, которыми владел Хреля. Два важнейших города, которыми он владел — Штип и Струмица — лежали на достаточно важных путях. Через оба города пролегал путь к Серрам, одному из

[287] Динић 1966, 97.
[288] Нићифор Григора 1986, 228.
[289] Јован Кантакузин 1986, 364–365.
[290] Јован Кантакузин 1986, 356–357.
[291] Јован Кантакузин 1986, 366–370.
[292] Јован Кантакузин 1986, 372.
[293] Јован Кантакузин 1986, 402–406.
[294] Нићифор Григора 1986, 228–229.
[295] Ћирковић (ed.) 1981, 518; Ферјанчић, Ћирковић 2005, 101; Soulis 1984, 13.
[296] Динић 1966, 99.
[297] Матанов 1986, 32.

важнейших городов, из Штипа шла дорога на Солунь. Через обе эти дороги можно было выйти на путь до Константинополя[298]. Соответственно, у этих земель было геополитическое и, вероятнее всего, экономическое значение. Кроме того, они граничили сразу с двумя государствами — с Болгарией и Византией. Именно последнюю, вероятнее всего, брал в расчёт Хреля. Он имел военный опыт и знал расстановку сил в Византии, потому было логично, что его старались привлечь на свою сторону во время борьбы за власть, а сам он события гражданской войны старался использовать[299] в свою пользу. В этом, возможно, и заключались личные причины Хрели, по которым он предал центральную власть. Он, владея значимыми землями, и оценивая возможное будущее Византии, зная об амбициях Иоанна Кантакузина, хотел воспользоваться возможностью получить некие выгоды. Лавируя между двумя сторонами, Хреля получил[300] титул кесаря, достаточно высокий в византийской иерархии. Кроме того, согласно весьма убедительному доказательству М. Динича, Хреля не передавал[301] византийцам свои земли, как об этом сообщают источники. Тем самым, он становился правителем своей области, а не перебежчиком. Время, когда Хреля мог отколоться от Сербии, может быть с 1338 г., когда началась[302] война с Венгрией. К этому следует добавить тот факт, что войны с Венгрией продолжались[303] с перерывами до 1342 года, и потому целый период был благоприятен для Хрели и его замыслов.

Причина, по которой Хреля решил вернуться на сторону Стефана Душана, описана в источнике — он опасался того, что его выдаст его союзник Иоанн Кантакузин. Потому он сделал верное решение — решил сам примириться с сербским королём, преподнеся ему важный и хорошо защищённый город Мелник. Стефан Душан был готов простить Хрелю за измену. Кроме того, Стефан Душан планировал использовать[304] впоследствии Хрелю в переговорных процессах с Алексеем Апокавком, что, безусловно, говорит о том, что феодал не находился в опале. Возможно, способствовало такому раскладу не только то, что Хреля был нужен сербскому королю, но и то, что фактически он не совершал никаких враждебных действий против Сербии. Предположение, что Хреля был убит людьми Стефана Душана[305], также не соответствует действительности. Не было смысла убивать того, кого планировалось использовать в переговорах, сулящих определённые выгоды.

---

[298] Шкриванић 1974, 100–102.

[299] Динић 1966, 101; Нићифор Григора 1986, 228–229.

[300] Динић 1966, 102–103.

[301] Динић 1966, 102.

[302] Ћирковић (ed.) 1981, 515.

[303] Ћирковић (ed.) 1981, 515. Хотя встречается и мнение, что Карл Роберт воевал со Стефаном Душаном всего лишь два раза: в 1335 и 1342 году, в Рокаи (et al.) 2002, 57.

[304] Јован Кантакузин 1986, 420–426.

[305] Матанов 1986, 33.

Следует посмотреть, считался ли Хреля изменником в своё время. Прямых сведений о том, что его таковым считали, у нас нет. Однако надо обратить внимание на следующие моменты. Он был на службе у Стефана Дечанского и Стефана Душана, а значит, был их вассалом. Маловероятно, что у него, держателя земель, данных ему сербским королём, было право перейти на службу к другому сюзерену, сохранив при этом свои земли. Между тем, Хреля действительно перестал подчиняться Стефану Душану, в ином случае, почему его судьбу обсуждали на переговорах сам Стефан Душан и Иоанн Кантакузин, при этом, каждый старался доказать, почему он должен остаться именно у него, и почему сам Хреля боялся выдачи его Стефану Душану, если он не был отступником? С другой стороны, Иоанн Кантакузин сообщает, что доводом сербского короля было то, что Хреля является его сонародником, и сам он в конце переговоров признал правоту Кантакузина. Однако возможно и то, что под этим Стефан Душан подразумевал не этническую принадлежность, а вассальные обязательства Хрели по отношению к самому Душану. Кроме того, сам Кантакузин пишет о том, что Хреля перебежал к ромеям, а когда Хреля хотел вернуться, то Душан принял его на службу, дав ему клятву[306]. Возможно, эта клятва, по справедливому мнению историков, несвойственная средневековой Сербии, но свойственная странам средневековой Западной Европы, позволила Хрели сохранить его жизнь. Если же Хреля не был перебежчиком, то зачем Стефан Душан вновь принимает его на службу? Таким образом, по нашему мнению, есть основания полагать, что Хреля был изменником.

Следует также отметить и ещё один вид измены — бунт против правителя с целью его свержения. Сербская история XIV века знает такие эпизоды истории, которые описаны в житиях сербских королей. Историки справедливо считают эти описания точными.

Первый такой эпизод — бунт Стефана Дечанского, произошедший около 1314 года. О нём написано в житии короля Милутина. В частности, в нём сказано, что Милутин, женив Стефана Дечанского на дочери болгарского царя Смилца, дал ему в управление Зету. После долгого нахождения Стефана там местные феодалы начали ему говорить, что он достоин занять престол своего отца, а они ему помогут в этом. Если же он это не сделает, то они перестанут быть на его стороне. Стефан Дечанский поддался их словам, многие феодалы перешли на его сторону. Тогда Милутин призвал Стефана к себе, но тот не покорился ему. После этого сербский король с войском пришёл в Зету, а Стефан Дечанский бежал на другой берег реки Бояны. Милутин отправил к нему послов, и после переговоров Стефан Дечанский сдался. Его заковали в цепи и

[306] Јован Кантакузин 1986, 405-406.

отвели в Скопье, а после люди Милутина его ослепили и отправили в Константинополь[307].

Можно ли рассматривать данные события в качестве измены с точки зрения средневекового человека? Милутин был законным правителем, получившим власть от брата Драгутина. Стефан Дечанский, хотя и являлся управителем Зеты, земли, которой традиционно управляли наследники престола, не носил[308] титул молодого короля, который носили официальные наследники. Тем самым, он официально даже не был претендентом на будущую верховную власть, и потому посягать на неё в принципе не имел права. Более того, в правовом отношении он не отличался от остальных Неманичей, которые являлись боковой ветвью династии. Вероятно, потому и наказание оказалось соответствующим, так как ослеплённый претендент уже не мог продолжать политическую жизнь.

Как мы видим, инициатором данного события являются феодалы, которые уговорили молодого короля выступить против своего отца. Зету, через которую проходило множество торговых путей, и в которой были торговые города, вряд ли можно считать бедным регионом. Феодалы, подбивавшие Стефана Дечанского на бунт, вероятно, располагали определёнными финансовыми и военными ресурсами. Целью их, несомненно, было получение различных преференций, в первую очередь, земель. Кроме того, учитывая сведения Г. Острогорского о недовольстве феодалов прекращением войны с Византией, можно предположить, что они хотели добиться воинственной политики от нового короля и продолжить захват византийских земель. Поэтому, по нашему мнению, на сторону бунтовщиков перешла[309] часть феодалов, прежде верных Милутину. Тем не менее, действия не были успешными, и, вероятно, видя силу, которая ему противостояла, Стефан Дечанский сдался, после чего был сурово наказан. Ослепление означало, что он больше не сможет участвовать в политической жизни. После его наказания в политической жизни Сербии начинает играть свою роль Константин, сын Стефана Милутина[310]. Тем самым, Милутин мог пойти на такое жестокое наказание, так как престол не остался бы пустым. Тем не менее, по прошествии нескольких лет Стефан Дечанский при посредничестве Даниила, будущего архиепископа сербского, вымолил прощение у Милутина, который дал ему часть жупы Будимле[311]. Тем самым, Милутин смягчил наказание для бунтовщика.

Следующим выступлением наследника престола против центральной власти стало удачное свержение Стефана Дечанского Стефаном Душаном. И

[307] Житије краља Стефана Уроша II 1935, 93–95.
[308] Михаљчић 2001, 35-36.
[309] Ферјанчић, Ћирковић 2005, 26; Ћирковић (ed.) 1981, 464.
[310] Јечменица 2018, 125.
[311] Житије краља Стефана Уроша Трећега 1935, 124–128.

в этот раз виновником, по мнению автора жития, был сам сербский король, который воспылал ненавистью к своему сыну. Он пришёл с войском во владения своего сына и разорил их. Стефан Душан бежал на другой берег реки Бояны, где стороны примирились после обмена посольствами. Вскоре, однако, Стефан Дечанский вновь возненавидел Стефана Душана, и потребовал от него явиться на королевский двор и ответить за свои деяния, обещая его наказать в противном случае. Душан предложил своим сторонникам бежать, но они ответили, что лучше умереть в своей стране, чем быть пленниками за границей, и что если он их не послушает, то они перейдут на сторону Стефана Дечанского, а самого Стефана Душана будут презирать. В итоге Душан решился выступить, и с небольшим числом сторонников напал на Неродимле, где был его отец. Стефан Дечанский бежал в Петрич, где сдался после того, как туда подошли силы Стефана Душана. После совета с феодалами Стефан Душан решил отвести Стефана Дечанского с женой в Звечан, где он должен был находиться до тех пор, пока не они не примирятся[312].

При определённых схожестях попытки переворота под руководством Стефана Дечанского с этим событием, здесь наличествует определённое различие. Стефан Душан был[313] молодым королём. Это формально давало ему право на наследование престола, но только на то. Институт молодого короля в Сербии никогда не имел функции соправителя, а носитель его не был сувереном[314]. Потому Стефан Душан, даже будучи официальным наследником, не имел официальных прав посягать на корону.

Как видим, по словам составителя жития, бунт Стефана Душана являлся, с одной стороны, результатом враждебных действий Стефана Дечанского, а с другой стороны — ультиматумом его сторонников. Почему его сторонники высказались за борьбу за власть — понятно. Они были феодалами, и не хотели терять свои владения, а возведение на престол своего ставленника могло и должно было способствовать усилению их богатства и власти, а также продолжить захват византийских владений, который прекратился после короткой войны с Византией после битвы при Велбужде.

Григорий Цамблак же пишет, что причиной бунта стала зависть Стефана Душана. Он хотел сам править Сербией, и потому выступил против своего отца со своими вельможами[315]. Никифор Григора же указывает, что причиной бунта стали подозрения Душана, что наследником будут назначены дети Стефана Дечанского из второго брака, подогреваемые местными феодалами[316]. Во всех этих описаниях можно вычленить один общий момент — Стефану Душа-

[312] Житије краља Стефана Уроша Трећега 1935, 156–161.
[313] Михаљчић 2001, 37.
[314] Михаљчић 2001, 42.
[315] Григорије Цамбрак 1989, 71.
[316] Нићифор Григора 1986, 211.

ну в той или иной мере помогали местные дворяне. На наш взгляд, именно они и были катализатором бунта. Не вполне ясно, что вызвало ненависть Стефана Дечанского по отношению к своему сыну. В научной литературе нет точного ответа на этот вопрос, часто лишь приводятся[317] слова источника без комментария. Д. Ечменица предполагает, что Стефан Душан не считал для себя достаточным управление лишь Зетой, особенно после того, как он проявил себя в борьбе против Боснии и битве при Велбужде[318]. Признавая возможность, что амбициозный Стефан Душан хотел больше власти, остаётся, тем не менее, вопрос — что конкретно совершил Стефан Душан, за что его мог возненавидеть его отец? Ответ на данный вопрос дать трудно из–за недостаточных сведений, содержащихся в источнике. Можно лишь предположить, что Стефан Душан, который, вероятно, был под влиянием феодалов[319], мог каким–либо образом дать понять, что он не поддерживает миролюбивую по отношению к Византии политику отца. Также, по нашему мнению, Стефан Дечанский мог пойти на суровое наказание по отношению к Стефану Душану, так как престол мог бы занять Симеон, сын короля от второго брака. Таким образом, сербский престол не остался бы без наследника.

Кроме того, известно о ещё одном бунте, который произошёл в Зете в 1332 году, во главе которого были воевода Богое и Димитрие Сума[320], но о котором известно очень мало. Д. Ечменица полагает, что Богое был наместником короля в Зете. Прощения он, вероятно, не получил, а Димитрие Сума избежал сурового наказания[321]. Нет в научной литературе и ответа, что было причиной бунта и как именно он завершился. Также в научной литературе встречается мнение о возможном заговоре феодалов юго–западной Македонии против Стефана Душана, который планировался в конце 1344 — начале 1345 г.[322], но этот заговор не был совершён.

Таким образом, по нашему мнению, данные события можно рассмотреть в комплексе, в контексте проблематики измен и сепаратизма в средневековом обществе. Все эти события являются вызовом для центральной власти, от неповиновения феодалов королю Милутину до отделения Бранивоевичей. Во всех шести эпизодах можно найти противоправные действия: феодалы ослушались воли законного короля Милутина, Бранивоевичи перестали подчиняться Стефану Дечанскому и основали своё независимое государство, заняв земли, принадлежащие Стефану Дечанскому, Хреля перестал подчиняться Стефану Душану и как независимый правитель своих земель вступил в водо-

317 Ћирковић (ed.) 1981, 508; Ферјанчић, Ћирковић 2005, 42; Ђуровић (ed.) 1970, 71.
318 Јечменица 2013, 104–105.
319 Острогорски 1951, 81.
320 Ферјанчић, Ћирковић 2005, 65; Ћирковић (ed.) 1981, 511.
321 Јечменица 2013, 125–128; Ферјанчић, Ћирковић 2005, 88–89.
322 Матанов 1986, 34.

ворот политической жизни Византии, примкнув в конце к Иоанну Кантакузину, Стефан Дечанский попытался свергнуть своего отца, короля Милутина, а Стефан Душан сверг своего отца короля Стефана Дечанского, а воевода Богое открыто выступил против центральной власти, которая принадлежала Стефану Душану. Во всех данных эпизодах участники переставали быть верными законной верховной власти, сербскому королю из святородной династии Неманичей. Это были посягательства на власть со стороны тех, кто права на неё не имеет, либо своеволие, непослушание по отношению к верховной власти, которое могло дойти вплоть до отделения.

Кроме того, важно рассматривать эти эпизоды не обособленно друг от друга и в отрыве от общего исторического контекста; на наш взгляд важно концептуальное их изучение в системе причинно-следственных связей. Важно определить причины, толкавшие мятежников на подобные действия, с одной стороны, и реакцию верховных правителей и их мотивацию с другой.

Одним из важных факторов, на наш взгляд, являются экономические интересы, которые побуждали тех или иных деятелей пойти на определённые шаги, проявлявшиеся в неповиновении центральной власти. Если рассматривать отдельно лишь проявления сепаратизма, то территории сепаратистов были экономически и геополитически выгодны, они всегда стремились поддерживать в определённой мере хорошие отношения с некоторыми своими соседями, на которых они могли бы опереться. В будущем именно такие земли станут первыми, которые отделятся от централизованного сербского государства. Не наиболее удалённые, а наиболее выгодные в экономическом плане, и первым станет Жарко, который будет действовать в Зете — сравнительно близком регионе для центральной власти, а уже затем появятся Воислав Воинович, Балшичи и другие феодалы. Также экономические причины толкали феодалов отказываться от повиновения или совершать попытку переворота. При этом, данные события могли проявляться в достаточно нестабильные периоды жизни государства — во время гражданской войны, во время борьбы за власть, во время войн с внешним неприятелем. Что характерно, даже попытки государственного переворота не исходили реально от желаний и устремлений претендента на престол, а от желаний и устремлений феодалов.

По поводу отношения центральной власти к изменникам мы можем утверждать, что центральный правитель не всегда стремился во что бы то ни стало расправиться с изменниками. Отношение к ним было, скорее, прагматичным. Хреля остался без наказания, а Стефан Душан заступался за Браное Бранивоевича. Однако в обоих случаях это было выгодно для государства, так как в первом случае Сербия получала выгодную крепость, и по сути, её положение лишь улучшилось после сепаратизма Хрели. Во втором случае Браное использовался бы для защиты земель государства от врага. Тем не менее, когда выгоды для государства не было, изменников ждала суровая кара. Брайко

Бранивоевич был казнён, а вероятнее всего, был казнён и воевода Богое. Наказание могло постичь и членов королевской династии — Стефан Дечанский был ослеплён и выброшен, правда, как оказалось, на время, из политической жизни. Вероятно, подобная кара могла постичь и Стефана Душана. И в обоих случаях престол не оставался бы без наследника, и потому представлялось возможным наказать изменника. Кроме того, наказания предполагались лишь для непосредственных виновников. Члены семьи Бранивоевичей и Богое не подвергались наказанию, а Димитрие Сума, бунтовщик и сторонник воеводы Богое, не только, вероятно, мог быть полезен Стефану Душану для экспансии в албанской части Византии, но и, вероятно, примкнул к Богое, и не был зачинщиком, и потому его пощадили.

М. Динич называет события, связанные с Хрелей — первым предзнаменованием событий, которые наступят после смерти Душана[323]. Данное утверждение справедливо, но точно также Бранивоевичи стали предвестниками появления в будущем Воислава Воиновича, с которым они, кстати, были в родстве. Проблема сепаратизма, который раздробит Сербское царство, не появилась именно во время правления Стефана Душана, у неё, на наш взгляд, более глубокие корни.

Данная статья не претендует на исчерпывающее исследование темы, но имеет целью, скорее привлечь внимание исследователей к этой сложной и малоизученной на сегодняшний день проблематике. Анализ и оценка данных эпизодов в контексте средневекового феодального права, а именно, насколько справедливо подобные события трактовать как измену и сепаратизм, можно ли с точки зрения средневекового права считать их зачинщиков преступниками, было ли у них право на некоторое неповиновение или причина не считать власть, против которой они выступают, нелегитимной, на наш взгляд, открывает новые перспективы исследования. Заслуживают внимания и механизмы совершения государственной измены или сепаратизма. Изучение данной проблематики позволит внести существенный вклад в изучение истории средневековой Сербии.

[323] Динић 1966, 95.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ.

Григорије Цамблак. 1989: Житије Стефана Дечанског. In: *Књижевни рад у Србији*. Београд, 49–86.

Житије Данила II. 1935: In: Мирковић, Л. *Животи краљева и архиепископа српских*. Београд, 248–287.

Житије краља Стефана Уроша Трећега. 1935: In: Мирковић, Л. *Животи краљева и архиепископа српских*. Београд, 122–161

Житије краља Стефана Уроша II. 1935: In: Мирковић, Л. *Животи краљева и архиепископа српских*. Београд, 77–121.

Динић, М. 1955: Однос између краља Милутина и Драгутина. In: *Зборник радова Византолошког института. Књ. 3*. Београд, 49–82.

Динић, М. 1966: Реља Охмућевић, историја и предање. In: *Зборник радова Византолошког института. Књ. 9*. Београд, 95–118.

Динић, М. 1978: Трг Дријева у средњем веку. In: *Српске земље у средњем веку*. Београд, 368–399.

Динић, М. 2003: Дубровачки трибути. In: *Из српске историје средњега века*. Београд, 711–755.

Ђуровић, М. (ed.). 1970: *Историја Црне Горе. Књ. 2. Т. 1*. Титоград.

Јечменица, Д. 2013: *Стефан Душан и Дубровник* (Докторска дисертација). Београд

Јечменица, Д. 2018: *Немањићи другога реда*. Београд.

Јован Кантакузин. 1986: Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum. In: *Византијски извори за историју народа Југославије. Т. VI*. Београд, 297–575.

Мавро Орбини. 2010: *Славянское царство*. М.

Матанов, Х. 1986: *Югозападните български земи през XIV век*. София.

Мишић, С. 1996: *Хумска земља у средњем веку*. Београд.

Мишић, С. 2007: *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњега века*. Београд.

Мишић, С. (ed.). 2010: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*. Београд.

Михаљчић, Р. 2001: *Владарске титуле обласних господара*. Београд.

Нићифор Григора 1986: Byzantina historia. In: *Византијски извори за историју народа Југославије. Т. VI*. Београд, 143–296.

Острогорски, Г. 1951: Душан и његова властела у борби са Византијом. In: *Зборник у част шесте стогодишњице цара Душана. I*. Београд, 79–86.

Рокаи, П. (et al.). 2002: *Историја Мађара*. Београд.

Трпковић, В. 1960: Бранивојевићи. In: *Историјски гласник. 3–4*, 55–85.

Ћирковић, С. 1964: *Историја средњовековне босанске државе*. Београд.

Ћирковић, С. (ed.). 1981: *Историја српскога народа. Књ. 1*. Београд.

Ферјанчић, Б., Ћирковић, С. 2005: *Стефан Душан, краљ и цар: 1331–1355*. Београд.

Шкриванић, Г. 1974: *Путеви у средњовековној Србији*. Београд.

Gelčić, J. 1897: *Monumenta Ragusina. T. V*. Zagrabia.

Ljubić, S. 1868: *Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i Mletačke republike. Knj. 1*. Zagreb.

Soulis, G. C. 1984: *The Serbs and Byzantium during the reign of tsar Stephen Dušan (1331–1355) and his successors*. Washington.

Tkalčić, I. 1879: *Monumenta Ragusina. T. I*. Zagrabia.

Dmitriy Koryakov

ON THE ISSUE OF SEPARATISM AND HIGH TREASON IN THE STATE OF NEMANJIĆ IN THE FIRST HALF OF THE XIV CENTURY

Annotation: The study raises the poorly studied but extensive problem of separatism and high treason, using the example of Serbia in the first half of the fourteenth century. Several episodes, often viewed as manifestations of separatism, as well as attempted coup d'état, are being studied. The author answers the questions whether the events in question are treason or separatism from the point of view of the medieval person, what were the reasons that prompted the rebels to do that, and what was the attitude of the central authorities to the events and their instigators. As a result, the author concludes that the episodes in question can be considered treason or separatism from the point of view of a medieval person, that every event of separatism or high treason had an economic reason, as well as a pragmatic approach in relation to traitors.

др Милица Кисић Божић, доцент
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
milica.kisic.bozic@ff.uns.ac.rs
др Дејана Васин
Нови Сад
dejanavasin@yahoo.com

UDK 94(497.113 Šabac)"1476"

ПИСМА ЈЕГАРСКОГ БИСКУПА ГАБРИЈЕЛА КАО ИЗВОРИ ЗА ОПСАДУ ШАПЦА 1476. ГОДИНЕ

Сажетак: Писма јегарског бискупа Гарбријела из Вероне папи Сиксту IV врло су драгоцен извор за историју опсаде Шапца 1476. године. Она су писана руком очевица и учесника догађаја, те се самим тим намећу као незаобилазан извор у проучавању тока ове опсаде. Бискуп је папи послао укупно три писма у којима се говори о току опсаде, изгледу тврђаве, ратној техници као и о другим важним догађајима и појавама у вези са овом опсадом, на првом месту о пустошењу Сребренице.

Кључне речи: Шабац, Габријел Рангоне, Матија Корвин, тврђава, опсада, Сребреница

Писма Габријела из Вероне упућена папи Сискту IV драгоцен су извор који говори о догађајима током опсаде тврђаве Шабац. Писана пером очевица, спадају у ред најзначајнијих извора за овај догађај, заједно са писмима која је краљ Матија лично упутио папи и саксонском војводи. Из вида такође не треба испустити ни познатог хроничара Бонфинија, премда је он о овим догађајима писао са одређене временске дистанце. Поменута писма нису до сада била непозната у науци, али их овом приликом први пут представљамо у пуном преводу на српски језик.

Колико нам је познато, Габријел Рангоне је папи Сиксту IV послао три писма о догађајима код Шапца. Прво писмо датира од 3. фебруара 1476. године,[324] друго од 15. фебруара,[325] дана када је тврђава освојена, а треће од 7. марта,[326] када је опсада већ била окончана, а бискуп се вратио у Будим, те

[324] L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, Budapest 1907, 388-390

[325] I. Nagy, A. Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek Mátyás király korából 1458–1490 II*, Budapest 1877, 343-345

[326] L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 265-268

одатле писао о догађајима који су се збили непосредно после опсаде, али, будући да писмо садржи и пар интересантних запажања на тему Шапца, и оно заврeђује да буде преведено и објављено.

Сима Ћирковић изнео је закључак да је опсада Шапца започела 12. јануара, а на основу чињенице да је краљ Матија у једном писму сам навео да је Шабац опседао 33 дана, а Габријел Рангоне је 15. фебруара писао папи да се тог дана тврђава предала.[327] Видимо, дакле, да је бискупово прво писмо папи уследило тек 23. дана од почетка опсаде, и до тада су, према његовом извештају, већ били освојени спољашњи и унутрашњи град. Да је тако уистину и било, потврђује и једно писмо од 23. јануара које сведочи о овом успеху угарске војске.[328] У првом писму Габријел из Вероне наводи да поменути поход испрва уопште није био планиран за Шабац, већ да је замисао била да се иде према Влашкој, но да се тај план није могао спровести због ниског водостаја и леда у Дунаву, па је стога краљ Матија донео одлуку да се бродови повуку у Саву. Овде је аутор писма изнео интересантан податак да се река Сава ретко или никада не леди. С друге стране, Бонфини пише да је краљ Матија у јесен 1475. организовао војску са намером да освоји Шабац.[329] Бискуп такође извештава да је дан пре састављања наређеног писма, дакле 2. фебруара, у помоћ опседнутом граду пристигао Али-бег, али да није био кадар да ишта учини. Такође је изнео запажање да је Матија Али-бега дочекао радосног и ведрог духа. Сам краљ Матија у једном од својих писама био је знатно одређенији, те је за разлику од Габријела који овај догађај тек узгред помиње, знатно детаљније описао сукоб са Турцима.[330] Извесну забуну при реконструкцији догађаја могао

---

[327] С. Ћирковић, *Средњи век*, у: Шабац у прошлости 1, Шабац 1970, 98; V. Fraknói, *Mátyás király levelei I*, Budapest 1893, 354; Треба нагласити да Бонфини наводи да је Шабац пао након 30 дана опсаде, али ипак овде поверење морамо поклонити пре речима краља Матије који је био учесник догађаја. (М. Кисић, *Antonius Bonfinius и његово дело Rerum Ungaricarum decades као извор за историју Срба Панониje и Балкана: историјско-филолошка анализа и превод са коментарима* (докторска дисртација у рукопису), Нови Сад 2013, 121, 458

[328] I. Nagy, A. Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek Mátyás király korából 1458–1490 II*, 338-339

[329] М. Кисић, *Antonius Bonfinius и његово дело*, 119-120; Да у овом случају више поверења треба поклонити речима очевица Габријела Рангоне сматра и Сима Ћирковић, наводећи да се краљ након покретања похода необично дуго задржао у Петроварадину и Београду, вероватно управо због неповољних услова за даље ратовање према намереном циљу, те се тек онда одлучио за поход према Шапцу. (С. Ћирковић, *Шабац*, 97-98; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 195-196)

[330] Краљ Матија је писао Папи да су се Турци стационирали на једном брду у близини Шапца и да су одатле желели да пруже помоћ опседнутима у тврђави. Краљ је један део војске оставио под тврђавом, а са другима је кренуо у сусрет Турцима. Када су Турци видели војску која им се приближава, повукли су се, а онда их је војска краља Матије засула камењем, те су многи из турске војске од тих хитаца страдали. Након тога су се у нереду повукли изгубивши много људи и коња успут. У истом писму краљ Матија је изнео и план да када се река Сава повуче, порине добро опремљене бродове у ровове око тврђаве и да је на тај начин освоји. (V. Fraknói, *Mátyás király levelei I*, 333-334; С. Ћирковић, *Шабац*, 99-100).

би да унесе бискупов помен *прве опсаде града*, али ни у овом случају писац није непоуздан, већ само неодређен, будући да се податак не односи на неку ранију опсаду Шапца, већ на њену прву фазу, када је заузет спољашњи град, што се види из поменутог писма краља Матије.[331] Бискуп назначава да је у опсади учествовао и *пресветли деспот Србије,*[332] те износи занимљив податак о стратешком положају Шапца, наглашавајући његову предност у односу на Смедерево из којег Турци могу упадати искључиво у јужне крајеве Угарске, док се из Шапца могу нападати Славонија, Хрватска, Крањска, Корушка, Штајерска и сви други крајеви.[333] На крају писма бискуп је истакао краљеву преданост походу, молећи папу да му у томе помогне.

Друго писмо бискуп је Папи упутио на дан заузимања тврђаве, 15. фебруара 1476. године како би га известио о успеху похода. Писмо је нажалост прилично оштећено, али свеједно представља изузетно драгоцен извор који пружа податке о изгледу тврђаве, њеним капацитетима, о стању након борби и укупном билансу. Интересантно је да се читањем првог и другог писма стиче увид у то да су Мађари током опсаде Шапца имали потпуно погрешне представе о броју бранилаца утврђења. Габријел у првом писму наводи да је тврђаву бранило 600 ратника, од којих је 300 имало ручне топове, док из другог писма постаје очигледно да је након предаје утврђења заробљено чак 700 мушкараца и 160 жена, а и сам Габријел у истом писму наводи да је на почетку опсаде било 1300 ратника, што је очигледно сазнао тек када је тврђава заузета. У овом другом писму Габријел Рангоне забележио је и то да му је краљ саопштио да је део војске послао да опустоши Сребреницу. И на крају другог писма бискуп моли папу за помоћ. Прва два поменута писма бискуп је папи упутио са самог места догађаја, дакле из ближе околине Шапца где се налазио краљев логор, а треће, у коме управо говори о догађајима у Сребреници, датира од 7. марта, када се већ налазио у Будиму. У овом трећем писму већа пажња посвећена је описима догађаја при пустошењу Сребренице и Кучлата, а аутор писма уз то није одолео да не помене и пословичну суровост Влада Дракула према Турцима, будући да је и он учествовао у овом походу, баш као и деспот Вук који је том приликом рањен. Габријел Рангоне наводи и то да се Али-бег, пошто није успео да пружи помоћ Шапцу, повукао у *Црне планине* како би се посаветовао са султаном.[334] И у овом писму, као и у првом, бискуп наглашава велики стратешки значај Шапца, као и то да ће Турцима његов губитак тешко пасти и да

[331] V. Fraknói, *Mátyás király levelei I*, 334; С. Ћирковић, *Шабац*, 99, нап. 40, 23.

[332] У питању је Вук Гргуревић. (Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, Истраживања 4 (1975), 6-20).

[333] Изузетан стратешки положај Шапца наглашава и Бонфини. (М. Кисић, *Antonius Bonfinius и његово дело*, 119).

[334] О положају Црне горе видети: С. Ћирковић, *«Црна гора» и проблем српско-угарског граничног подручја*, Ваљево: постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 59-60.

се неће лако помирити са њим. Навео је и податак да је краљ наредио да се тврђава обнови и добро снабде, као и да се направе мостови преко Саве и Дунава.[335] Након што је присуствовао сахрани свог ризничара у Будиму, краљ се вратио на југ земље, а Габријел Рангоне наводи да је намеравао да спроведе свој раније планирани поход према Влашкој чим се подигне ниво воде у рекама. Сам краљ касније је забележио да га је управо низак водостај омео да после Шапца освоји и Смедерево.[336]

Сам ток опсаде прецизније се може реконструисати на основу писама краља Матије и исказа Габријела из Вероне. Поменуто је да је у првом писму бискуп изнео да су спољашњи и унутрашњи град брзо заузети, да је артиљерија ударала по граду и солидно га оштетила те да се посада херојски бранила. У свом писму папи краљ Матија изнео је план по коме намерава да освоји Шабац, односно наводи се да је припремио лађе којима топовски хици не могу наудити и да планира да их порине у канал око тврђаве, прислони их уз њене зидове и на тај начин освоји утврђење.[337] Из другог бискуповог писма јасно је да је тај план касније и остварен. Обојица спомињу и долазак Али-бега, с тим што краљ Матија детаљније описује сукоб са њим. Занимљиво је и то што Габријел Рангоне наводи да се град предао, премда је његова посада још увек имала довољно хране, оружја и људства.[338] Ваља поменути и храброст и одлучност краља Матије у борби са Турцима које Габријел Рангоне подвлачи у сва три писма, а исто чине и други извори.[339]

Због свега наведеног намеће се сасвим уместан закључак да су писма јегарског бискупа Габријела из Вероне веродостојни извори, те да заслужују да овде буду изнесена у латинском оригиналу, а потом и у првом целовитом преводу на српски језик.

Писмо Габријела из Вероне, 3. фебруар 1476.

Beatissime Pater. Gratas fuisse meas litteras vestre sanctitati letatus sum. Frequentius ego non scripsi, quia non consuevi que digne non sunt aut dubia meis committere litteris. Regia maiestas post ubi parvitate aque Danubii penetrare ad regnum Transalpinum nequivit, glatie quoque in eodem flumine cogente in Savum classem trahere coacta est, qui fluvius raro vel

[335] Бонфини такође помиње да је краљ заповедио да се град изнова чврсто утврди, али не спомиње мостове. (М. Кисић, *Antonius Bonfinius и његово дело*, 121); Сима Ћирковић сматра да су ови мостови подизани код Шапца и код Београда. (С. Ћирковић, *Шабац*, 101)

[336] V. Fraknói, *Mátyás király levelei I*, 354-355

[337] V. Fraknói, *Mátyás király levelei I*, 333-334; Бонфини је изнео нешто другачију верзију догађаја не помињући бродове, већ је навео да је краљ Матија применио тактику лажног одсупања и напада из залеђа тврђаве. (М. Кисић, *Antonius Bonfinius и његово дело*, 120)

[338] Бонфини не помиње Али-бега и његов покушај да прекине опсаду Шапца.

[339] Nagy, A. Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek Mátyás király korából 1458–1490 II*, 335

nunquam congellatur quod certe divino nutu factum puto. Nam exinde regia maiestas novo concepto animo ad obsidendum hunc locum properavit, et quamvis munitissimus esset, tamen gratia dei brevi tempore et civitatem exteriorem et interiorem, que fossatis navigabilibus et fortibus sepibus cingebantur obtinuit, moxque ad obsidendam arcem accessit, que cum latissimo et profundo fossato aquis pleno, (nam Savus ipsam circumfluit), circumdata fuit et arte ac opere lignorum inter se compactorum in medioque terra et aggere repletorum admodum firmata, et quod precipuum est, fortissimis viris, idest sexcentis electis bellatoribus, quorum trecenti pixidibus manualibus utuntur. Multas quoque grossas pixides habent preter populum utriusque sexus, qui ex civitate ad arcem convolavit. Hi omnes in hac eorum necessitate pugnant defensa, certe non parum hactenus regiam maiestatem fatigavit, multique fortissimi milites usque in diem hanc et precipue Hungarorum occisi sunt. Dum autem regia maiestas iam omnia disposuisset ad incendendam ipsam arcem insultuque obtinendam, quam adeo bombardis usque ad repletionem ipsam, altas tamen multum est, ita demolita est, ut in ea neque species arcis remanserit, que prius novem altissimis turribus eminebat. Supervenit tanta fluminis inundatio, ut sicut in prima civitatis obsidione, ita et nunc exercitus in campo natet. Sed et hesterno mane sub hora missarum apparuit Halibee cum duobus aliis vayvodis cum maximo exercitu, voluitque obsessis opem ferre sed minime potuit, retraxit libens pedem et per miliare a loco castra locavit. Prestolatur ut sentimus bassam primum cesaris capitaneum et totum robur Turci, quod certe regia maiestas forti et hilari animo prestolatur. Quantum intelligo infra paucos dies hic locus obtinebitur nisi deus malum nobis permittat. Hic autem locus uti dicit illustris despotus, est Turci oculus dexter, de quo gloriari solitus est se habere pedem in gutture christianorum, ut ad que voluerit regna transire possit, nam quotiens erumpere voluerunt Turci sive ad Sclavoniam, Croatiam, Carniolam, Carinthiam, Stiriam et alia superiorum partium regna, huc semper primo convenerunt. Maioris momenti est respectu aptitudinis ad inferenda damna christianis quam ipse Smedru, ex quo solum ad partes inferiores huius regni erumpere possunt Turci propter vicinitatem et in superiori loco positi castri Bellogradi. Vocavit regia maiestas partem exercitus tam equitum quam peditum quos ad Transilvaniam premiserat, ita ut speremus in divina bonitate, quod si etiam Turcus ipse venerit, quem aiunt exploratores ad Andrinopolim exivisse nihil lucri deportabit. At, beatissime pater, sanctitas vestra dignetur moras rumpere, nam semper nocuit differre paratis, et quamdiu hec preclarissima occasio datur, non permittat hunc principem necessitate deficere, qui regna, vires et propriam personam exponit, nec credat sanctitas vestra fuisse in hoc exercitu militem aut etiam vulgarem, qui minus persone sue pepercerit quam rex ipse. Non cesso iuxta mandata vestre

sanctitatis ipsum regem ad perseverandum in proposito bono confortare, licet certe sponte currens calcari minime egeat, et non dubito quod currere non cessabit quamdiu vires illi suppetant. Cum autem defecerint dico sicut ipse, nemo ad impossibile tenetur. Que sequentur curabo vestre sanctitati significare, quam omnipotens deus conservare dignetur. Ex castris regiis in obsidione opidi Sabacz III[a] Februarii MCCCLXXVI.

Eiusdem vestre sanctitatis devota creatura G(abriel)episcopus Agriensis.

Превод:

Блажени оче, драго ми је што Вам се допало моје писмо. Нисам писао чешће јер немам навику да кроз писма излажем оно што је неважно или непроверено. Након што Његово краљевско величанство није успело да у Влашку пређе преко Дунава – како због ниског водостаја, тако и због чињенице да се Дунав заледио – било је принуђено да бродове повуче на Саву, реку која се, чини ми се захваљујући чистој Божјој милости, ретко или никад не леди. Тако је, наиме, краљевско величанство надахнуто новом снагом пожурило да опседне ово место, и, премда је оно било веома добро утврђено, ипак се, хвала Богу, за кратко време успешно приступило заузимању и спољног и унутрашњег града, иначе снажно заштићених моћним и пловним рововима. Ускоро је уследила и опсада саме тврђаве, опасане широким и дубоким шанцима пуним воде (око утврђења, наиме, тече Сава) и додатно ојачане густо збијеним дрвеним гредама међусобно повезаним набијеном земљом и песком. Поврх свега било је ту и веома храбрих људи – 600 за одбрану обучених ратника, од којих се 300 служило ручним топовима. Бројне велике топове имали су уз то и мушкарци и жене који су се из града склонили у тврђаву. Сви су се они у тој нужди уистину жилаво бранили, у поприличној мери изморивши Његово величанство, а до данашњег дана настрадало је много војника, првенствено Угара. Стога је најзад краљ дигао руке од опсаде и одлучио да тврђаву запали – она је уосталом, руинирана услед константног бомбардовања, и престала да личи на негдашње утврђење које је моћно стршило увис са својих девет кула. На све је у међувремену и река до те мере надошла да су војници, баш као и приликом прве опсаде града, дословно пливали по кампу. Потом се јуче ујутру, негде у време мисе, појавио Али-бег са још двојицом војвода и бројном војском у намери да помогне опседнутима, но, будући да готово ништа није могао учинити, повукао се на око хиљаду корака одатле и ту подигао логор. Мој је утисак да је краљ пристизање паше, врховног капетана турске војске и његових ратника дочекао радосно и ведрог духа. Колико ја схватам, град ће пасти за који дан, осим уколико Бог не одреди другачије. Шабац је, како каже пресветли деспот, Турцима важан као десно око у глави јер, како се и сами хвале, захваљујући њему хришћанима непрестано држе ногу за вратом: одатле

су кадри да да упадну у које год краљевство пожеле и, из Шапца као полазне тачке, небројено пута могу продирати у Славонију, Хрватску, Крањску, Корушку, Штајерску и све друге области. То место је, у смислу погодности за наношење штете хришћанима, од већег значаја од самог Смедерева, одакле Турци могу упадати само у доње крајеве краљевства и које је подигнуто на другом месту, у близини тврђаве Београд. Краљ је назад позвао део војске – како коњице тако и пешадије – претходно упућене у Трансилванију, тако да, ако Бог да, све и да овамо дође султан главом – а извидници кажу да је већ изашао у Једрене – турска војска ништа значајно неће постићи. Нека, најзад, Ваша светост буде тако милостива да надаље не одуговлачи са слањем подршке и помоћи. Вазда је, наиме, било штетно не изаћи у сусрет онима који су већ спремни да нешто учине. Док још траје ова сјајна прилика, немојте дозволити да овај владар у било чему оскудева. Он је крајње пожртвовано у све ово уложио и краљевство, и снагу и сопствену личност, а, верујте ми на реч, ни у војсци није било ни војника ни сељака који се у било ком погледу мање од њега штедео. Ја не престајем да, према налозима Ваше светости, бодрим краља да истраје у свом племенитом подвигу, мада њему подстицај и није потребан, јер он том подвигу стреми свим својим бићем и тако ће бити док му сасвим не понестане снаге. Ако му пак снаге и буде понестало, кажем оно што и он сам: да ће се то догодити само јер чак ни он није у стању да учини немогуће. Постараћу се да известим Вашу светост о даљим догађањима. Нека Вас Бог чува. Из краљевског логора при опсади Шапца, 3. фебруара 1476.

Вашој светости одан, Габријел, бискуп јегарски

Писмо Габријела из Вероне, 15. фебруар 1476.

Beatissime Pater et Clementissime Domine. Post pedum oscula beatorum. Proximis diebus significavi Sanctitati Vestre de progressibus hujus exereitus et de dura ac difficili obsidione munitissimi arcis Sabacs, quidve de ea tandem sperari posset. Ex tunc sicut divine clementie placuit, XV. hujus mensis Regia Majestas arcem ipsam per deditionem obtinuit. Nec eam per impetum expugnare voluit, cum inibi reclusi essent adhuc vivi septingenti Turchi, fortes viri et centum sexaginta mulieres, omnes ad pugnam dispositi, nec potuisset obtineri absque plurimorum nostrorum cede. Et sicut exploratores nuntiabant, sumpremus Bassa Turcorum et ipse Alibeg ad opem ferendam festinabant, sed Turchi ipsi arcem dimitentes, humiles ac suplices manus regias osculati geauaque flexi servitutem perpetuam spopenderunt. Introgressi sumus arcem ipsam mirabili artificio fabricatam. Nam tota lignea erat, novem turribus munita, quarum una in medio consistebat. Turres vero ipse ex quercinis grosissimis lignis compactis quasi rotunde erant, et ad summum terra replete. Nec per mille ictus bombardarum, quibus ex

omni parte agitate fuerant, nocumentum receperunt, preterquam insuperfice, ubi propugnacola super eminebant. Muri similiter ex quercinis lignis et grosso vimine, creta super adjecta contexti erant. Habuit etiam antemurale magistraliter factum . . . . . .timum contra omnem impectum se defendebant. Mansiones in arce ipsa omnes sub terra consistebaut et intanta . . . . . numerum hominum continerent, imo et a principio obsidionis mille tercenti fuerunt, sed quingenti interfecti sunt, et . . . . fossa quadringenti modica terra operti semi sepulti jacent. Alii autem, qui paulo ante, antequam se se dederent, occubuerant . . . . jacebant, horribile spectaculum prebentes. Tanta copia serpentinarum et aliarum bombardarum sagitarumque manual . . . . . est, ut credere difficilimum sit. Nec victualia deffecerant eis, sed quia omnia propugnacula amiserant, nec amplius . . . . . se contegere, et naves armatu milite complete in fossatum circumfluens intromisse erant, per quas antemur . . . . . gnabatur, coacti sunt potentiori cedere. Reperti etiam sunt captivi quam plurimi, omnes libertati traditi sunt. Ex militibus Regiis plures quam ducenti in ipsa obsidione occubuere. Sagitati et submersi, frigoreque pluries periere. Potiores multi vulnerati, in tentoriis et navibus decumbunt, quorum aliqui vix evadent. Res igitur auspicio V-re Sanctitatis bene pro presenti disposita est. Nam Regia Majestas incepit vincere, et animum majorem ex hac victoria sumpsit contra hostes fidei. Spero in dies magis ac magis virtus animi sui corroborabitur, maxime cum senserit re ipsa Sanctitatem V-ram Sue Majestati non defuturam. Cujus pedibus Beatitudinis me humiliter comendo, eamque perincolumem pro felici regimine ecclesie sancte Dei semper exopto. Ex Castris Regiis apud opidum Sabax XV. Februarj 1476.

B. V. Sanctitatis clevota creatura. Gabriel Episcopus Agriensis

Regia Majestas mihi dixit istas gentes novas, que in propinquo jam sunt, decrevisse, mittere ad devastandam civitatem Strinixe, latine Argenteam vocatam, ubi fodine sunt auri et argenti, totamque circa provinciam multum plenam et habitatam. Habui etiam ab exploratoribus suis hoc mane, quod Bassa cum Alibeg percepta obtentione hujus arcis, animo prostrati reverti ceperunt, ipseque Alibeg maximo terrore tenetur, ne Imperator ipsum occidat. Nam hoc regnum ipse regebat. Et forte sperandum est et dabitur opera, quod ab Imperatore deficiat.

Превод:

Блажени оче и милостиви господару, целивам Ваша света стопала. Ових дана писао сам Вашој светости о напрецима војске, те о тешкој и мучној опсади веома снажног утврђења Шабац, као и о томе шта се од ње надаље може очекивати. У међувремену је, хвала милостивом Богу, петнаестог дана овог месеца краљевско величанство ову тврђаву заузело тако што се она предала.

Краљ, наиме, није хтео да Шабац освоји на јуриш, будући да је унутра било остало још 700 одважних Турака и 160 жена – а сви су они били спремни на борбу – па утврђење није могло пасти без велике погибије наших људи. Уз то су, како смо дознали од извиђача, врховни турски паша и сам Али бег били на путу да што пре пруже помоћ опседнутима, али су они сами ипак понизно и скрушено предали тврђаву, на коленима љубећи краљеву руку и заклињући се на вечиту верност. Ушли смо, најзад, у утврђење изграђено са изванредном вештином. Било је сасвим од дрвета, утврђено са девет кула, од којих је једна заузимала централно место. Куле су биле кружног облика, саздане од веома чврсто збијене храстове грађе и до врха набијене земљом. Није их било оштетило ни хиљаду хитаца које су претрпеле са свих страна, страдали су само заклони и осматрачнице на врху. Зидови су подигнути на сличан начин – од храстове грађе и свезани густим плетером један до другог. Постојао је и спољни зид, мајсторски израђен ..... који је издржао све нападе. Стамбене просторије находиле су се под земљом и у њих је могло да стане ..... људи. На почетку опсаде било их је 1300, али их је 500 убијено и ..... а у јарку их сада лежи 400, полупокопаних и покривених тек танким слојем земље. Остали, настрадали пре него што се утврђење предало, лежали су мртви ..... и то је био уистину страшан призор. Толико је било много пушака и других средстава за гађање и ручних стрела да је тешко за поверовати. Опседнутима притом није недостајало хране, али, будући да су изгубили заклон и нису могли надаље да се заштите ..... те будући да смо и лаће пуне наоружаних војника послали у ров око утврђења и уз њихову помоћ ....., били су принуђени да се предају јачем. У тврђави је пронађено мноштво заробљеника и сви су они ослобођени. Из краљеве војске само током ове опсаде погинуло је више од 200 људи. Многи су страдали од стрела, удавили се или се смрзли. Многи моћници лежали су рањени у шаторима и лађама, а неки од њих једва преживели. За сада сам Вашој светости све ваљано изложио. Наиме, краљевско величанство почело је да побеђује и та му је победа дала додатан подстрек за борбу против непријатеља вере. Надам се да ће његова храброст сваким даном све више јачати, а посебно када буде осетио да у читавој овој ствари има подршку Ваше светости. Клањам се понизно пред Вашим блаженм ногама и желим да Ваша светост буде жива и здрава како би срећно управљала светом Божијом црквом. Из краљевског логора код града Шапца, 15. фебруара 1476.

Вашој блаженој светости предани створ Габријел, бискуп јегарски

Краљевско величанство саопштило ми је своју одлуку да чете које су већ стациониране у близини пошаље у пустошење града Сребренице, чије име на латинском гласи Аргента и где леже рудници злата и сребра, као и целе околне области, густо насељене и богате. Дочуо сам јутрос од својих извиђача да су, дознавши за пад Шапца, паша и Али бег сасвим клонули су духом, те да су у

страху започели повлачење, а да Али бег додатно стрепи да га султан због свега не убије. Наиме, овај део царства био је под његовом управом. Можда се чак треба надати, а на томе и порадити, да се он од султана одметне.

Писмо Габријела из Вероне, 7. март̄ 1476.

Beatissime pater et clementissime domine. Post pedum oscula beatorum. Obtenta feliciter munitissima arce Sabacz, significaveram sanctitati vestrae regiam maiestatem decrevisse miittere ad devastandam civitatem Sebernicze argentifodinis famosam, et omnem circumcirca regionem, quod sine ducibus illustri Boch despoto Rascie, magnifico Ladislao Dragula dicto et quibusdam aliis capitaneis effecit. Hi nanque traiecto clam Savo subito incursu omnia iuxta vota et mandata regia complevere, quemadmodum hesterno die a nunctio dicti dispoti non vulgari letissimis animis accepimus; quomodo vero deus illi incursioni faverit vestre sanctitati perstringam. Cum pervenissent ipsi duces cum exercitu suo prope dictam civitatem nihil villarum aut oppidorum in via vastantes noctuque habitatam terram per montes et silvas transeuntes, premissi sunt quinquaginta et centum equites viri delecti in habitu Turchorum qui iussu ducum paulo ante diluculum exteriora civitatis suburbia nihil hostilitatis intentantes ingressi sunt; erat ille dies fori multusque hominum vicinorum locorum conventus, dum vero quisque, ut moris est, rebus venalibus intendit, premissique milites veluti Turci se se ceteris comiscent, et nihil suspitionis habetur, impetu facto despotus cum aliis in oppidum irruunt, supra quingentos capiunt, reliquos usque ad internitionem occidunt; erat enim opidum VII centum domorum, ubi preda magna facta est: centum viginti septem milia asperorum, quinque salme argenti (hec cesaris erant) merces multe panni serici et omnis generis, cum esset emporium Regionis reperta sunt, et ut ille nunctius rettulit argenti massas, quas in civium domibus inveniebant, milites securibus inter se se dividebant. Demum facta preda et cum capturis remissa, oppidum igne consumunt. Inde autem eodem animo contra opidum Cuzelath dictum quod tribus miliaribus hungaricis distabat festinantes tripartitis aciebus incedebant; habuerunt hominum tantum quinque millia; cumque ad silvam quandam vicinam loco pervenissent, iamque cives illi vicine vastationis territi occurrissent, et arbores pro obstruendis viis, ne equites pertransirent starent, hoc singulari dolo circumventi sunt; dimissi namque sunt quadringenti qui pedes cum illis manus consererent et potius occuparent quam impugnarent; erant duo millia, interea festinant cum exercitu duces et remotioribus locis silvam pertranseunt, a tergo hostibus veniunt, omnes nullo evadente concidunt, cadavera in grandem accervum comportantes, multosque palis affigentes, ut eorum horrido spectaculo Turci si quando supervenirent in terrorem verterentur; his peractiscontra Savonich properant. Savonite autem

sicut et Cuzalite silvam intermediam hostium furore percepto succidere et vias obstruere ceperant. Sed superveniente exercitu in fugam conversi ad locum tutum confugerunt, ibi despotus sagitta est in pede vulneratus, de cuius tamen salute bene speratur. Tunc demum reverti nostri ceperunt nihil villarum nihil domorum intactum relinquentes, omnia ferro et igne consumpserunt. Aiunt beatissime pater qui regionem noverunt si centum miliaribus Turciam versus irruissent, non potuisse Turcis graviora damna intulisse. Sed Dragule crudelitatem non pertransibo a qua toti orbi notissimus est. - Nam manibus suis membratim captos Turcos dividens ad palos frustas figebat, inquiens: cum hec Turci venientes viderint, territi terga nobis dabunt et fugient; hic est ille qui silvas impalatorum hominum fecit. Asserunt primi huius regni eum ultra centum millia hominum cum waivodatui Transalpino preesset, palis et aliis horrende mortis suppliciis occidisse, ob quam rem maiestas regia ipsum XV annis in artissimo carcere tenuit, sed nec ibi ferritatis oblitus mures capiebat, et membratim divisos parvis ligneis claviculis, prout homines palis consuevit, affigebat. Tandem vero superiori anno liberum fecit et ad expeditionem in Turcos destinavit, quibus singulari est terrori. Addit nunctius iussu basse Alibek tenere se in montibus nigris. Ipsum vero post ubi subvenire Sabocz nequivit regressum ad consulendum cesarem. Ex his clare intelligitur quanti comodi obtentio Sabocz esse iam ceperit, ex qua non solum incursiones Turcorum prohibite sunt, sed contra eos incursiones parate, quanteque utilitatis r[ei]p[ubli]ce Christiane sit allatura, cum ex illo loco quicquid in regno Bozne et vicinis regionibus Turcus possidet turbari maxime possit. Verum etiam considerandum puto quam gravi animo hec turcus sit laturus, et quo apparatu in vindictam nisi ei potenter obviatum fuerit exiturus; regia maiestas dispositis qui Sabacz rehedificent, et magis quam prius muniant, quique pontes super Savo et Danubio componant, data aliquali respiratione militibus qui sub Sabacz fuerunt, huc velocissime concessit percepto obitu regentis Castrum Budensem, in cuius manu omnis regius thesaurus erat; sed et thesaurarius vir magnus et potens hesterno die cum magna exequiarum pompa et honore presentie regie sepultus est. His ordinatis et quibusdam aliis occurrentibus negotiis ad prosequendum que cepit paucis post diebus convolabit. Nam et pontes ipsi iam parari ceperunt, exercitus quoque non longe a Bello Grado existit. Spero in dei bonitate quod Serviam maxima in parte prius quam Turchus occurrere possit devastabit. Tandem cum aque excreverint quemadmodum prius conceperat in regnum Transalpinum cum Moldavis et ipsius Vualachie maioris exercitu convenire intendit. Si autem has tantas impensas diu sufferre possit non est opus ut amplius repplicem: si quid acturi sunt quibus attinet, moras tollant, quia nocuit semper differre paratis. Comendo me humiliter pedibus beatissimis vestre

sanctitatis quam Altissimus conservare dignetur in evum pro felici regimine ecclesie sue sancte. Bude VI[a] Martii MCCCCLXXVI.

Eiusdem vestre sanctitatis humillima creatura G. episcopus Agriensis.

Превод:

Блажени оче и милостиви господару, целивам Ваша света стопала. Већ сам Вашој светости јавио да је, након успешног заузимања снажне тврђаве Шабац, Његово краљевско величанство одлучило да се крене у пустошење Сребренице, града гласовитог по рудницима сребра, као и читаве околне области, што му све не би пошло за руком без војвода пресветлог Вука, деспота Рашке, величанственог Влада Дракула и још неких капетана. Они су, наиме, прешавши Саву извршили брз напад и тако испунили све краљеве заповести и налоге. Јуче сам са радошћу од деспотовог гласника примио ту несвакидашњу вест, а овом приликом изложићу Вам укратко до које је мере Бог био наклоњен читавом походу. Стигавши са војском надомак града, а да успут нису опустошили нити једно село или варош, већ су, напротив, кроз насељене области пролазили ноћу, преко брда и шума, војводе су најзад у град послали 150 одабраних коњаника, који су у предграђе ушли пре зоре прерушени у Турке, не правећи успут никакве непријатељске испаде. Тај дан био је пазарни, па се у граду окупило много људи из околних места и, док је свако од њих, како је и обичај, нудио ствари на продају, војници су се прерушени у Турке умешали у масу не изазивајући никакву сумњу, а деспот је пак предузео напад и са осталима ушао у град. Заробљено је преко 500 људи, а остали су убијени током похаре. Био је то, наиме, град од 700 кућа па је и плен био богат - 127.000 аспри, 5 товара сребра (које је припадало султану), обиље робе, свиле и свих других врста тканина, што је све пронађено јер је у току био локални сајам, а онај изасланик деспотов поменуо је и да је у домовима грађана пронађена руда сребра, те да су је војници међу собом секирама изделили. Након што је плен похаран а заробљеници одведени, варош је запаљена. Одатле је војска устројена у три бојна реда пожурила у Кучлат, град удаљен неке три угарске миље. Било их је свега пет хиљада и, када су пристигли у некакву шуму надомак Кучлата, дочекали су их локални становници који су, престрашени пустошењем суседних крајева, ту од балвана направили барикаде како би спречили даљи продор коњаника, а ево захваљујући каквом су необичном лукавству били опкољени: послато је, наиме, 400 људи да пешке заметну тучу са непријатељима (било их је око 2000) и да им више заокупе пажњу него да се са њима уистину боре. У међувремену су пак војводе пожурили да са војском кроз шуму прођу на другом, удаљенијем месту, па су непријатеље напали са леђа и све их без разлике поубијали. Лешеве су згрнули на огромну хрпу, а бројне неријатеље набили на колац, тако да Турке, ако ту наиђу, ужаснуте овим грозн-

ним призором нагнају у бег. Потом су кренули на Зворник. У шуми их је, исто као и код Кучлата, сачекао напад непријатеља који су блокирали путеве, али су се пред војском одмах разбежали и повукли на сигурно место. Том приликом деспот је рањен стрелом у стопало и сви се надамо се да ће се опоравити. Тек тада наши су напокон започели повратак, не штедећи успут ниједно село ни кућу – све су сатрли огњем и мачем. Преблаги оче, они који познају овдашње прилике тврде да Турцима већу штету од ове не би нанео ни одред од 100.000 војника. Нећу овом приликом прећутати ни Дракулину свирепост, по којој је, уосталом, нашироко познат. Голим је рукама комадао заробљене Турке и удове им забадао на колац уз речи: „Кад Турци дођу и ово виде, побећи ће главом без обзира!". Читаве је шуме правио од непријатеља набијених на колац. Прваци овог краљевства уверавају ме да је је Дракула, док је био на челу Трансилваније, баш на тај или на друге ужасне начине усмртио преко 100.000 људи. Кажу да га је управо због тога краљ заточио на 15 година у скучену ћелију, али да се он ни тамо није окануо својих зверстава, већ да је у затвору хватао мишеве, кидао им ножице или их набијао на дрвене штапове, управо како је то својевремено чинио са људима. Краљ га је најзад пре годину дана ипак ослободио и послао у поход против Турака, који га се посебно плаше. Гласник је додао и то да је, по пашиној наредби, Али-бег стациониран у црним планинама[340] и да се, након што није успео да притекне у помоћ Шапцу, вратио како би се посаветовао са султаном. Из свега је јасно колику је корист већ донело заузимање Шапца – одатле се не само спречавају упади Турака, већ се ту организују и напади на њих, а очигледно је и колику ће корист то тек донети хришћанима, јер се из овог места могу угрожавати све територије у краљевству Босне или у суседним крајевима које припадају Турцима. Сматрам да у обзир треба узети и чињеницу да ће Турцима веома тешко пасти одузимање овог града, те да ће се, уколико им се не пружи одлучан отпор, светити свим средствима. Краљ је део људи оставио да обнове и што пре утврде Шабац, а уз то се преко Саве и Дунава граде мостови, па се тако војници који су се борили под Шапцем мало одмарају. Краљ се потом, пошто је дознао за смрт регента будимске тврђаве у чијим рукама лежи читава краљевска ризница, брзо запутио у Будим. Овај велики и моћни човек јуче је уз његово присуство сахрањен у величанственом спроводу и уз бројне почасти. Након што је то обавио и успут се постарао за још неке послове који су у међувремену искрсли, краљ се за пар дана вратио да настави оно што је започео: градња мостова је, наиме, у пуном јеку, а војска се сместила у близини Београда. Уздам се у Божју милост да ће он успети да већим делом опустоши Србију пре него што се Турци појаве. Најзад, када вода надође, намерио је да оде у Трансилванију са молдавском и војском Велике Влашке, како је раније и планирао. Сувишно је и рећи да он

340

неће бити у стању да надаље подноси оволике новчане издатке: ако ико у том погледу може да му помогне, сада је прави тренутак. Знамо да је одсуство подршке онима који су спремни да нешто важно учине вазда било штетно. Понизно се клањам пред ногама Ваше светости, и нека Вас Свевишњи чува у век и векове, да срећно владате нашом светом Црквом. У Будиму 7. марта 1476.

Пред Вашом светошћу понизни створ, Габријел, бискуп јегарски.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, Budapest 1907.

I. Nagy, A. Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek Mátyás király korából 1458–1490 II*, Budapest 1877.

V. Fraknói, *Mátyás király levelei I*, Budapest 1893.

ЛИТЕРАТУРА

Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, Истраживања 4 (1975).

М. Кисић, *Antonius Bonfinius и његово дело Rerum Ungaricarum decades као извор за историју Срба Панониje и Балкана: историјско-филолошка анализа и превод са коментарима* (докторска дисртација у рукопису), Нови Сад 2013.

Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967.

С. Ћирковић, *Средњи век*, у: Шабац у прошлости 1, Шабац 1970.

С. Ћирковић, *«Црна гора» и проблем српско-угарског граничног подручја*, Ваљево: постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994.

Milica Kisić Božić, Dejana Vasin

THE LETTERS OF GABRIEL, THE BISHOP OF EGER, AS A HISTORICAL SOURCE FOR THE SIEGE OF ŠABAC, 1476.

The letters of the Egerian bishop Gabriel from Verona to Pope Sixtus IV are undoubtedly precious historical documents concerning the siege of Šabac in 1476. They were written by the person that witnessed and participated in the event, thus becoming an inevitable source for the course of the siege. The Bishop addressed three letters to the Pope, depicting the course of the siege, the appearance of the fortress, the military technique, as well as other important events and details concerning the siege, such was the devastation of Srebrenica.

проф. др Ненад Лемајић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
nenadlemajic@ff.uns.ac.rs

UDK 94(497.11)"15"

СРПСКИ ПРВАЧКИ СЛОЈ И ЊЕГОВА КТИТОРСКА ДЕЛАТНОСТ

Сажетак: Српски прваци и старешина раноосманског периода су као друштвена групација настали уздизањем влашких старешина које су се ангажовали у процесу насељавања и у војној служби, те од ситних феудалаца и војника позне средњовековне српске држава и понеког крупнијег феудалца. Та групација је постојала више од столећа да би лагано и готово неприметно од половине па до краја XVI столећа почела да копни. Током тог периода многи српски прваци су се бавили и ктиторском делатношћу што сведочи о развијеној идентитетској свести и верској духовности међу њима. Структура познатих историјских извора је таква да се о тим активностима може говорити тек фрагментарно и без могућности потпуног научног вредновања са временског, територијалног и квалитетног аспекта.

Кључне речи: српски прваци, ктиторство

Ради даље експанзије Османско царство је у свом продору на Балканско полуострво правило савезе са одређеним друштвеним слојевима, групама и појединцима. Османлије су се тако лакше учвршћивале на новоосвојеним територијама. Када би временом постигли стабилност на новоосвојеним територијама почињали су са процесом смањења дотадашњих привилегија. Такав поступак је примењен и у случају српских првака и старешина раноосманског периода. Ова групација је настала уздизањем влашких старешина које су се ангажовали у процесу насељавања и у војној служби, ангажовањем ситних феудалаца и војника позне средњовековне српске држава и понеког крупнијег феудалца. Та групација је лагано и готово неприметно од половине па до краја XVI столећа почела да копни. Османлије који су због својих државних и војних потреба били инспиратори њеног настајања, из истих разлога су је и угасили. Када су се границе и ратни сукоби померили ван српских етничких простора али и због сложених друштвених процеса у царству, који су довели да потискивања хришћана из привилегованих категорија друштва, нови српски прваци су сведени на положај раје или су прихватали ислам како би се одржали у вишим друштвеним слојевима османског друштва. Неки међу њима су одлазили у хришћанске земље покушавајући да опстану у другачијим окол-

ностима. Током периода који је потрајао више од века многи српски прваци су се бавили и ктиторском делатношћу. Структура познатих историјских извора је таква да се о тим активностима може говорити тек фрагментарно и без могућности потпуног научног вредновања са временског, територијалног и квалитетног аспекта.

Први услов за ктиторску делатност српских првака биле су њихове економске позиције. Економска основа српских старешина била је неуједначена, као што је био неуједначен сам положај тог слоја и начин његовог формирања унутар разних држава и у разним временским раздобљима. Првачки слој у Османском царству и хришћанским земљама у многочему се разликовао и по својим економским основама. Иако бројем много мањи српски прваци у Угарској су имали и највеће поседе. Првачки слој је своју економску моћ ту градио или на поседима и с тим у вези племићком статусу, добијеном готово искључиво за војне службе, или на служби у оквиру војне хијерархије Угарске. Ту службу су прваци обављали углавном у форми кастеланства или капетанства. Обично је положај кастелана, или нека ситнија служба, био прелазна фаза ка добијању сопственог властелинства. У годинама интензивних војних операција положај кастелана представљао је много реалнији извор моћи него титула племића и властелинство. Радич Божић и породица Бакић су били најмоћнији баш у време обављања низа кастеланских служби. Реална моћ функције и потпуно безвлашће омогућили су кастеланима да остваре знатне приходе.

Српски прваци у областима које су држале Османлије градили су своју моћ више на службама за рачун државе него на земљиштима које су поседовали. Тиме су се само уклапали у општи тренд османског царства где је поседовање земљишта било веома условно и у правилу непосредно везано за службу. Тако је Павле Бакић свој успон у Османском цeрству много више дуговао службама које је вршио у корист Ферхат-паше, намесника у смедеревском санџаку, него својој кнежини од око педесет села. Кнежински прваци су власт над кнежином вршили у име султана и приходи које су тако остварили су уствари приходи за службу и не долазе као производ неке сопствене власти над кнежином. Ти приходи по правилу нису били нарочито велики. Када је касније дошло до губитка влашког статуса великих група становништва, кнежеви и примићури су понегде стицањем баштинских или тимарских права компензовали изгубљене службе али је и овде реч у ствари о замени једне врсте службе другом.[341]

Првачки слој у дотада већ формираним племенима разликовао се од осталих првака својом економском основом у оној мери у којој се од њих разлико-

[341] Б. Храбак, *Власи старинци и досељеници у поречју западне Мораве (до 1570.године)*, Зборник Народног музеја, XX, Чачак, 1990, 29.

вао и начином друштвеног успона. Двојност њиховог положаја огледала се у подршци племена и османских власти. Извори њихове економске моћи су зато двоструки, снага и моћ братства коме припадају и тимар који добијају од Османлија.

Ктиторство и заштита цркве

Економско снажење првачког и старешинског слоја међу Србима довешће временом до развоја потреба у вези са сопственим духовним наслеђем. У прво време ће се ова новонастала елита морати задовољити тек чувањем понеких преостатака духовности старе елите. Оно мало података о духовности и потреби за очувањем и испитивањем сопствене традиције углавном нам је сачувано као маргиналије на црквеним књигама писаним или штампаним током XV и XVI века. У почетку се у тим записима помињу првенствено представници старе елите и то углавном они који су прешли у Угарску. Углед тих феудалаца био је и тада веома висок. Тако у једној књизи из 1481. стоји забелешка да је преписана у време ‘’благочастивог и христољубивог господина деспота Вука’’.[342] У другој писаној девет година касније 1490. забележено је да је настала у дому Петра ловца риба у доба српског деспота Ђурђа и мајке му Ангелине.[343] Не само ови насумице изабрани записи него и чињеница да је угарски краљ Матија Корвин члановима деспотске породице у Срему дао значајне поседе, сведоче о утицају старог племства међу српским становништвом. Тако записи бележе и смрт једне од најугледнијих чланица деспотске породице госпође Маре, ћерке Ђурђа Бранковића, 1479.[344] Чланови ове породице били су најзначајнији подржаваоци културне делатности међу Србима и другим православним на тим просторима. На једном запису у књизи из 1513. забележено је да је писана у Сланкамену код благочастивог и христољубивог митрополита београдског, господина Максима, бившег деспота.[345]

У овом периоду настао је и велики број манастира на Фрушкој гори. Ктитори и градитељи ових манастира углавном су остали анонимни а они ретки који се помињу су чланови најугледније властеле из породице Бранковића. Тако су најпознатији фрушкогорски манастир Крушедол подигли владика Максим Бранковић и његова мајка Ангелина. Ова породица позната је и као ктитор манастира на Светој гори Есфигмена и Светог Павла. Ктитори већине

[342] Стојановић Љ, *Стари српски записи натписи*, I, Београд, 1902, (фототипско издање, Београд, 1982.) 111.
[343] Исто, 113.
[344] Исто, 110.
[345] Исто, 128.

манастира на Фрушкој гори остају непознати али су први поуздани подаци о овим манастирима у документима из прве половине XVI века.[346]

На југу српских земаља у Црној Гори где се још увек крајем XV века одржавала каква таква самосталност нарочито се истакла породица Црнојевић а пре свега Иван и Ђурађ. Ђурађ Црнојевић је непосредно пред пропаст своје вазалне државе чак отпочео и са штампањем књига, па је уз помоћ свештеника Макарија оштампао октоих током 1493-94. године.[347] Сигурно је да је ова делатност у последњој српској држави имала знатног одраза и у другим крајевима које су тада држале Османлије а поготово на нови српски првачки слој.

И док је старо српско племство нестајало племенски кнежеви, војводе и остали скоројевићи почели су користити своју материјалну моћ за подстицај културног и духовног стваралаштва. Чињеница је да из XV века готово нема ни маргиналних трагова о томе али то ће пре бити последица нестанка докумената него њихове незаинтересованости за духовну и културну афирмацију свог материјалног положаја. Већ поменути запис из 1490. говори о рибару Петру који је омогућио неком Јелисију да у његовом дому у Сланкамену препише јеванђеље.[348] Ипак трагова првог меценства, па чак штавише и активног учешћа у изради књига за потребе цркве налазимо тек у другој деценији XVI века. Тада је Божидар Вуковић основао штампарију у Венецији. Он за себе каже да је ту дошао из своје отаџбине Диоклеје из предела македонског града Подгорице ‘’те видевши многе књиге на Фрушком, Грчком и другим језицима пожеле да се и на српском штампа’’.[349] Могуће да је Вуковић припадао нижем племству још у доба владавине Црнојевића.[350] Због неких разлога морао је побећи пред Османлијама у Венецију, где се почео бавити штампарством, будући да је то желео да ради од своје младости. У својим књигама је посебно наглашавао да жели да попуни празнине настале због турског пустошења.[351]

---

[346] О манастирима на Фрушкој гори постоји бројна литература у најзначајнија дела спадају: Зиројевић Олга*, Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683*, Београд, 1985; Зиројевић Олга, *Поседи фрушкогорских манастира*, Нови Сад, 1992; Чакић Стефан, *Манастир Крушедол*, Нови Сад, 1991; Матић Војислав, *Манастир Беочин*, Нови Сад, 2006; Матић Војислав, *Манастир Крушедол*, Нови Сад, 2007; Тимотијевић Мирослав, *Манастир Крушедол*,I-II, Београд, *2008*; Кулић Бранка Срећков Недељка, *Манастири Фрушке горе*, Нови Сад, 1994; Кулић Бранка, *Манастир Раковац, Н*ови Сад, 1999; Медаковић Дејан, *Света гора фрушкогорска,* 2007, 2010[2]; Динко Давидов, *Манастир Шишатовац*, зборник радова, Нови Сад, 1989; Динко Давидов, *Фрушкогорски манастири,* Београд, 1992;

[347] *Стари српски записи натписи*, I, 111.

[348] Исто, 128.

[349] Исто, 139-140.

[350] Међу радовима о српском штампарству посебно су значајни чланци: Ђ. Радојчић, *Карактер и главни моменти из прошлости српских штампарија*, Историјски записи, VI, св. 7-9, Цетиње, 1950, 255-279:

[351] *Стари српски записи и натписи*, I, 136.

Необично је да прваци у Османској држави, поготово они везани за кнежине, иако су у појединим периодима поседовали знатно богатство, изгледа нису били спремни да се баве значајнијом ктиторском и покровитељском делатношћу. Тако да пример кнеза Радише Димитровића, покровитеља прве штампарије у Београду представља изузетак.[352] Његов покушај је занимљив и због тога што су поред духовних могли постојати и материјални разлози за покретање штампарске делатности. Био би то јединствен пример да је неки кнез са овог подручја покушао да своје богатство увећа трговачком делатношћу.

Знатнију ктиторску делатност су развили прваци предводници племена и катуна. Тако је црква Светог Николе у Тријебњу код Стоца градио 1534. војвода Радоје Храбрен из породице Храбрена Милорадовића.[353] Чланови ове породице ће се и касније истицати помажући цркву и разне уметничке подухвате. Две године касније 1536. обновио је кнез Ђурђе Вранеш манастир Заступ. Он је довео мајсторе који су најпре обновили манастирске куполе а потом и живописце, од којих су једни украсили храм фрескама а други преписали неопходне богослужбене књиге.[354] Исте године је и неки Барбил, син Вукосављев, тражио дозволу за обнову манастира Довоље али ју је добио тек 1545.[355] Обнова манастира Житомислића, за шта је добијена дозвола 1566. године, свакако је најзначајнији подухват породице Храбрена. Као обновитељи се помињу војвода Петар и Јован.[356] На самом почетку XVII века манастир је поново обновљен, овај пут уз помоћ спахије Милисава.[357] Знамо и за једну угледну породицу која је током тридесетих година XVI века обновила манастир Свете Тројице код Пљеваља да би се потом неки њени чланови ту и замонашили.[358] Као ктитор цркве која је крајем XVI века изграђена у манастиру Светих арханђела Михајла и Гаврила у кањону реке Соваре (Црне реке) у близини данашњег Новог Пазара помиње се Никола чији је лик сачуван на фресци у манастиру.[359]

Читав низ малих једнобродних црквица на овом подручју подигли су разни прваци али нам њихова имена нису сачувана осим изузетно као у случају

---

[352] Исто, 181.

[353] З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1971, 156-157.

[354] К. Мано-Зиси. *Рукописи књиге цркве св. Николе у Заступу,* зборник Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори, Цетиње, 1989, 181-202.

[355] В. Ћоровић, *Манастир Довоља,* Гласник Скопског научног друштва, XIII, Скопље, 1934. 41-45; Ф. Барјактаревић, *Турска документи манастира Св. Тројице код Пљевља,* Споменик СКА, I, XXIX, Други разред, Сарајево, 1935.

[356] В. Ћоровић, *Херцеговачки манастири, Манастир Житомишљић,* Старинар, X-XI, Београд, 1936, 6-7; Б. Нилевић, *Српски православна црква у у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије, 157-158.*

[357] З. Кајмаковић, нав. дело, 228.

[358] С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљевља,* Београд, 1974.

[359] С. Милеуснић, *Водич кроз манастире у Србији*, Београд, 1995, 431.

војводе Бананина те Цвјетка Бананина и кнеза Грбача Цветковића који су подигли цркву Светог Јована у селу Петровићи код Билећа[360] или војводе Радосава Храбрена који је подигао цркву посвећену Светом Петру и Павлу у селу Ошанићима код Стоца.[361]

Кнежински прваци из смедеревског санџака и других крајева где су кнежине биле развијене изузетно ретко се помињу као ктитори цркава и манастира.[362] Један такав помен је из 1545. када је кнез Петар Велимировић био ктитор цркве Светог Ђорђа, манастира Боговађа код Лајковца.[363] Нешто раније, 1510, се као ктитор живописа манастира Лапушња недалеко од Параћина у месту Луково помиње кнез Богоје са женом Маром.[364] Нисмо сигурни да ли су ове ретке белешке о српским првацима последица лошијег материјалног и друштвеног статуса кнежинских првака у односу на област племена или су организатори тих послова овде били свештеници па се кнежеви посебно не помињу. Највећи досези српских првака на простору данашње северне Србије биле су донације у облику новчаних прилога. Тако је у једној књизи из 1519. забележено да је купљена захваљујући Раду Ковачици који је приложио 100 аспри.[365] Неки кнез Радосав купио је пак једну црквену књигу 1541.[366] Књиге су тада куповане и прилозима обичног света, тако што би неки дао аспру други две а неки пет или шест аспри па се сакупило осамдесет колико је било довољно да књига остане у манастиру.[367] Чак и за моћне кнежеве и војводе попут Павла Бакића немамо потврде да су чинили ишта више сем већих или мањих новчаних донација чак и у периоду када живе у Угарској. Тако једно Павлово писмо упућено краљу Фердинанду из Ђера описује долазак калуђера због новчаних прилога.[368] У Угарској је однос српских првака према донацијама цркви био

---

[360] В. Кораћ – В. Ј. Ђурић, *Цркве с прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство XV-XVII века*, Зборник Филозофског факултета, VIII, Београд 1964, 561-599.

[361] Вероватно да ју је он подигао мада нема директне потврде осим његове надгробне плоче из 1505. године, *Стари српски записи и натписи*, I, 124.

[362] Тек неколико сачуваних имена ктитора манастира је из овог доба. Нека од њих су вероватно припадала средњовековном племству или православном свештенству. Ту бисмо најпре помисли на Јована и Бранка Влахића који су 1467. градили манастир Светог Марка Коришког у близини Призрена.

[363] О. Зиројевић, *Цркве и манастири*, 55; С. Живојиновић, *Манастир Боговађа*, Београд, 1971. Упореди са *Стари српски записи и натписи*, књ. 2, 285, запис 3627 где се као ктитори наводе спахије из Јабучја Павле и Јован Велимировић.

[364] Б. Кнежевић, *Ктитори Лапушње*, Зборник ЛУ МС, 7, 1971, 37-52. Кнежевић Бранка, Манастир Лапушња, Републички завод за заштиту споменика културе, Саопштења, XVIII, 1986, 83 – 114.

[365] *Стари српски записи и натписи*, I, 135.

[366] Исто, 165. приложио ју је манастиру Чокешина.

[367] Исто, 164.

[368] А. Ивић, *Споменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији током и столећа,* Нови Сад, 1910, 121-123. Писмо Павла Бакића Фердинанду из Ђера од 21.априла 1534.

веома сличан. Изузетак свакако представља Стефан Штиљановић угледни Србин тог времена. Он је био тек кастелан Ладислава Мора, једног осредњег угарског феудалца, али је својим прилозима омогућио подизање неких манастира у Срему. Тако га традиција помиње као ктитора манастира Кувеждина. Уз њега је поменут и велики жупан Теодор, који ипак није касније ушао у црквени култ као Штиљановић али је очито својим новцем помогао изградњу цркве. Удовица Стефана Штиљановића помиње се као ктитор манастира Петковице удаљеног свега неколико километара од Кувеждина. Овим делом се Стефан издигао изнад многих моћних Срба тог времена ипак остајући само један од усамљених примера међу новом српском елитом.[369] Неколико деценија доцније јављају се као ктитори манастира Новог Хопова двојица трговаца из Горњег Ковина Лацко и Марко Јовшић показујући да ће се нова елита формирати не само из слоја војничких вођа него и из слоја трговаца и грађана што ће постати константа код српске елите током наредна два века.[370]

Мада материјално и духовно слаба нова српска елита је као и добар део народа била свесна својих традиција. У једном запису из 1508. године забележено је да је састављен ‘’у Хиландару у пустињи Светог Саве, првог архиепископа, наставника, учитеља и просветитеља своје отаџбине српске земље, у време када је земљама и царевима христјанским владао хулни и хришћанима злочастиви цар Бајазит’’.[371] Мада је аутор очито црквено лице, запис одражава колико су традиције старе државе биле снажне.

Већа или мања одбојност према османској власти примећује се и у већини познатих српских записа а баш ни у једном нећемо о њој наћи ништа похвално. Записи се могу груписати у оне неутралне, као на пример у једној књизи из 1517. године где је забележено да је писана у доба цара Селима,[372] и оне у којима се Османлије означавају најпогрднијим именима као на пример ‘’немилостиви и љути цар Сулејман’’, ‘’злочативи и злонаравни и несити Јуда Мехмедбег, цар који се уздигао до небеса а сиђи ће до хада’’, или ‘’триклети цар Бајазит’’.[373] Чак и они Срби који су се у османској служби уздигли до највиших положаја осећали су ту власт као терет. Тако Павле Бакић у једном писму из 1537. каже да су његови преци заједно са другим из разореног краљевства живели под суровом турском влашћу.[374] Због тога су Срби били склони да прелазе у суседне хришћанске земље мада су се и тамо осећали туђинцима. Божидар

[369] Мита Костић, *Стеван Штиљановић*, Глас српске краљевске академије, СХ, Сремски Карловци, 1923.

[370] О. Миловановић-Јовић, П. Момировић, *Фрушкогорски манастири*.

[371] *Стари српски записи и натписи*, 1, 124.

[372] Исто, 131.

[373] Исто, 109, 112. и 158.

[374] *Torok Balint eletehez*, Tortenelmi Tar, 1879, 192-193.

Вуковић је забележио да се нашао у великој јереси римској у западним италским странама.[375]

Прва генерација Јакшића трудила се пак да очува своје етничке корене. Тако се у повељи манастиру Хиландару од 26. маја 1506. жена Стефана Јакшића старијег, Милица, обавезала да ће сваке године прилагати по сто тридесет дуката. Уз њу су потписани и њени синови Стефан и Марко.[376] Слично породици Јакшић и породица Бакић се после узалудних покушаја да очува своје традиције нагло однародила. Код њих се такође уочава извесна брига о својим духовним коренима али и рани трагови однарођења условљени потребама породице за економским и социјалним напретком. Знамо да су Павлу Бакићу у више наврата долазили православни калуђери из Србије ради новчаних поклона.[377] Можемо претпоставити да су те везе и биле много чешће него што нам очувани документи откривају.

Таква је била друштвена ситуација у којој се развијала нова српска елита, економски и духовно слабашна али свесна своје традиције. Та елита се морала задовољити изградњом неколико манастира, набавком црквених књига и израдом тек понеког уметничког дела. Из овог периода нема ниједног самосталног књижевног дела, готово ниједне фреске, слике или предмета уметничке вредности. Ипак чињеница да се одржала разноврсна ктиторска и духовна делатност и у овако суженом обиму представља изузетну појаву с обзиром на опште околности у којима је народ живео.

Тако је нестао и последњи већ проређени део елитног слоја српског друштва. После векова проведених на Балкану, током којих се у процесу друштвене диференцијације постепено издвојила српска друштвена елита српски народ је остао без својих предводника, најважнијих чинилаца друштва. Предводници Срба током раног периода османске историје на Балкану биће убрзо заборављени. Успон те српске елите која је преузела део служби и понешто од традиције средњовековног племства није довео до очувања средњовековних вредности и потреба елите. Вековна аристократска традиција је тада заувек и потпуно прекинута а нови српски предводници који су током XVIII столећа настајати на територији Хабзбуршке државе, као и они из ослобођене Србије XIX века, морали су да потраже своје историјске корене откривајући их стрпљиво у старим документима. Нови духовни темељ на коме је током XVIII и XIX столећа створена српска елита али и модерни духовни лик народа биће стога наглашено романтичарски и историјски, а готово увек псеудотрадиционалан.

---

[375] *Стари српски записи и натписи*, 1, 159-163.

[376] Невострујев Капитон, *Три хрисовуље у Хиландару*, Гласник СУД, књига VIII, свеска 25 старог реда, 278-283.

[377] Ивић, *Споменици*, 120-123. Писма Павла Бакића од 20. и 21. априла 1534. године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Фехим Барјактаревић, *Турска документи манастира Св. Тројице код Пљевља,* Споменик СКА, I, XXIX, Други разред, Сарајево, 1935.

Динко Давидов, *Манастир Шишатовац*, зборник радова, Нови Сад, 1989.

Динко Давидов, *Фрушкогорски манастири,* Београд, 1992.

Слободан Живојиновић, *Манастир Боговађа*, Београд, 1971.

Олга Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683*, Београд, 1985.

Олга Зиројевић, *Поседи фрушкогорских манастира*, Нови Сад, 1992.

Алекса Ивић, *Споменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији током и столећа,* Нови Сад, 1910.

Здравко Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1971.

Бранка Кнежевић, Манастир Лапушња, Републички завод за заштиту споменика културе, *Саопштења*, XVIII, 1986.

Бранка Кнежевић, *Ктитори Лапушње*, Зборник ЛУ МС, 7, 1971.

Војислав Корач – Војислав Ј. Ђурић, *Цркве с прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство XV-XVII века*, Зборник Филозофског факултета, VIII, Београд, 1964.

Мита Костић, *Стеван Штиљановић*, Глас српске краљевске академије, CX, Сремски Карловци, 1923.

Бранка Кулић – Недељка Срећков, *Манастири Фрушке горе*, Нови Сад, 1994.

Бранка Кулић, *Манастир Раковац, Н*ови Сад, 1999.

Катарина Мано-Зиси. *Рукописи књиге цркве св. Николе у Заступу,* зборник Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори, Цетиње, 1989.

Војислав Матић, *Манастир Беочин*, Нови Сад, 2006.

Војислав Матић, *Манастир Крушедол*, Нови Сад, 2007.

Дејан Медаковић, *Света гора фрушкогорска,* 2007, 2010[2].

Слободан Милеуснић, *Водич кроз манастире у Србији*, Београд, 1995.

Оливера Миловановић-Јовић –Предраг Момировић, *Фрушкогорски манастири,* Београд, 1990.

Капитон Невострујев, *Три хрисовуље у Хиландару*, Гласник СУД, књига VIII, свеска 25, старог реда.

Борис Нилевић, *Српски православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије Сарајево, 1990.*

Сретен Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљевља,* Београд, 1974. и Сретен Петковић, *Манастир Света тројица у Пљевљима* (друго допуњено издање), Пљевља, 2008.

Ђорђе Радојчић, *Карактер и главни моменти из прошлости српских штампарија*, Историјски записи, VI, св. 7-9, Цетиње, 1950.

Љубомир Стојановић, *Стари српски записи натписи*, I, Београд, 1902(фототипско издање, Београд, 1982.).

Мирослав Тимотијевић, *Манастир Крушедол*,I-II, Београд, *2008*.

Torok Balint eletehez, Tortenelmi Tar, 1879.

Владимир Ћоровић, *Манастир Довоља,* Гласник Скопског научног друштва, XIII, Скопље, 1934.

Владимир Ћоровић, *Херцеговачки манастири, Манастир Житомишљић,* Старинар, X-XI, Београд, 1936.
Богумил Храбак, *Власи старинци и досељеници у поречју западне Мораве (до 1570.године)*, Зборник народног музеја, XX, Чачак, 1990.
Стефан Чакић, *Манастир Крушедол*, Нови Сад, 1991.

проф. др Снежана Божанић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
snezana.bozanic@ff.uns.ac.rs

UDK 271.222(497.113 Fenek)-523.6

О СРЕМСКИМ БРАНКОВИЋИМА КАО КТИТОРИМА ФРУШКОГОРСКИХ МАНАСТИРА ИЗМЕЂУ ИСТОРИЈЕ И ТРАДИЦИЈЕ - ФЕНЕК И ОБЕД(А)-*

Сажетак: У раду се прати ктиторска активност последњих Бранковића на простору Фрушке горе, кроз призму историје и народне традиције. Поред озбиљног ангажовања у политичком животу, подизањем и даривањем манастира, чувањем монаштва и издавањем повеља по узору на Немањиће, Бранковићи су исказивали своју верност традицији на новим огњиштима, чували и преносили српску свест у новим условима. Били су ктитори Крушедола, Обеда и женског манастира у Крушедолу. Народна традиција им приписује ктиторство над знатно већим бројем фрушкогорских манастира (Фенек, Дивша, Прибина Глава, Јазак (Старији), Хопово, Црква светог Луке). Сачувану и забележену традицију, треба посматрата као извор за време у коме је настала, те је у складу са нареченим, морамо ставити у одговарајуће историјске и географске координате. Легенде о њиховој ктиторској активносто на подручју фрушкогорја, забележене су у извештајима црквених власти из XVIII века, када су вршени пописи манастира, као и у првим монографијама појединих манастира писаним крајем XVIII века и у првој половини XIX века. Сви манастири који се везују за њих, потичу из периода пре турских освајања. У раду су дати њихови први помени у историјским изворима (подаци османке администрације) и белешке у изворима из XVIII века (регистрована предања). Посебна пажња посвећена је Фенеку, чије потенцијалне ктиторе би требало тражили у кругу личности везаних за Димитрија Потерчића и његових наследника. Надаље, фокусирали смо се на манастир Обед(а), његовог ктитора и време настанка.

Кључне речи: Бранковићи, Срем, деспоти, манастири, историја, традиција, Fenek, Obeda

Српски деспоти у Срему, Ђорђе и Јован Бранковић, били су световни предводници Срба крајем XV и почетком XVI века. Као угарски великаши („*бандеријална господа*"), активно су бранили јужне границе Угарске и учествовали у ондашњим најважнијим политичким догађајима.[378]

* Рад је фазни резултат Покрајинског пројекта: *Интеракција култура, привредни токови и социјалне структуре на тлу Војводине као историјски процес дуготрајања (од Антике до 16 века)*, чији је руководилац проф. др Ђура Харди.

[378] Јован Радонић, *Наши деспоти током векова*, Глас САНУ 219 (1956), 16.

Сремски Бранковићи били су главни носиоци идеје о обнови српске средњовековне државе, поред највиших представника аристократије. Након нестанка ове породице са историје позорнице, идеја о обнови самосталне Србије и даље је егзистирала.[379]

Подизањем и даривањем манастира, чувањем монаштва и издавањем повеља по узору на Немањиће, наследници деспота Стефана Слепог исказују своју верност традицији на новим огњиштима, чувају и преносе српску свест у новим условима.[380] Попут предака, „родитеља и прародитеља", били су дародавци светогорских манастира. Већ 20. марта 1486. прихватају ктиторство над Хиландаром, а 1496. се обавезују на годишње давање у износу од 1.000 златника.[381] Манастиру Св. Павла 3. новембра 1495. године прилажу 500 златника, док деспот Јован са мајком Ангелином издаје 23. јула 1499. повељу о прихватању ктиторства над Есфигменом.[382] У аренгама повеља се позивају на своје „прадедове и прародитеље", Стефана Немању, Саву Немањића, деспота Ђурђа и оца, деспота Стефана.[383] На тај начин, јасно истичу легитимитет и континуитет са династијом Немањића. Као предводници Срба на простору јужне Угарске, они оживљавају везе са Светом гором и чувају „добре обичаје свете господе српске". Обнаваљају и помажу манастире, „на спасење себи и својим наследницима".[384]

У доба последњих Бранковића, Срем је постао значајан културни центар Срба.[385] То је резултат и економског снажења првачког слоја међу Србима.[386] Ђорђе, Јован и Ангелина били су и јунаци епске народне поезије. [387]

Дубоко одан традицији, старији син деспота Стефана Слепог је неуморно радио на организацији духовног живота народа, његовом окупљању и поди-

---

[379] Ненад Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, С. Митровица–Источно Сарајево 2006, 186-187.

[380] Сима Ћирковић, *Моравска Србија у историји српског народа*, у: Моравска школа и њно доба. Зборник радова са научног скупа одржаног у Ресави 1968. године, Београд 1972, 108-109.

[381] Капитон Ивановић Невострујев, *Три хрисовуље у Хиландару*, Гласник СУД 25 (1869), 274-277; Катарина Митровић, *Повеља деспота Ђорђа о прихватању ктиторства над Хиландаром*, ССА 5 (2006), 229-239.

[382] Franc Miklosich, *Monumenta Serbica spectancia historiam Serbiae*, *Bosnae, Ragusii*, Viennae 1858 (репринт 2006³), стр. 539-541, № CDLXII; стр. 542-543, № CDLXV; Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912 (репринт 2005²), 533.

[383] Снежана Божанић, *СРЕМСКИ БРАНКОВИЋИ – Световни и духовни предводници Срба у јужној Угарској*, у: Зборник радова са научног скупа "Три века Карловачке митрополије 1713-2013", Сремски Карловци, 1. новембар 2013, Сремски Карловци-Нови Сад 2014, 51-66.

[384] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*..., 539.

[385] Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, Београд 1902, 113, 128.

[386] Н. Лемајић, *нав. дело*, 161-165.

[387] Стојан Новаковић, *Последњи Бранковићи у историји и у народном певању*, 1456-1502. III (свршетак), ЛМС 148 (1886), 59-61; Н. Лемајић, *нав. дело*, 175-179.

зању манастира на територији јужне Угарске.[388] Након смрти влашког војводе Радула (1495-1508), владика Максим и Ангелина Бранковић се враћају у Срем. Уз помоћ војводе Јована Њагоја и сродника Јакшића, од којих је добио „место добро", Максим гради манастир посвећен Благовештењу Богородице у Крушедолу, као маузолеј породице Бранковић.[389] Основан је током друге деценије XVI века. У литератури се као хронолошки оквири почетка радова јављају 1509. и 1512. године, а завршетка 1512. и 1521. година.[390]

Мајка Ангелина - Ангелина Бранковић је основала женски манастир у селу Крушедолу, са црквом посвећеном Сретењу. Комплекс је подигнут после 1509. године, а радови су завршени до 1516. односно најкасније 1520. године.[391] Притиснута економским и политичким разлозима, Ангелина је одустала од подизања манастира посвећеног св. Јовану Златоустом.[392]

Народ је брижљиво чувао успомену и сећање на доба последњих Бранковића, потомке деспота Ђура и везу са средњовековном Србијом. Предање им приписује ктиторство над већим бројем фрушкогорских манастира. Сачувану и забележену традицију, треба посматрата као извор за време у коме је настала, те је у складу са нареченим, морамо ставити у одговарајуће историјске и географске координате. Легенде о Бранковићима из Срема као ктиторима већег броја фрушкогорских манастира забележене су у извештајима црквених власти из XVIII века, када су вршени пописи манастира, као и у првим монографијама појединих манастира писаним крајем XVIII века и у првој половини XIX века. То је и својеврсна реакција на тадашњи положај цркве, узрокован реалним полититичким догађајима.

Јовану Бранковићу, последњем српског деспоту, приписује се оснивање три манастира, на простору Фрушке горе. Према традицији, био је ктитор

---

[388] Snežana Božanić, *The Political and Cultural Life of Despot Đorđe Branković in Syrmia*, in THE cultural and historical heritage of Vojvodina in the context of classical and medieval studies, Novi Sad 2015, 191-203.

[389] Стари српски записи и натписи бележе ктиторску делатност владике Максима. Љ. Стојановић, *Стари српски записи...*, књ. I, Београд 1902, стр. 443, № 1875.

[390] О времену почетка и завршетка градње, постоје различита мишљења. У литератури се као хронолошки оквири почетка радова јављају 1509. и 1512. године, а завршетка 1512. и 1521. година. Упордити: Војислав Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира касносредњовековне црквене грађевине*, Нови Сад 1984, 73, нап. 1-3; Мирослав Тимотијевић, *Сремски деспоти Бранковићи и оснивање манастира Крушедола*, Зборник МС за ликовне уметности 27-28 (1991-1992), 127-150.

[391] Војислав Матић, *Црква мајке Анђелине у Крушедолу*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине VIII-IX (1978-1979), 69-70, нап. 9-10.

[392] Како би подигла манастир посвећен св. Јовану Златоустом, удовица деспота Стефана Бранковића је развила дипломатске везе и контакте са великим московским кнезом Василијем Ивановичем. Стеван М. Димитријевић, *Документи који се тичу односа између српске цркве и Русије у XVI веку*, Споменик СКА XXXIX (1903), 18; *Војводина I, од најстаријих времена до велике сеобе*, Нови Сад 1939, 362 (Р. Грујић).

манастира Дивше (Ђипша), јужно од Нештина.[393] У *Извештају* митрополитске комисије од 1. јула 1753. стоји да је „здатељ" храма „свјатаго чудотворца Николаја Свјати Јован Деспот".[394] Визитатори из 1771. године констатују да немају сазнања о ктитору и времену подизања манастира.[395] Манастир Св. Николе се у турском дефтеру из 1566/67. године бележи уз село Липовац, у нахији Илок.[396] Плаћао је годишњу дажбину у износу од 200 акчи за два винограда и ливаду која је давала пет кола сена.[397]

Иако не постоје потврде у историјским изворима, сматра се да је манастир Јазак (Стари), посвећен Ваведењу Богородице, подигао деспот Јован.[398] Манастир је највероватније основан крајем XV или на самом почетку XVI века.[399] Да потиче из периода пре турског освајања, сведочи помен јазачког калуђера Лаврентија из 1522. године.[400] У Јаску је писао један *Апостол* 1541. године јеромонах Јаков, док се у турским пописима јавља већ 1546. године.[401] Налазио се у нахији Илок и плаћао годишњу дажбину у износу од 200 акчи. Описи из XVIII века не пружају податке о ктитору и времену градње.[402]

Народ казује да је деспот Јован Бранковић са братом, обновио 1496. године срушени манастир Привина (Прибина) Глава, крај Беркасова.[403] Познати *Опис*

---

[393] Бошко Стрика, *Фрушкогорски манастири - српске задужбине*, Загреб 1927, 159, забележио је занимљиву легенду везану за манастир Дившу (Ђипша) и патријарха Арсенија III; О помену манастира у рукописном четворојеванђељу (крај XV - почетка XVI века) погледати: Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, Београд 1903, стр. 60, № 2409; Лазар Мирковић, *Манастир Дивша*, Братство XXII (1928), 66-79; Сава Петковић, *Збирка рукописа манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гргетега*, Београд 1951, 29; Олга Зиројевић, *Поседи фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1992, 71; Душко М. Ковачевић, *Дивша-Ђипша: манастир Свете Николе*, Нови Сад 2007, 9, нап. 3.

[394] Димитрије Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. године*, Сремски Карловци 1903, 187.

[395] Димитрије Руварац, *Опис фрушкогорских манастира од 1771. године*, Архив за историју српске православне карловачке митрополије, III, св. 2 (1913), 113.

[396] Д. М. Ковачевић, *Дивша-Ђипша...*, 9, у непосредној близини манастира налази се потез Липовица.

[397] Branislav Đurđev, *„Prodaja crkava i manastira" za vreme vlade Selima II*, Godišnjak ID BiH IX (1958), 243; Bruce McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal Defteri*, Ankara 1983, 35-36.

[398] Упоредити: Мата Косовац, *Српска православна Митрополија карловачка по подацима од 1905. године*, Сремски Карловци 1910, 172; Б. Стрика, *Фрушкогорски манастири...*, 117-118; Ђорђе Утвић, *Стари манастир Јазак у Фрушкој гори*, Нови Сад 1990, 5-7.

[399] В. Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира...*, 87.

[400] Љ. Стојановић, *Стари српски записи...*, књ. I, стр. 142, № 448.

[401] *Војводина I...*, 360 (Р. Грујић); Б Branislav Đurđev, *„Prodaja crkava i manastira"...*, 242; О. Зиројевић, *Поседи...*, 74-75, нап. 1-2.

[402] Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских...*, 97; Марко Јачов, *Срем на прелому два века (XVII-XVIII)*, Београд 1990, 78.

[403] Традиција приписује подизање манастира властелину Приви (Приби) у XII веку. Упоредити: М. Косовац, *Српска православна Митрополија...*, 176; Б. Стрика, *Фрушкогорски манастири ...*, 162-163; *Војводина I...,* 364 (Р. Грујић); Милоје Милошевић, *Манастир Привина (Прибина) Глава*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине III (1959), 42-43; Скрећемо

фрушкогорских манастира из 1753. години нас информише да је прва црква била малена, зидана од цигле са блатом, те да није познат њен „здатељ", као ни време подизања. Манастир се први пут помиње у документима османске администрације, у дефтеру из 1566/67. године. Забележено је и име тадашњег игумана Максима.[404]

У *Повести манастира Хопова*, која је објављена 1847. године у Будиму, Иринеј Радић оснивање Старог Хопова везује за владику Максима, и позива се на *Србљак* Синесија Живковића из 1761 године.[405] По овом аутору, Старо Хопово је основано „не много пре 1490", односно 1486. године. „Фундатор први" Старог Хопова „јест св. Максим Бранковић", „около љета Христова 1490", о чему сведочи и *Житије св. Анђелине*, пише 1906. Димитрије Руварац.[406] Према спису игумана Хопова Василија Недељковића, „свјати Максим Бранковић" је подигао Хопово „1490. или около тога љета".[407] Старо и Ново Хопово су по свему судећи настали у периоду пре турског освајања, јер се помињу у турском попису из 1546. године.[408] На основу историјских извора не можемо поуздано тврдити да су Бранковићи (односно владика Максим), били ктитори Старог и Новог Хопова.

*

Према народном предању деспотица Ангелина и њен супруг Стефан, односно њихови синови, били су ктитори Фенека. Писани извештаји и описи манастира, који потичу из XVIII века, брижљиво преносе традицију о Бранковићима као оснивачима манастира. Они сведоче да је у народу тога времена још увек било живо сећање на доба српских деспота. У извештајима се бележи предање, али се јасно истиче да ктитор и време подизања Фенека остају непознати.

Митрополит карловачки Павле Ненадовић (1749-1768) издао је 12. јуна 1753. године *Инструкцију*, са циљем да се изврши генерална визитација фрушкогорских манастира и стекне увид у њихово стање. Димитрије Руварац тим

пажњу и на рукописну књигу из 1753. у којој се помињу „свети Јован деспот" и његов брат Максим „архијерej српски". Бранка Кулић, *Манастир Раковац*, Београд-Нови Сад 1999, 147.

[404] Манастир је плаћао дажбину на годишњем нивоу, у износу од 650 акчи. Поседовао је ливаде, виноград, њиву и једну мезру. В. McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal*..., 28.

[405] У њему пише да је „св. Максим подигао цркву св. Николе". Дејан Медаковић, *Прве штампане монографије српских манастира*, Зборник МС за ЛУ 10 (1974), 248.

[406] Димитрије Руварац, *Описание основанија монастира Хопово*, Српски Сион XVI, бр. 11, Сремски Карловци (15. јуни 1906), 299-300.

[407] Д. Руварац, *Описание основанија монастира*...,301-302.

[408] В. Đurđev, *„Prodaja crkava i manastira"*..., 242; О. Зиројевић, *Поседи*..., 105-107; О помену манастира Хопово из 1541. године, са прегледом литературе погледати: В. Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира*..., 153, нап. 4; Опис Старог Хопова према *Извештају из 1753. години*, погледати: Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских*..., 258-260.

поводом пише 1903. године, да су визитатори „особито" у „погледу доба настанка" појединих манастира „рекли што-шта што не стоји".[409] На самом почетку *Описа из 1753. године*, истиче се да градитељ Фенека није познат. Надаље, помињу се „свети српски деспоти", као могући ктитори, иако за то не постоје потврде у историјским изворима.[410] Из текста се сазнаје, између осталог, да је манастирска црква сазидана од цигле и камена, али доста „порушена".[411] Њен трошни изглед потврђује и *Опис из 1735. године*.[412]

За постављену истраживачку тему, *Опис из 1753. године* доноси занимљив помен старе капеле и бунара под звоником, у манастирској башти, чије подизање народ везује за мајку Ангелину. Сматрало се да је његова вода „целителна - лековита" и коришћена је за лечење грознице. Визитатори пишу да су се хришћани из здравствених разлога у њој купали петком.[413]

Традицију о Бранковићима као ктиторима Фенека, преноси у другој половини XVIII века и митрополит Вићентије Јовановић Видак. На самом почетку *Извештаја из 1775. године* (2. децембар), јасно наглашава да оснивач и време настанка овог манастира нису познати. Није могуће „доставерним писменим доказима установити и доказати" најстарију историју манастира. [414] „Држи се", стоји у наставку *Извештаја из 1775. године*, да су Фенек „подигли српски деспот Стеван Бранковић и супруга му Ангелина – коју српски народ назива св. мајком Ангелином".[415] Покушај објашњења наређеног, налази се у чињеници да су исти ктитори подигли и манастир Обед, који „је био филијал манастиру Фенеку, па су за извесно и њега морали подићи". Фенек је, према томе, „старији и од манастира Крушедола", који су подигли њихови синови „деспот Георгије, потоњи митрополит, и Јован око 1496. године".[416]

Једно време игуман (1796) и проигуман Фенека, Викентије Ракић је 1799. године у Будиму објавио „*Историју манастира Фенека*".[417] Не говори о Бранковићима као ктиторима манастира, и не прихвата предање које му је засигур-

---

[409] Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских*..., 11.

[410] Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских*..., 14.

[411] Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских*..., 23.

[412] Димитрије Руварац, *Споменица о манастиру Фенеку*, Сремски Карловци 1914, 8.

[413] Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских*..., 28; Д. Руварац, *Споменица*..., 14; Воду је својевремено „осветио и благословио" патријарх Калиник I. Б. Стрика, *Фрушкогорски манастири*..., 167-168; О. Зиројевић, *Поседи*..., 104, нап. 13.

[414] Д. Руварац, *Споменица*..., 7.

[415] Д. Руварац, *Споменица*...,7.

[416] Д. Руварац, *Споменица*..., 7.

[417] Претпоставља се да је његов узор био архимандрит манастира Месића Викентије Љуштина, који је 1798. објавио кратке историје манастира Месића и Златице. Драгољуб Павловић, *Вићентије Ракић*, ГИД у НС IX (1936), 145; Д. Медаковић, *Прве штампане монографије*..., 216-225.

но било познато.[418] Врло јасно, износи да остаје непознато када и од кога је Фенек основан. Треба нагласити Ракићеву рационалност и одмереност приликом писања о почецима манастира, имајући у виду чињеницу да је извесно време живео у Фенеку.

Братство Фенека, јеромонах Захарија и проигуман Сава, забележени су у једном сачуваном запису, у *Минеју* за месец фебруар, 1563. године.[419] То је први сачувани помен овог манастира у историјским изворима.

На основу наређеног, претпоставља се да је манастир подигнут знатно раније, јер се већ 1563. у њему пишу књиге. Највероватније, у Фенеку је тада боравио и већи број монаха.[420] У другој половини XVI века расте број вести о манастиру. Османска администрација га региструје у пописима 1566/67. године, 1578. и 1588-1595. године.[421] О ученом и образованом монаштву Фенека сведоче вести из 1573. и 1574. године.[422] Његови братственици се поименце помињу 1586. године, а 1605. игуман Фенека био је Георгије.[423]

Одговор на питање о потенцијалним ктиторима и времену градње Фенека, могу дати једино удружена археолошка и историјска истраживања. У периоду од 1991. до 1993. године, спроведена су археолошка испитивања на комплексу манастира Фенек, у циљу добијања стратиграфског пресека културних слојева и утврђивања могућности постојања старије цркве.[424] Откривени су остаци старе цркве манастира Фенека, на месту где је у XVIII веку подигнута дана-

---

[418] Д. Руварац, *Споменица*..., 7-8, се у свом раду позива на Ракића. Међутим, Руварац у први план истиче документа која некадашњем игуману Фенека нису била позната; Д. Павловић, *Виђентије Ракић*, 145, сврстава *Историју манастира Фенека* у „историјско-побожна дела"; Д. Медаковић, *Прве штампане монографије*..., 225-228, сматра да је и поред одређених недоследности, *Историја Фенека* писана „веома рационално, чак уздржљиво"; Бранко Вујовић(б), *Манастир Фенек*, Београд 1995, 7, упућује на брижност и одмереност Ракића приликом писања, иако су поједини делови текста прожети религиозно-морализаторским медитацијама.

[419] Д. Руварац, *Споменица*..., 6; Љ. Стојановић, *Стари српски записи*..., књ. I, стр. 198, № 635; В. Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира*..., 165, нап. 28; Б. Вујовић(б), *Манастир Фенек*, 14.

[420] Бранко Вујовић(а), *Манастир Фенек*, Зборник МС за ЛУ 9 (1973), 204.

[421] Манастир се налазио у земунској нахији, а његова укупна годишња давања турским властима износила су 300 акчи 1566/67. године, 600 акчи 1578. и 700 акчи 1588-1595. године. В. Đurđev, *„Prodaja crkava i manastira"*..., 244, 246; Хазим Шабановић, *Турски извори за историју Београда* I, Београд 1964, 300; О. Зиројевић, *Поседи*..., 103-104, нап. 9-10.

[422] У манастиру је писан један типик 1573. и „описано" Јеванђеље 1574. године. Помињу се игуман Максим, јеромонах Марко и Орсет, те еклесијарх Арсеније. Иларион Руварац, *Шематизам источно-православне српске архидијацезе сремско-карловачке за годину 1892*, Нови Сад 1892, 14; Љ. Стојановић, *Стари српски записи*..., књ. I, стр. 216, № 706; Владимир Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 334.

[423] И. Руварац, *Шематизам* ..., 14; Љ. Стојановић, *Стари српски записи*..., књ. I, стр. 267, № 942; В. Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира*..., 165.

[424] Зоран Симић, Даница Димитријевић, Сима Ћирковић, *Почеци манастира Фенека*, Саопштења XXVII-XXVIII (1995/1996), 80.

шња барокна црква. Реч је о једнобродној грађевини са полукржном апсидом на источној страни. Анализе показују да она припада „сажетом типу цркава моравске стилске групе", а према архитектонским одликама „највероватније потиче из времена као и аналогни храмови манастира Јаска, Ходоша, Базијаша и Бездина".[425] Анализирајући карактеристике архитектонског типа прве фенечке цркве, Бранко Вујовић износи претпоставку да је она подигнута у другој половини XV века.[426]

Сима Ћирковић је покушао да изврши идентификацију и реконструкцију мреже насеља на подручју шире околине Фенека, трагајући за потенцијалним ктитором Фенека. Хронолошки, разматра два периода: доба турске власти које није било погодно за градњу (од 1521. године до првог помена Фенека у изворима) и четрдесетогодишњи период владавине угарских краљева који му претходи. На основу даровне повеље краља Матије која је издата у Бечу 1488. године, види се да су села у непосредној близини Фенека, Јаково, Сурчин и Добановци (између осталих) постала пустаре („предија") и да су након смрти Мађуша Маротија (1476) дошла у посед Димитрија Потерчића, који се као српски великаш нашао у краљевој служби.[427] Заједничку имовину, према тексту даровнице, на овом простору, имали су рођаци: Димитрије и Стефан Потерчић, те Стефан Крњез („Demetrio Potherchyt et per eum Sthefano similiter Potherchyt, fratribus susis").[428] Сачуван је *Акт Тителског капитола* којим се преписује и оверава даровна повеља краља Матије, од 3. новембра 1510. године.[429] Као наследници поменутих поседа, појављују се син Димитрија Потерчића Петар (Petrus Potherchyt) и удовица Стефана Зумбера од Добановаца (Stepan Sumber de dicta Dabanosz) Маргарита, која је заступала своју децу. Међу њима, пише Ћирковић, можда се налазе „кандидати за ктиторе Фенека и по простору на коме им се налазило имање и по времену из кога има података о њима".[430] Будући истраживачи ове теме, мораће узети у озбиљно разматрање резултате до којих је дошао Сима Ћирковић, у покушају да расветле питање ктиторства.

---

[425] З. Симић, Д. Димитријевић, С. Ћирковић, *нав. дело*, 85, 86.

[426] Бранко Вујовић (а), *Манастир Фенек*, 204-205, сматра да је црква св. Луке у Купинову, са својим грађевинским и архитектонским решењем, могла „послужити као објекат за угледање приликом изградње фенечке цркве"; Уп. Јанко Магловски, *Нови подаци за историју манастира Фенека*, Свеске Друштва историчара уметности Србије 15 (1983), 53-63.

[427] *Историја српског народа* II, Београд 1982, 378 (С. Ћирковић).

[428] З. Симић, Д. Димитријевић, С. Ћирковић, *нав. дело*, 93, Прилог № I.

[429] З. Симић, Д. Димитријевић, С. Ћирковић, *нав. дело*, 94, Прилог № II.

[430] У везу са овом породицом, можда се може довести и локалитет Курмадин, који се налази у атару села Јакова. Археолошким истраживањима потврђено је средњовековно гробље, које се датује од XV до почетка XVI. Надаље, приликом детаљног пописа имања Фенека 1566. године, наводи се место Курмадин, на овом потесу. Х. Шабановић, *Турски извори...*, 600; B. McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal...*, 401; З. Симић, Д. Димитријевић, С. Ћирковић, *нав. дело*, 88, 90.

*

Манастир Обед(а) се налазио на средини Обедске баре, удаљен око 500 m од села Купинова.[431] Средином XVIII века до њега се само са једне стране могло доћи по сувом, искључиво у јулу и августу. Током целе године ради прилаза манастиру, користила се лађа, према подацима из 1754. године.[432]

Дрвена црквица „на ади у Обедској Бари код Купинова у Срему", према предању, подигнута је од лађе, на којој су у Срем дошли Ангелина, Ђорђе и Јован Бранковић. Из тога, по неким ауторима, следи да је црква подигнута већ 1486. године.

У *Извештају од 5. јуна 1754. ѣодине* који је шишатовачки архимандрит Вићентије Поповић поднео митрополиту Павлу Ненадовићу, приликом визитације манастира, налазимо значајне податке за постављену истраживачку тему. Вићентије Поповић пише о оснивању манастира, на основу казивања које је лично чуо од Милана Обећанина, човека који се родио у селу Обеда. Поменуто село је било 2.000 корака удаљено од истоименог манастира, те је у време настанка *Извештаја* већ било претворено у пустару. Милан Обећанин је слушао од старијих житеља свог села („он слиша от старих својих") да су манастир подигли („сачинили") 1507. године српски деспоти, односно св. мајка Ангелина Бранковић.[433] Средином XVIII века, усменим путем се преносила традиција о Бранковићима, као ктиторима. Иначе, на самом почетку *Извештаја* јасно стоји да нису пронађени писмени докази и потврде о ктитору манастира.[434] Црква је била сазидана од храстовог дрвета, подзидана камењем и покривена храстовом шиндром.[435]

Према *Протоколу манастира Фенека* из 1764. године, који је настао десет година после *Извештаја* шишатовачког архимандрита, „архиепископ" Максим је подигао дрвену цркву – храм Благовештења, 1501. године.[436]

---

[431] Пореклом имена манастира, позабавио се лингвиста Велимир Михаиловић. Инсистира на имену Обеда, за разлику од села које се звало Обед. Полази од чињенице да се манастир назалио на истоименом острву, те прави паралелу са именом полуострва Обида на Скадарском језеру. Констатује да је реч о хидрониму, због терена који је окружен водом, који је „могао послужити као мотив да се у далекој прошлости једно речно острвце (а касније и манастир) назове мочвара или блато". Опширније: Велимир Михаиловић, *Порекло имена наших манастира*, Јужнословенски филолог XXX, 1-2 (1973), 439-443.

[432] Д. Руварац, *Опис српских фрушкоѣорских...*, 31.

[433] Д. Руварац, *Опис српских фрушкоѣорских...*, 32; Уп. Д. Руварац, *Споменица...*, 10.

[434] Д. Руварац, *Опис српских фрушкоѣорских...*, 31, архимандрит Вићентије Поповић пише: „Писанија никакова не објетохом: кто бил јеј ктитор и здатељ от начала".

[435] Д. Руварац, *Опис српских фрушкоѣорских...*, 32.

[436] Д. Руварац, *Опис српских фрушкоѣорских...*, 38; Д. Руварац, *Споменица...*, 10.

У *Извештају* митрополита Вићентија Јовановића Видака из 1775. године пише да су деспот Стефан Бранковић и деспотица Ангелина подигли манастир Обеду, који је било филијала манастиру Фенеку.[437]

Први поуздани помен овог манастира налази се у турском званичном попису из 1566/67. године. Налазио се у нахији Купиник, и пописан је уз истоимену варош. Плаћао је ушур (десетину) од „винограда, кошница и осталог" у износу од 180 акчи годишње.[438] Узимајући у обзир чињеницу да се не помињу манастирске зграде, индиректно се закључује да је реч о дрвеној конструкцији. Манастир Благовештења, у нахији Купиник (Сремски санџак), бележи се у пописима османске администрације из 1578. и 1588-95. године, са истим годишњим оптерећењем, као и 1566/67. године.[439] Након тога, расте број вести о њему.

Сасвим извесно, манастир Обед(а) је основан крајем XV или на самом почетку XVI века.[440] Међутим, о тачној години (1486, 1501, 1507, 1508) може се само домишљати.

Полазећи од легенде, према којој је црква подигнута од лађе на којој су Бранковићи допловили у Срем 1486. године, Алекса Ивић у „*Историји Срба у Војводини*" пише да су они из Пеште „дошли Дунавом и Савом до Купинова те би ово народно предање могло бити основано на истини".[441] Деценију касније, истраживач Ђурађ Бошковић узимајући у обзир чињеницу да црква не постоји, констатује да се о њеном облику може само неодређено говорити и стога је тешко изводити било какав закључак о њеном пореклу.[442] Дотрајала и орунула црква Благовештења је порушена 1930. године. На истом месту је подигнута мала капела од опеке.[443]

На основу текста *Пролошког житија Максимова* и чињенице да је бивши српски деспот након пострига отишао у манастир „који је сам сазидао", Радослав Грујић закључује да је реч о Обеду, а не о Хопову како се дуго веровало.[444] Чин монашења бившег деспота се одиграо између јула 1497. и 23. јула 1499.

---

[437] Д. Руварац, *Споменица...*, 7.

[438] В. McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal...*, 334; Уп. О. Зиројевић, *Поседи...*, 13, 22, нап. 1.

[439] О. Зиројевић, *Поседи...*, 84, 85, нап. 8.

[440] В. Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира...*, 29.

[441] Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929 (репринт 1996), 351-352, нап. 2.

[442] Ђурађ Бошковић, *Две цркве крај Купинова*, ГИД у НС, књ. XII, св. 35-38 (1939), 218.

[443] Реконструкција спољашњег изгледа цркве рађена је на основу цртежа архитекте Ђорђа Табаковића (настала пре 1920. године), инжињера Петра Станојевића (између 1920. и 1930. године) и снимка Алексе Ивића (око 1920. године). Погледати: Војислав Матић, *Манастир Обед*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине VI-VII (1976), табела I и II, стр. 69-70; Уп. Доброслав Ст. Павловић, *Цркве брвнаре у Србији*, Саопштења, књ. V, Београд 1962, 26, 117, сл. 12.

[444] *Војводина I...*, 360 (Р. Грујић); Уп. М. Тимотијевић, *Сремски деспоти Бранковићи...*, 137.

године, када деспот Јован са мајком Ангелином издаје Есфигменску повељу.[445] Према томе, фенечка забелешка у којој стоји да је црква подигнута 1501. могла би бити вероватна.

Црква посвећена Благовештењу једна је од најстаријих, а по димензијама припада најмањој врсти дрвених цркава, на подручју Србије. Ово недвосмислено може да указује на скромне материјалне могућности ктитора и брзину градње.[446]

Мали манастир је свакако играо важну улогу у животима Максима и Ангелине, после смрти деспота Јована (10. децембар 1502. године).[447] Угарски краљ Владислав II (1490-1516) именовао је за новог деспота хрватског великаша Иваниша Бериславићи од Грабарја, пре 3. новембра 1503. године.[448] Свечано устоличење је извршено у јануару 1504. године, док је брак између Јелене Јакшић и новог деспота склопљен крајем маја 1504. године у Будиму.[449] Можда су мајка и син решили да се за прво време, из двора у Купинику (Купинову), повуку у новосазидану цркву Благовештења.

Надаље, након смрти влашког војводе Радула Великог (1495-1508), Максим и Ангелина се враћају у Срем. Поново долазе у сукоб са деспотом Иванишем. Изнета је теза по којој се Максим тада налазио у Обеди, а не у знатно удаљеном Хопову.[450] То нам подвргује да је манастир засигурно био изграђен крајем 1508. године.

Од средине прошлог века, део истраживача претпоставља да се Ангелина Бранковић замонашила у манастиру Благовештења на Обеди.[451] То се одиграло после смрти деспота Јована а најкасније пре марта 1509. године, када се у писму великим московским кнезом Василију Ивановичу, удовица Стефана Бранковића потписала као „смерна монахиња Ангелина бивша деспотица".[452]

На основу свега изнетог, време подизања манастира треба ставити између Максимовог монашења (1497-1499) и марта 1509. године када је Ангелина Бранковић примила постриг.

---

[445] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*..., стр. 542-543, № CDLXV; Dušanka Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, Istraživanja 4 (1975), 35; *Историја српског народа* II, 455, 447, нап. 8 (С. Ћирковић).

[446] Тренутне прилике су свакако диктирале одабир локације и изглед цркве. О руристичким особеностима дрвених цркава – положају и местима градње, опширније: Д. Павловић, *Цркве брвнаре у Србији*, 41-44.

[447] Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд–Ср. Карловци 1927, стр. 258, № 841.

[448] *Историја српског народа* II, 461, нап. 51 (С. Ћирковић).

[449] *Историја српског народа* II, 461, нап. 53 (С. Ћирковић).

[450] *Војводина I*..., 361 (Р. Грујић).

[451] *Војводина I*..., 361 (Р. Грујић); В. Петковић, *Преглед црквених споменика*..., 29.

[452] Ст. М. Димитријевић, *Документи*..., 18; В. Петковић, *Преглед црквених споменика*..., 29, нап. 387; Светлана Томин, *Мајка Ангелина*, Нови Сад 2016², 12.

Крајем XV и почетком XVI века, деспоти из породице Бранковић, били су главни носиоци идеје о обнови српске средњовековне државе. Подизањем, обнављањем и даривањем манастира, они исказују своју верност традицији на новим огњиштима, чувају и преносе српску свест у новим условима. Народно предање им приписује ктиторство над већим бројем фрушкогорских манастира. Легенде су забележене у извештајима црквених власти из XVIII века, када су вршени пописи манастира, као и у првим монографијама појединих манастира насталим крајем XVIII века и у првој половини XIX века. Традицију поматрамо као извор за време у коме је настала. Њеним стављањем у одговарајуће историјске и географске координате, стичемо представу о брижљивом чувању успомена на доба последњих деспота, неговању идеје о обнови самосталности Србије и стању тадашњег друштва.

ИЗВОРИ:

Bruce McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal Defteri*, Ankara 1983.

Стеван М. Димитријевић, *Документи који се тичу односа између српске цркве и Русије у XVI веку*, Споменик СКА XXXIX (1903).

Franc Miklosich, *Monumenta Serbica spectancia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae 1858 (репринт 2006³).

Катарина Митровић, *Повеља деспота Ђорђа о прихватању ктиторства над Хиландаром*, ССА 5 (2006), 229-239.

Капитон Ивановић Невострујев, *Три хрисовуље у Хиландару*, Гласник СУД 25 (1869), 274-277.

Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912 (репринт 2005²).

Димитрије Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. године*, Сремски Карловци 1903.

Димитрије Руварац, *Опис фрушкогорских манастира од 1771. године*, Архив за историју српске православне карловачке митрополије, III, св. 2 (1913), 100-122.

Димитрије Руварац, *Описание основанија монастира Хопово*, Српски Сион XVI, бр. 11, Сремски Карловци 15. јуни 1906, стр. 299-302.

Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, , књ. I, Београд 1902.

Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, Београд 1903.

Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд–Ср. Карловци 1927.

Хазим Шабановић, *Турски извори за историју Београда* I, Београд 1964.

ЛИТЕРАТУРА:

Снежана Божанић, *СРЕМСКИ БРАНКОВИЋИ – Световни и духовни предводници Срба у јужној Угарској*, у: Зборник радова са научног скупа ”Три века Карловачке митрополије 1713-2013”, Сремски Карловци, 1. новембар 2013, Сремски Карловци-Нови Сад 2014, 51-66.

Snežana Božanić, *The Political and Cultural Life of Despot Đorđe Branković in Syrmia*, in THE cultural and historical heritage of Vojvodina in the context of classical and medieval studies, Novi Sad 2015, 191-203.

Ђурађ Бошковић, *Две цркве крај Купинова*, ГИД у НС XII, св. 35-38 (1939), 211-220.

Војводина I, од најстаријих времена до велике сеобе, Нови Сад 1939.

Бранко Вујовић (а), *Манастир Фенек*, Зборник МС за ЛУ 9 (1973), 201-227.

Бранко Вујовић (б), *Манастир Фенек*, Београд 1995.

Dušanka Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, Istraživanja 4 (1975), 5-47.

Branislav Đurđev, *„Prodaja crkava i manastira" za vreme vlade Selima II*, Godišnjak ID BiH IX (1958), 241-247.

Олга Зиројевић, *Поседи фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1992.

Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929 (репринт 1996).

Историја српског народа II, Београд 1982.

Марко Јачов, *Срем на прелому два века (XVII-XVIII)*, Београд 1990.

Душко М. Ковачевић, *Дивша-Ђипша: манастир Светог Николе*, Нови Сад 2007.

Мата Косовац, *Српска православна Митрополија карловачка по подацима од 1905. године*, Сремски Карловци 1910.

Бранка Кулић, *Манастир Раковац*, Београд-Нови Сад 1999.

Ненад Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, С. Митровица–Источно Сарајево 2006.

Јанко Магловски, *Нови подаци за историју манастира Фенека*, Свеске Друштва историчара уметности Србије 15 (1983), 53-63.

Војислав Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира, касносредњовековне црквене грађевине*, Нови Сад 1984.

Војислав Матић, *Манастир Обед*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине VI-VII (1976), 63-70.

Војислав Матић, *Црква мајке Анђелине у Крушедолу*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине VIII-IX (1978-1979), 69-70,

Дејан Медаковић, *Прве штампане монографије српских манастира*, Зборник МС за ЛУ 10 (1974), 209-259.

Милоје Милошевић, *Манастир Привина (Прибина) Глава*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине III (1959), 42-56

Лазар Мирковић, *Манастир Дивша*, Братство XXII (1928), 66-79.

Велимир Михаиловић, *Порекло имена наших манастира*, Јужнословенски филолог XXX, 1-2 (1973), 439-443.

Стојан Новаковић, *Последњи Бранковићи у историји и у народном певању*, 1456-1502. III (свршетак), ЛМС 148 (1886), 1-70.

Драгољуб Павловић, *Виђентије Ракић*, ГИД у НС IX (1936), 139-154.

Доброслав Ст. Павловић, *Цркве брвнаре у Србији*, Саопштења, књ. V, Београд 1962.

Сава Петковић, *Збирка рукописа манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гргетега*, Београд 1951.

Владимир Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950.

Јован Радонић, *Наши деспоти током векова*, Глас САНУ 219 (1956), 11-17.

Димитрије Руварац, *Споменица о манастиру Фенеку*, Ср. Карловци 1914.

Иларион Руварац, *Шематизам источно-православне српске архидијацезе сремско-карловачке за годину 1892*, Нови Сад 1892.
Бошко Стрика, *Фрушкогорски манастири - српске задужбине*, Загреб 1927.
Мирослав Тимотијевић, *Сремски деспоти Бранковићи и оснивање манастира Крушедола*, Зборник МС за ликовне уметности 27-28 (1991-1992), 127-150.
Светлана Томин, *Мајка Ангелина*, Нови Сад 2016².
Сима Ћирковић, *Моравска Србија у историји српског народа*, у: Моравска школа и њно доба. Зборник радова са научног скупа одржаног у Ресави 1968. године, Београд 1972, 101–109.
Зоран Симић, Даница Димитријевић, Сима Ћирковић, *Почеци манастира Фенека*, Саопштења XXVII-XXVIII (1995/1996), 79-94.
Ђорђе Утвић, *Стари манастир Јазак у Фрушкој гори*, Нови Сад 1990.

Snežana Božanić

THE BRANKOVICS OF SREM AS THE FOUNDERS OF FRUŠKA GORA MONASTERIES BETWEEN HISTORY AND TRADITION -FENEK AND OBED(A)-

The last Brankovics in Srem were secular and spiritual leaders of the Serbs. Apart from being seriously engaged in politics, by founding and supporting monasteries, preserving monasticism and issuing charters looking up to the Nemanjic dynasty, they expressed their sincere devotion to tradition and guarded Serbian consciousness, adapting it to new historical conditions. They reinvigorated the relationship with Mount Athos. The arengas of the charters clearly distinguish the legitimacy and the continuity with the Nemanjic dynasty.

Deeply devoted to tradition, the elder son of Stephen the Blind zealously strived to organize spiritual life and gatherings for the people, building monasteries in Southern Hungary. Maksim Brankovic founded Krusedol and Obeda, while Angelina Brankovic established a women's monastery in the village of Krusedol, with a church dedicated to Sretenje.

According to tradition, the aforementioned dynasty founded other numerous monasteries as well – Fenek, Divsa, Pribina Glava, Jazak (the older), Hopovo, the church of St. Lucas. The tradition should be interpreted through the prism of time of its origin, as well as accommodated to the adequate historical and geographical coordinates. The legends depicting the Brankovics as founders of numerous monasteries in Fruska Gora originate from church reports dating from the 18th century, when the monastery lists were made, as well as from the first monographs dedicated to certain monasteries, published at the end of the 18th and the beginning of the 19th century.

доц. др Борис Стојковски
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
boris.stojkovski@ff.uns.ac.rs

UDK 27-36:091”1863”

РИМОКАТОЛИЧКА ХАГИОГРАФСКА РЕЦЕПЦИЈА КУЛТА СВЕТИХ СРЕМСКИХ БРАНКОВИЋА[453]

Сажетак: Руски језуита Иван Михајлович Мартинов је 1863. године публиковао *Annus ecclesiasticu Graeco-Slavicus,* својеврсну компилацију житија православних светитеља писаних из римокатоличког и прозелитског угла. Међу њима јесу и животи српских светитеља, а поред других ту су и житија Ангелине Бранковић, као и Стефана Слепог, Јована и Максима Бранковића. У раду ће ови списи бити анализирани и биће дат критички осврт на методологију аутора, али превасходно и на његове изворе. У свим житијним списима помиње се кратко и манастир Крушедол, те ће и ови спомени бити посебно анализирани.

Кључне речи: Иван Михајловић Мартинов, сремски Бранковићи, *Annus ecclesiasticu Graeco-Slavicus*

Значај сремских Бранковића за српску културу, идентитет и духовност, као и подизање фрушкогорских манастира у српском народу и његовом културном миљеу су познати готово од саме епохе у којој су Бранковићи живели и делали. Оно што је од посебне занимљивости јесте постојање и њихове римокатоличке рецепције оличене у једном познијем култном спису, односно житију, и то из пера једне веома занимљиве личности. У питању је био руски језуита из XIX столећа Иван Михајлович Мартинов. У његовом на римокатоличком западу врло познатом и радо читаном делу под називом *Annus ecclesiasticu Graeco-Slavicus* сабрана су житија знаменитих словенских владара, црквених великодостојника и других личности. Међу њима, има и доста српских светитељки и светитеља, међу којима су и сремски Бранковићи. Њихова житија ће у наредним страницама обрадити критички, уз превод са латинског језика, а затим ће овај хагиографски спис бити пропраћен и са неколико критичких коментара везаних за сама житија, изворе, тенденцију, стил и

[453] Рад представља фазни резултат на истраживању на пројекту 114-451- 2529/2016 *Интеракција култура, економски токови и социјалне структуре на тлу Војводине као историјски процеси дуїог трајања* који финансира Покрајински секретар за високо образовање и научно-истраживачку делатност Владе АП Војводине.

концепцију. Ова житија немају само своју сопствену унутрашњу структуру, већ заузимају и одређено место и у целокупном *Annus ecclesiasticu Graeco-Slavicus,*

Колико је познато, овом тематиком се није нико довољно бавио у нашој науци, а изузев скромних доприноса аутора овог рада у вези са *Annus ecclesiasticu Graeco-Slavicus* и Иваном Мартиновим, није познато да се неко детаљније, па чак и уопште бавио овим врло специфичним делом. Аутор ових редова дотакао се римокатоличког култа у огледалу Мартинова свакако неколицине немањићких светитеља: Светог Саве, затим Мартиновљевих житија краља Милутина и Стефана Првовенчаног. Поред немањићких светитеља, било је речи и о животопису кнеза Јована Владимира у *Annus ecclesiasticu Graeco-Slavicus* ученог руског језуите.[454] Животи других српских светаца нису уопште, или макар нису у довољној мери у савременој науци критички обрађени. То се односи и на Бранковиће.

Што се аутора овог дела, Ивана Михајловича Мартинова, тиче, он је био рођен у Казању 7. октобра 1821. године. Са златном медаљом је завршио Санкт-петерсбуршки императорски универзитет. По завршетку студија отишао је не једно путовање по Европи, током којег се упознао са језуитом Ксавијеом де Равињаном[455], који га је успео убедити у то да пређе на римокатоличанство. Мартинов је то и учинио, те је заједно са својим пријатељем кнезом Иваном Гагарином[456] ступио је у новицијат језуитског реда. Боравио је неретко

---

[454] Борис Стојковски, *Римокатолички култ Светога Саве,* Osmi međunarodni interdisciplinarni susret *Susret kultura*. Zbornik radova, ur. Ivana Živančević Sekeruš, Biljana Šimunović Bešlin, Željko Milanović, Novi Sad, 2016, 117-130; Исти, *Римокатоличко житије Светог Јована Владимира,* Црквене студије, 13, 2016, 91-100; исти, *Римокатоличка рецепција и Житије Стефана Првовенчаног - Светог Симона. Историја, култ, прозелитизам,* Српска краљевства у Средњем веку : зборник радова са међународног научног скупа Српска краљевства у средњем веку, одржаног од 15. до 17. септембра 2017. године у Краљеву, у част обележавања 800 година од крунисања Стефана Немањића (Првовенчаног), уредник Синиша Мишић, Београд-Нови Сад-Ниш-Краљево, 2017, 199-214; исти, *О једној руској римокатоличкој рецепцији култа краља Милутина,* Балканске тетраде-Балканске свеске, 1 (2017), 42-51.

[455] Ксавије де Равињан (1795-1858) је био један од најватренијих проповедника у Паризу и целој Француској, велики бранилац језуитског реда, али и врло плодан писац и аутор. Писао је бројна теолошка и философска дела, као и биографије папа Климента XIII и Климента XIV. Његов утицај и значај је био толики да је свега две године након његове смрти изашла његова двотомна биографија, до данас најважнији извор за његов живот и дело. B. A. de Ponlevoy, *Vie du R. P. Xavier de Ravignan* I-II, París, 1860.

[456] Иван Сергејевич Гагарин (1814-1882) је потицао из веома угледне племићке куће. Још као студент је ушао у руско Министарство спољних послова, путовао је и по Европи и у дипломатској служби био прво у Минхену, а потом у Паризу. Тамо је у салону Мадам Свечине (Софија Петровна Свечина правим именом), иначе још једне прозападно оријентисане Рускиње која се одрекла православља и постала римокатолкиња, и упознао Ксавијеа Равињана. Гагарин је, према сопственом сведочењу од раније под утицајем западњачког погледа на свет, као и философа Пјотра Чадајева, те је коначно 19. априла 1842. године прешао у римокатоличанство, а 1842-1843. године, постаје језуит. Након преласка у римокатоличанство био је познат и као

у Риму код Зинаиде Волконскаје,[457] која је такође прешла у римокатоличанство под утицајем језуита. Поред Ивана Михајловича Мартинова, и кнез Иван Гагарин је члесто долазио у њен салон у Рим, који је постао стециште руских мислилаца у Западној Европи, па је ту навраћао и чувени руски писац Николај Васиљевич Гоголь. Иван Михајлович Мартинов, пак, је у Белгији наставио даље школовање из философије, а у Лавалу, у Француској из теологије. Коначно, заређен је 1851. године, а наредне две године је изучавао патрологију у Паризу и потом 1853-1854. године завршио своје језуитско образовање. Од стране руских власти је осуђен за самовољно изгнанство и приступање језуитским редовницима, због чега је лишен свих имовинских права и тиме му је спречен било какав повратак у отаџбину. У Паризу је живео и радио у Версају, посебно се занимајући за словенску историју, археологију, али и хагиографију. Настојао је да француску научну јавност приближи словенском свету и Русији, и обавештавао је француску јавност о дешавањима у руским културним и научним кружоцима кроз часопис *Courrier russe*. Основао је 1866. године *Словенску библиоѳеку* у Паризу која је временом постала једна од најбогатијих библиотека такве тематике са бројним словенским рукописима и другим књигама. Залагао се за уједињење цркава, и све своје списе је писао у том усмерењу, наравно из аспекта римокатолицизма. У Паризу је био један од осни-

---

Жан-Ксавије Гагарин. Од 1855. године, заједно са Мартиновим, посветио се, са још више жара од овог потоњег, на покушајима да православни свет, нарочито родну Русију, преведе на римокатоличанство. Од његових дела истичу се *Union de prières pour la conversion de la Russie et l'extinction du schisme chez les peuples slaves; La Russie sera-t-elle catholique?; Les Jésuites de Russie (1772-1785)*, о њему в. Paul Pierling, *Le prince Gagarin et ses amis (1814-1882)*, Paris, 1996; Jeffrey Bruce Beshoner, *Ivan Sergeevich Gagarin: The Search for Orthodox and Catholic Union*, Notre Dame, 2002; кратка биографија и код *Гагарин, Иоанн Ксаверий*, Католическая энциклопедия. Т.1 Москва, 2002, 1166-1170.

[457] Радило се о жени која је била племкиња нижег рода, сисатељица, композиторка и жена широких уметничких видика. Живела је у периоду 1792-1862. године, а била је из породице руског амабсадора, те је рођена у Торину. У Русију је дошла са непуних 18 година. Била је дворска дама царице Луџзе Пруске и врло блиска са царем Александром I. Била је и аматерска оперска певачица, као и списатељица, и литерарни и уметнички салон је имала још у Тверској улици Москви, где су навраћали Александар Сергејевич Пушкин, Адам Мицкијевич и други великани. Пушкин јој је написао и једно чувено писмо (епистолу). Њен зет је водио декабристички преврат против руског цара Николаја I. Када су декабристи прогнани у Сибир направила је својеврсни жур за супруге декабриста, што је посматрано као антидржавни потез. Као наводни тајни конвертит у римокатоличанство и језуитски агент постала је сумњива руским властима, те је емигрирала у Рим где је имала нови литерарни и уопште уметнички салон. Поред Ивана Михајловича Мартинова, и кнез Иван Гагарин је често долазио у њен салон у Рим (и данас постоји Вила Волконски), који је постао стециште руских мислилаца у Западној Европи, па је ту и сам Гоголь написао добар део свог чувеног романа *Мрѳве душе*. Поред руских великана у њен салон у Риму долазили су Стендал и Сер Валтер Скот. Умрла је од упале плућа, јер је, по неким романсираним биографима, једној жени са улице дала свој капут. М. А. Гаррис, *Зинаида Волконская и её время*, Москва, 1916; постоји и њена романсирана биографија Maria Fairweather, *Pilgrim Princess: A life of Princess Zinaida Volkonsky*, Carroll&Graf, 1998.

вача Ћирило-Методијевског друштва које је издавало *Кирилло-мефодиевский сборник,* а аутор је и дела посвећених животу двојице унијатских полоцких архиепископа Мелетија Смотрицког и Јоасафата Кунцевича. У Паризу је 1858. године издао и дело под називом *Les manuscrits slaves de la bibliotheque Imperiale de Paris, avec un calque.* Водио је живу преписку са многим утицајним славистима, од којих су многи имали немерљив значај за српску историју и културу, попут нпр. Павела Јосифа Шафарика, Ватрослава Јагића, Фарнца Миклошича и многих других. Објавио је низ монографских публикација, чланака и студија везаних и за средњовековну историју словенског света. Изузетно плодну кореспонденцију је имао и са свештеником и словенофилом Јоаном Раковским, који је радио на приближавању закарпатских Русина руској цркви и култури. У Лавову се 1862. године сусрео сгркокатоличким митрополитом Григоријем Јакимовичем коме је рекако како руски језуити који живе у Риму и паризу желе да буду под јурисдикцијом унијатског галичко-руског митрополита. Учествовао је као теолог-експерт на Првом Ватиканском концилу 1870, а 1883. године папа Лав XIII га је именовао за консултанта у Конгрегацији за пропаганду вере. Умро је у Кану 1894. године. [458]

Овом приликом у фокусу пажње биће његово дело под називом *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus.* Штампано је у Бриселу 1863. године, на хиљадугодишњицу словенске (моравске) мисије Светих Ћирила и Методија, а имало је толики одјек и значај у Римокатоличкој цркви да је било прештампано и у једанаестом тому *Acta Sanctorum* за месец октобар, који је публикован свега годину дана доцније. За објављивање овог дела се залагао лично знаменити белгијски језуита и боландиста Вкиктор де Бук. [459] Ради се, како сам наслов каже, о грчко-словенској црквеној години, тј. богослужбеном календару у коме се налазе хронолошким редом житија словенских, превасходно руских и српских, али и грчких (византијских и нововековних грчких), румунских

[458] Од његових биографија издвајамо Н. И. Барсов, *Мартынов (Иван Михайлович)*, Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона (Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary) т. 18а, Санкт Петербург, 1896, 701-702; у најновије време од руске литературе в. С. Яковенко, А. Юдин, *Мартынов Иван Матвеевич,* Католическая энциклопедия, Т. 3, Москва, 2007, 223-226 са библиографијом, од које су многа дела у овом тренутку остала недоступна; С. Козлов-Струтинский, П. Парфентьев, *История Католической Церкви в России*, Санкт Петербург, 2014, 302, 306, 507 (уп. посебно и нап. 2283), 616; о његовој делатности и настојањима да приближи две цркве у најновије време писали су пољски језуита и архивиста Роберт Даниелук и један од најугледнијих савремених боландиста Бернар Жосар, уп. Robert Danieluk, *Œcuménisme » au XIXe siècle, Jésuites russes et union des Eglises d'après les archives romaines de la Compagnie de Jésus***. *Roma, 2009***; Robert ***Danieluk et Bernard Joassart,*** *Au service de la réconciliation des Églises, Jean Gagarin, Jean Martynov et Victor De Buck. Correspondance,* Bruxelles, 2014. О Друштву Светих Ћирила и Методија, као и словенској библиотеци у Паризу уп. M. J. Rouët De Journel, *L'oeuvre des saints Cyrille et Méthode et la bibliothèque slave*, Revue des études slaves, tome 3, fascicule 1-2, 1923, 90-104.

[459] *Acta sanctorum Octobris*, tomus XI, Bruxellis, 1864, 1-388.

(влашких), потом грузијских и појединих других светитеља за сваки дан у години. Дело је, без сумње, било најкомплентије и најпотпуније у контексту православне хагиологије, и Иван Мартинов је на овај начин западној и римокатоличкој јавности дао најцеловитији преглед словенских и уопште источноправославних светитеља. [460]

Међу њима су похрањени и животи бројних српских светаца, па и светих владара, како из куће Немањића, тако су своје место нашли ту и Бранковићи, сремски деспоти. У овој хагиографској компилацији руског језуите своје место су нашла пролошка житија Светога деспота Ђорђа (владике Максима), Свете мајке Ангелине, као и Светог Стефаа Слепог и Светог деспота Јована. Сва су релативно кратка, готово пролошка, али пружају неке занимљиве информације који превасходно сведоче о намерама њиховог аутора, међутим, сам Мартинов је користио и врло вредну изворну грађу. На крају сваког житија је библиографија, позивање често и на изворе и на тадашњу доступну и релевантну литературу.

У наставку ће бити изложен српски превод ових житија, а потом и коментари.

Хронолошки прво је житије Светог Максима Бранковића, које је у календару светих похрањено под 18. јануаром, где га ставља и Иван Михајлович Мартинов.

Максим, син деспота Стефана и Анѓелине, раније се звао Ђорђе, од детињства се предао читању светих списа. Своју невиност је верно чувао[461] *док није стасао, подстакнут (заведен) од царске ћерке, она му је предложила да*

[460] Издање које је коишћено и овде и у другим истраживањима везаним за римокатоличку рецепцију појединих српских светитеља Joannes Martinov, *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus*, Bruxellis, 1863. Постоји и репринт издање издато 1963. године. Оно је идентично ономе од столеће пре, те је коришћено оригинално издање. За само дело, његово настајање и структуру в. укратко Н. И. Барсов, *Мартынов (Иван Михайлович)*, 701-702; J. Rouët De Journel, *L'oeuvre des saints Cyrille et Méthode* 95; С. Яковенко, А. Юдин, *Мартынов Иван Матвеевич*, 225-226; Козлов-Струтинский, Парфентьев, *История Католической Церкви в России,* 302.

Интересантна је и посвета Ивана Мартинова у овом делу, које он, наиме, посвећује бостонском бискупу Џону Бернарду Фицпатрику. Овај потоњи се такође школовао једно време у Паризу, где је 1840. године и зарећен за свештеника. По повратку у Бостон, преко 20 година био је прво бискуп коадјутор а онда и бискуп Бостона. Оснивао је неуморно цркве, сиротишта, болнице и друге значајне установе. О њему в. Thomas H. O'Connor, *Fitzpatrick's Boston, 1846-1866 : John Bernard Fitzpatrick, third Bishop of Boston*, Boston, 1984. У посвети Фицпатрику за *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus* Мартинов пише како су и он из своје домовине Русије, као и Фицпатрикови преци из Шкотске, били протерани због припадности *правој вери.* Потом руски језуита и Светог Фотија, патријарха цариградског и Михаила Керуларија назива шизматицима. В. *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus*, I-II

[461] У оригиналу *Castitatem vero colebat tam fidelite*rа превод је учињен више у духу српског језика.

се одврати од честитоī живоша. [462] *Прешао је уīарскоме краљу, ком је Србија шада била пошчињена, и добио (од њеīа, шј. краља) Срем на уīраву, и мало пошом, оженио је и краљеву ћерку Изабелу.* [463]*Није моīао заисша са њом īровесши живош, и нешакнуш*[464] *повукао се у манасшир, коīи је сам основао, њеīов īример следила је и Изабела, која је īрешла код īравославних. Међушим, након смрши њеīовоī браша Јована, коīем је īрепушшио наследсшво, мислило се да ће од īлемсшва Максим се īоīеши на шрон (али) он се шиме више није занимао. Мало пошом, од сшранаца исшеран, īобеīао је ка влашком војводи Радулу, коīеī је пошом са друīим војводом Боīданом, шада неīријашељем овоī (Радула), измирио, и од обојице (је био) īоздрављен као архиеīискоī Влашке. После смрши Радула, њеīов наследник Михна (беше) доведен из шурских крајева, надирале су безбожне паīање, због склаīања мира (Максим се) уīушио у Уīарску. Када је склоīљен (мир), однео је краљевско īисмо Михни, насшанио се (Максим) код краља Уīарске, уз њеīову īомоћ īодиīао је манасшир Благовешшења Пресвеше Боīородице Крушедол, īде је умро 1516. īодине, узнео се на небо īре īоновноī доласка.* [465]*Написасмо ово из сшароī Пролоīа, а заīим је īроширено уīарским исшоричарима.* [466]

На крају сваког свог животописа Иван Мартинов увек даје попис извора и литературе које је користио за писање сваке од биографија. На крају житија владике Максима као извори и литература се наводе Јован Рајић (зацело његова *Историја*), потом житије владике Максима, као и Даниеле Фарлати и његов *Illyricum sacrum*. Ово Максимово житије је посве занимљиво, јер се знатно разликује од каснијих помена владике Максима у животописима његових рођака из куће Бранковића. Осим тога, у осталим житијним списима посвећеним Бранковићима из ове компилације потпуно је другачији поглед на Максимов брак, што ће се из каснијег излагања видети. Доиста, Мартинов јесте ово написао из како каже *сшароī Пролоīа,* односно овде ја сажео познато Максимово житије.

Паралелно са Пролошким житијем, може се пратити Мартиновљево излагање. И у Максимовом житију које је објавио Вукомановић наводи се како је Максим проучавао *свешшене књиīе,* али доиста се и ту наводи краљева (заправо кесарева-царева) ћерка којој се Ђорђе, односно Максим допао, али коју је он одбио, чувајући своју целомудреност. Потом је Максима и његовог брата Јована позвао угарски краљ, коме су отишли са моштима оца и мајке своје. И овде се сад поклапа Мартиновљево и житијно излагање. Максиму и брату Јовану је дат на управу Срем, а Максиму (тад још увек Ђорђу) доиста је за жену понуђе-

462 *A proposito suo caste vivendi nullatenus potuerit dimoveri*
463 Мартинов је нводи под именом *Sabella*.
464 *Intacta* опет се мисли на невиност, односно на то да брак није конзумиран (прим. Б. С)
465 Мисли се на васрксење мртвих и вечни живот (прим. Б. С)
466 *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus* , 47.

на *Сабела,* али се у житију она назива сродницом краљевом. Међутим, у наставку око питања овог брака Иван Мартинов одступа, вођен сопственим тежњама, од извора. Житије владике Максима износи познату причу о томе како је деспот Ђорђе тражио да се његова потенцијална супруга одрекне *јереси* и пређе у православље, али како она није то хтела до брака, по житију, није ни дошло. И надаље се излагање руског аутора и писца житија слажу, о монашком постригу Максимовом, братовљевој смрти и одласку код Радула, којег писац житија назива *христољубац.* Излагање се слаже и по питању Максимовог боравка у Влашкој, где Мартинов чак преузима читаве реченице. Разлика се уочава приликом описа подизања манастира Крушедола. Мартинов, наиме, угарског краља наводи као неког ко је помогао изградњу овог манастира, и то је наратив који се среће и другде у овом делу. Максимово житије, пак, наводи јасно помоћ браће Јакшића *својих сватова Стефана и Марка*. Помиње се у житију и помоћ војводе Јована и подизање Благовештенског храма. Мартинов ни то не наводи већ ту и завршава излагање, али наводећи како је преузео из старих пролога, мислећи дакако на Вукомановићево житије.[467]

Максимово пролошко житије у Вукомановићевом препису је, као што се може видети, јасно по питању тога да су браћа Јакшић и војвода Јован помогли при подизању манастира Крушедола. Стефан и Марко Јакшић су дали Максиму *место добро* за подизање манастира, док је речени војвода Јован, влашки војвода Јован Њагоја Бесараб. [468] Нити један извор не сведочи у корист тезе коју износи Мартинов (а и неки његови узори и извори о чему ће доцније бити речи) да је угарски краљ помогао изградњу манастира Крушедола. Једина могућа, индиректна, помоћ, јесте краљева прећутна сагласност (или директна чак подршка) оснивању манастира и подршка митрополитском достојанству Максимовом. Према Мирославу Тимотијевићу Максимова хиротонија изведена је без сумње уз сагласност цариградског патријарха, чиме је заустављен продор и експанзија Охридске архиепископије, што је угарски престо свакако подржавао.[469]

Два су преостала неразјашњена питања о којима ће и касније бити речи у римокатоличким житијима Светих Бранковића а на које треба обратити пажњу. Прво јесте без сумње питање брака деспота Ђорђа Бранковића, односно доцнијег монаха и митрополита Максима. Ово питање ја научнике заокупљало јако дуго у нашој историографији, али и другим сродним дисциплинама.

---

[467] Максимово житије је објавио А. Вукомановићь, *Животъ срхиепископа Максима,* Гласник Друштва српске словесности, XI (1859), 125-129.

[468] Dušanka Dinić Knežević, *Sremski Brankovići,* Istraživanja IV (1975), 39; Момчило Спремић, *Бранковићи-ктиторы манастира Крушедола,* Анали Огранка САНУ у Новом Саду, Додатак броју 4 за 2008. Пет векова манастира Крушедола (2008), 30.

[469] Мирослав Тимотијевић, *Сремски деспоти Бранковићи и подизање манастира Крушедола,* Зборник Матице српске за ликовне уметности 27-28 (1991-1992), 128, 140-141.

Постоје опречна мишљења о његовом браку са Изабелом Арагонском. Док неки научници сматрају да је брак био брзо разведен, могуће управо због верских разлика и Ђорђевој оданости православној вери, други су, пак, уверења да до истог није ни дошло. Међу онима који заступају прву тезу јесте и Димитрије Витковић који је једини, колико је познато, користио Ивана Мартинова и његово дело као извор којим показује да се деспот Ђорђе оженио Изабелом Арагонском. [470] Јасно је да је овај брак, ако је и био склопљен, трајао кратко. Осим тога, постоји и могућност да се Изабела за Ђан Галеаца Сфорцу удала већ 1489. године, док је деспот Ђорђе монашку ризу одenуо 1497. године. Исто тако, не постојање помена Изабеле Арагонске као деспотице у повељама, као и у савременим летописима баца додатну сумњу на уопште постојање овог брака. [471] На крају треба рећи да Изабела није била краљева ћерка, док о неком евентуалном преласку Максима на римокатоличанство свакако не треба трошити речи.

Узевши у обзир чињеницу да Мартинов за овај одељак у *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus* наводи и да је користио Јована Рајића, остаје нејасно у ком погледу га је користио. Исто тако, у овом житију, за разлику од свих осталих, мањка његове римокатоличке и прозелитске тенденције. Она ће до изражаја доћи у друга два житијна списа, док је Максимово неутралније. Истина, Мартинов овде прећуткује, али не измишља, нити покушава да нађе директну везу између српске владарске куће и Римокатоличке цркве. И његово коришћење Фарлатија је овде врло упитно, пошто сам Даниеле Фарлати Максима назива патријархом и пружа велики број грешака у свом животопису сремског владике.[472]

Житије Свете мајке Ангелине је врло кратко, готово га можемо назвати пролошким (као уосталом и већину у овој хагиографској компилацији). Ово житије има свакако највише грешака, али и најмање вредних и занимљивих података. Његов јасан циљ је да се покаже како Ангелина потиче из римокатоличке породице, те и да се прикаже како су Бранковићи били римокатолицизму одана породица. Ова хагиографска белешка је похрањена под 30. јулом.

Saverstia Ангелина, коју Лукаревић назива Теодора, била је ћерка Аријанита, особито католичког кнеза Комнина, Драча, Валоне, Cermenici, и других области у Албанији и Далмацији; коме (Аријаниту) је папа Евгеније IV дао да носи стег (заставу) Цркве за борбу против Турака. Удала се за Светог Стефана Слепог (коме је 1438. године султан (А)Мурат извадио очи), брата деспота Ла-

[470] Димитрије Витковић, *Прилоī служби и живоūопису св. Максима владике,* Богословски гласник, год. VII, књ. XIII, свезак 1-2 (1908), 62-64.

[471] Детаљно о овом наводном браку са додатном литературом код Светлана Томин, *Владика Максим Бранковић,* Нови Сад, 2007, 17-25 са прегледом свих релевантних мишљења у старијој литератури.

[472] Daniele Farlati, *Illlyricum sacrum,* tomus VIII, Venetiis, 1819, 60-61.

зара II Greblanovic, [473] који је Србију под окриље римске цркве превео, (и који је) године 1458, дана јануара 21. године без мушког потомка умро, оставивши државу у наслеђе жени Јелени Палеолог; који (Стефан) није желео да прослави венчање пред мртвим братом. Одавде се упутила побожна жена са мужем у Албанију, који (муж) је имао очево наслеђе, све док није турска сила притисла, (и) пребегао у Срем, који је био пуст, и подигла је престоницу у Купинику на Саво, где је 1477. године умро овај побожни муж. Умрла је ускоро потом и Св. Ангелина, и заједно са Св. Стефаном сахрањена је у манастирској цркви Св. Луке, и њима су придодати међу светима њихови синови Ђорђе, који је и Максим монах, и Јован. Заиста четири тела потомбеху пренета у Крушедол, где су цела лежала: чија целовитост, код Латина је знак највеће сумње, код Источних знак сигурне светости. Поштује Српска црква Ангелину 30. јула, Светог Стефана Мученика или Слепог 11. октобра, Св. Јована 10. децембра и Св. Ђорђа или Максима 18. јануара: о којима више види под овим данима. [474]

За ово житије Иван Михајлович Мартинов је понајвише користио Фрању Ксавера Пејачевића и његов спис *Historia Serviae seu colloquia XIII. de statu regni et religionis Serviae ab exordio ad finem, sive a saeculo VII. ad XV* које је публиковано први пут и Калочи 1799. године. Овај теолог, историчар, али и племић-вировитички барон је рођен у Осијеку 15. јула 1707. године, а умро у Пожеги (Славонској) 7. октобра 1781. године. Докторирао је философију и теологију, а потом је предавао у Нађсомбату (данас Трнави) етику, у Загребу философију, у Љубљани, Линцу и Бечу казуистику, а у Грацу је био и канцелар универзитета и предавао је канонско право. Када је постао ректор језуитског колегијума, служио је у Загребу, Печују и (Славонској) Пожеги до укидања језуитског реда, а био је и насловни петроварадински опат. Када је избио сукоб између православних и унијата, а после штампања српског календара у Бечу (1771), највише због броја празника и посебно због Срба светитеља, Пејачевић је одлучио да напише српску историју, тј. речено дело *Historia Serviae seu colloquia XIII. de statu regni et religionis Serviae ab exordio ad finem, sive a saeculo VII. ad XV*. Фрањо Ксавер Пејачевић је исто као и руски аутор био језуита. Спадао је у тзв. *контроверзисте* који су по узору на језуите из доба реформације и контрареформације расправљали о теолошким питањима са протестантима, сличне распре водили у XVIII столећу, али овога пута са православнима. У ту сврху Пејачевић је писао и своје дело, са намером да докаже јединство српских владара и самим тим његових светитеља уопште са Римом. [475] Ради се заправо о дијалогу између Бугарина (Пејачевића) и Србина,

[473] Очигледан облик од Хребељановић

[474] *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus* , 190.

[475] *Hrvatska opća enciklopedija*, tom 8 O-Pre, Zagreb, 2006, 361; Б. Стојковски, *Римокатоличка рецепција и Житије Стефана Првовенчаног - Светог Симона,*200-201 са литературом.

у коме се доказује да су Срби и њихова земља одувек били римокатолици, потчињени папи и да су *отпали* тек доласком Турака.[476]

Дело Фрање Ксавера Пејачевића је у многоме оставило значајан утицај и на ова Михајловљева житија. Неки делови су потпуно преузети, као онај везан за личност Аријанита, оца Ангелине Бранковић и његову наводну оданост папи и Римокатоличкој цркви у целини. Исто тако, даља судбина Стефана и Ангелине је преузета од Пејачевића, као и нетачна година смрти, већ поменута 1477. година. Читава прича о *Амурату* који је ослепео Стефана, о томе како овај није желео да слави венчање пред телом мртвог брата, затим подизање цркве у Купинику, као и запис о преношењу моштију Светог Луке, сви ти детаљи су преузети од Фрање Ксавера Пејачевића, поједини и преписани директно или уз мање измене. Исто тако, крај самог житија, који набраја датуме под којим се прослављају свети сремски Бранковићи, Иван Михајлович Мартинов је директо пренео из Пејачевићеве *Историје.*[477]

Што се Јована Рајића тиче, у вези са самом Ангелином он понајвише расправља са старијим ауторима који су Ангелину погрешно називали Теодора.[478] Рајићев утицај је још понегде видљим код Мартинова у овом одељку, међутим јасно је да је Пејачевић имао суштински уплив у дело Ивана Мартинова.[479] Наравно, главна тежња је доказати како су и Аријанит и деспот Лазар римокатолици, те да је овај потоњи целу Србију превео на римокатоличанство. И она се примећује и код Мартинова и код његовог главног извора и узора-Пејачевића, који наводи исти тај податак.

Међутим, прва недоумица је већ на самом почетку овоī римокатоличкоī културноī списао мајци Анђелини. Saverstia се уз Ангелинино име јавља поглавито у старијој литератури, где се увек истиче, слично као и код Мартинова, да су Аријанити Комнини били римокатолици те да је њен отац од папе Евгенија IV добио заставу (стег) цркве за борбу против Турака. *Cermenici* је такође об-

---

[476] Најдетаљнији опис дела са анализом његових прозелитских тенденција урадио је до данас Nikola Radojčić, *Istorija Srbije Franje Ksavera barona Pejačevića*, Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede 5-6 (1930), 253-304.

Пејачевић је, примера ради, много утицао на Мартиновљево пимање лика и дела краља Милутина, којег хрватски писац приказује врло негативно, сумњајући у његову оданост римокатолицизму. И све везе Србије са папством из доба краља Милутина Мартинов некритичк преузима од Пејачевића који покушава да прикаже Србе као одувек римокатолике, в. Б. Стојковски, *О једној руској римокатоличкој рецепцији култа краља Милутина,* 47-50.

[477] Franciscus Xavier de Pejacsevich, *Historia Serviae seu colloquia XIII. de statu regni et religionis Serviae ab exordio ad finem, sive a saeculo VII. ad XV*, Colocae, 1799, 370.

[478] Помен погрешног имена Ангелине као Теодоре код неких старијих аутора постоји и код Пејачевића, в. F. X. de Pejacsevich, *Historia Serviae,* 370.

[479] Јован Рајић, *Историја словенских народа, Део 3,* Нови Сад, 2002, 529-551 где је читаво полавље које се одоси на сремске Бранковиће. Када се пажљиво упреди одељак код Мартинова и текст Јована Рајића примети се да је руски језуита од српског архимандрита и историчара преузео делове који се односе на изгон од стране иноплеменика и одлазак у Срем, као и понеке реченице које би могле указати на утицаје Рајићевог дела, било преко Пејачевића или директно.

ласт коју наводи и још поједина старија литература, нека писана и након *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus,* али без поближег објашњења шта тај топоним означава. [480] Јасно је, међути, да би могла да означава Црмницу. За *Saverstia* се већ од раније зна да је у питању омашка. Ради се заправо о латинском преводу *Бранковићевої лѣтописа,* у коме је преводилац на латински језик реч *сврсштије* претворио у *Saverstiau* те је произашло да је у питању лично име, а заправо се ради о одељку из летописа који говори о браку деспотице Ангелине и деспота Стефана Слепог.[481]

Свакако најважније питање у овом пролошком житију у *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus* је верска припадност Ђорђа Аријанита Комнина, односно његово везивање за папу које учени руски језуита чини. Историјска стварност је посве комплекснија него што то Мартинов покушава да представи у овој житијној белешци. Ангелинин отац Ђорђе Аријанит Комнин је од 1423-1427. године признавао суверенитет османског султана и чак боравио на његовом двору. Међутим, у периоду између 1433. и 1435. године Аријанит је водио устанак против Турака, а вероватно на подстицај папе Евгенија IV поново заратио сам османским завојевачем 1443. године.[482]

Добро је познато да се у оваквим турбулентним временима највише пажње поклањало политичком савезу и интересима. Аријанит је несумњиво био врло блиско повезан са Венецијом, па и Напуљском краљевином од којих је добијао помоћ и подршку. И папа је подржао албанског феудалца у борби против Турака. Све то наравно не значи да је Ђорше Аријанит прешао у римокатоличанство и био искључиво римокатолички владар, као што ни било која његова евентуална верска припадност не искључује савез са римокатоличким светом. Што се Ангелине, пак, тиче, њена оданост православљу и српској цркви је неупитна, иако је и она, као и сви Бранковићи, успостављала дипломатске везе и са православним и са римокатоличким светом. На крају, епитаф из Главенице, израђен по наруџбини Ђорђа Аријанита је плаштаница која се на служби на Велики петак износи у православној цркви, што би пре сведочило о његовој припадности православљу. Али, треба поновити, у тим бурним временима, политички интереси су превладавали, те се не може тако поједно-

[480] Johann Christian von Engel, *Geschichte von Serwien und Bosnien,* Halle, 1801, 413; Agnes B. C. Dunbar, *A Dictionary of saintly women,* London, 1904, 64. Могуће да је Пејачевић, а са њим и Мартинов и утицао на оба ова дела.

[481] Реља Новаковић, *Бранковићев лѣтопис,* Београд, 1960, 95.

[482] John W. Fine, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor, 2009, 535-536; John Jefferson, *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad The Ottoman-Christian Conflict from 1438–1444*, Leiden-Boston, 2012, 366.

стављено говорити као што то чине и Мартинов и његов највећи узор Фрања Ксавер Пејачевић.[483]

Greblanovic односно Хребељановић уз име деспота Лазара се не налази код Пејачевића, претпоставка је да је преузео из неке старије литературе. Међутим, овде је од ове очиледне грешке далеко битнија реченица по којој је деспот Лазар *Servia in Ecclesiae Romanae clientelam transcripta.* Што се његове активности на црквеном плану тиче, деспот Лазар је, иако у тешким временима, настојао да буде ктитор цркава, а за његове владавине зна се и за културну делатност на његовом двору у Смедереву. Деспот се мешао у унутрашње односе у Угарској, чији је барон био, а неретко ратовао око својих поседа или као турски вазалмкао примера ради 1457. године. Међутим, о неком његовом превођењу Србије на римокатоличанство извори ћуте.[484]

Очигледна тенденција Ивана Михајловича Мартинова да веже Србију за Римокатоличку цркву и папство уопште и преко Бранковића овде је остварена прилично невешто. Ни код Пејачевића се не налазе подаци о томе да је деспот Лазар Бранковић своју земљу превео у римокатоличанство или је ставио под заштиту римске цркве. Пејачевић, у ствари, Лазара и целу породицу Бранковић посматра као римокатоличке побожне владаре, не наводећи Лазара готово нигде посебно у контексту у коме то Мартинов спомиње.[485]

Под 10. децембром је најекстензивније житије. У питању је оно посвећено деспоту Јовану Бранковићу. Међутим, оно је истовремено и оглед о браку деспота Ђорђа (доцнијег владике Максима), као и један прилично невешти покушај повезивања Бранковића са Римокатоличком црквом. Истовремено, ово је покушај Мартинова да расправља са неким старијим историчарима, по узору на Пејачевића вероватно, те да докаже хронологију владара из куће Бранковића. Препуно контрадикција, компликованих и нејасних реченица, ово је житије најзанимљивији римокатолички култни спис посвећен Бранковићима. О Јовану, коме је посвећено, има понајмање, штавише, он је приказан као крајње небитан лик.

Дана 18. јануара дали смо из Пролога и српских споменика[486]кратак помен Ђорђа, деспота Србије, који је променио име у Максим, био је монах и крушедолски архиепископ; опомињемо речене Србе (који) нису хтели да се окрену

---

[483] О епитаф из Главенице в. Frederik Stamati, *The Epitaph of Gllavenica: New Data Emerging from the Technological Study*, Studia Albanica, XXXIX (2005), 139-146.

[484] Момчило Спремић, *Деспот Лазар Бранковић,* Зборник радова Византолошког института L (2013), 899-912.

[485] F. X. de Pejacsevich, нав. дело, 370-371, 439. Са друге стране, као што је сугерисано, прича о Аријаниту и његовом добијању стега од папе и приказивању истог као римокатоличког владара је преузета готово потпуно од Пејачевића.

[486] Мисли се наравно на писане споменике-monumentis (прим. Б. С)

угарским изворима. [487]Много мање него шизматичке оптужбе њега може да очисти:[488] његов католички брак (не са Изабелом, ћерком краља Угарске, како желе Срби, већ, по жељи Беатрисе Арагонске, жене краља Матије Угарског, Елизабетом, сестром унуке Ангилберта (од) Балца, првог војводе Нарда у Напуљском краљевству), његов одлазак[489] код краља Угарске, као мировни посредник, и велика блага њему дата од краља Угарске за оснивање манастира Крушедола, показују[490]да је био прави католик, (као) и прича о насиљу које је претрпела његова жена да се одрекне латинске догме, прича се, да у оваквим стварима приказана дела не чине уништена. Када то на овом месту спомињемо, у свему се слажемо са Пејачевићем да Ђорђа или Максима, као и његовог брата Јована деспота, о коме се сада говори, у (треба) скуп католичких светитеља убрајати. Зна се да света служба овом човеку постоји (слави се) на данашњи дан, али су његова дела мало позната. Зашто се Пејачевић, који је са толиком пажњом истраживао српске ствари, толико мало слаже са другим историчарима? Они, пак, желе да је Стефана Слепог, након његове смрти, власт пренела не на Јована, петнаестогодишњег дечака и легитимног наследника, него на Ђорђа или Максима, његовог рођака, (који је) саветник патријарха и владара; тог, који је био лишен оца и краљевства, послат код мајке, на чији се подстицај и пример потпуно посветио Божијој служби, док 1503, 10 децембра се није повукао из живота. Али, ово мало њих јасно (чврсто) види, да Ђорђе или Максим (који се одрекао брака) није био рођак Стефана Слепог: што други из докумената констатују. Један од тих (је и онај) где се показује да је Ангелина заједно са синовима Ђорђем и Јованом владала 1495. године. Њих троје тада обећаше манастиру Светог Павла на Атосу да ће годишње давати педесет златника. Приложени документ је златна була; на којој три различита крунисана лика могу разабрати са овим словенским речима: Госпођа деспина Ангелина, господин Ђорђе и господин Јован; затим датум у Купинику, пошто је ту било њихово трајно седиште. Кратко потом, када је супругу без потомака отпустио, Ђорђе, коме су додијале овоземаљске ствари, у том тренутку (му је) мајка била жива, сремско краљевство пренео је своме брату Јовану, и монашку ризу од игумана кучајског на реци Млави или Ждрелу, и свештеничку дужност у Купинику, где је тада боравио, од Левита или Калевита, митрополита Софије, прими, потом је постао митрополит Влашке. Одатле, затим, у доку-

[487] *Ubi monuimus nos Serborum dicta expendere nolle ad hungaricos fontes.* Можда је у духу српског језика и да *нису хтели да размисле о угарским изворима.* (прим. Б. С)

[488] Очигледно се мисли на његов брак, о чему ће бити речи у наставку, као и на то да, по Мартинову и његовим изворима, није био православан. *Eum purgare libuit* се заправо односи да га може *очистити* али у очима римокатолика, како би испао веома посвећени римокатолик. (прим. Б. С)

[489] *Itus et reditus* више је у духу језика рећи само одлазак (прим. Б. С)

[490] *Tam minifesta sint indicia* овде смо превели једноставније јер је смисао исти (прим. Б. С)

ментима 1496. године само (је) Јован са титуом деспота Србије, чијој је земљи (која је између Карловаца) поклонио манастир Крушедол, приписан, наиме, мајци Ангелини, и обећао (да), када обнови кнежевину Србију, да ће манастиру Есфигмени на Атоској гори даровато као што је његов брат Ђорђе уобичајио да дарује; под условом да се једна суботња миса жртвено слави. Двадесет неславних година владаше Јован, ништа нема да се (о томе) прича; и одведен беше из ове светлости заиста већ речене 1503. године. Након смрти чињеница је да је Максим био принуђен још једанпут да узме власт, замало је потом протеран од инполеменика и Радулу, а затим Михни, кнежевима Влашке, је побегао; да под даном 18. јануаром поучавамо, много о томе најбоље објашњава Пејачевић. И на овом месту прослављамо Јованове мошти, ништа другачије него са родитељима и браћом све до 1716. године, очуване беху у целе у манастиру Крушедолу, који је брат Максим саградио; тад су заиста Турци са другим покладом спалили на делове; и делом покидали: али за ово објашњења даје Раић.[491]

Мартинов је на више места прилично нејасан. Када се чита Пејачевићев текст јасно се види да он озбиљнију расправу са другим историчарима (Орбином, Бонфинијем и Јулинцем-тим их редом набраја) води само око тога јер они додају Вука као још једног од синова Ангелине и Стефана. Из целог излагања види се да Пејачевић добро познаје родбинске односе унутар саме породице Бранковић. Од Пејачевића је аутор *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus* преузео и причу о томе како је угарска краљица Беатриса Арагонска желела деспота Ђорђа да ожени рођаком Елизабетом, ћерком Ангилберта Балца, војводе од Нарда.[492] Осим тога, руски писац је од хрватског аутора преузео у потпуности део који се односи на Максимово монашење, постријење које је учинио игуман кучајског манастира Ждрело, односно Млава, како оба аутора наводе. Можда посебно занимљив део код Пејачевића, а који Мартинов, што је попри-

[491] *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus* , 304-305.

[492] У питању је заиста историјска личност, који је учествовао у завери барона (1485-1487) против Ферантеа Арагонског. Ухапшен је и губи му се траг у изворима. B. Del Balzo, Angilberto, duca di Nardo, Dizionario biografico degli Italiani, http://www.treccani.it/enciclopedia/del-balzo-angilberto-duca-di-nardo/ (приступљено 20. новембра 2018)

Што се тиче његове (наводне) ћерке јелисавете/Елизабете, у старијој литератури се може наићи на њено име, а то је прихватао чак и Иларион Руварац, као и Чедомиљ Мијатовић. Име Изабела је међутим прихваћено у највећем делу историографије. Откуд Елизабетино име остаје отворено питање. Да ли је посреди дошло само до бркања имена или о омашки неког од писаца, није сасвим јасно. Могуће је да је у питању једна обична омашка, као код Ангелининог *имена* Саверстија, те је та грешка временом ушла у дела старијих писаца и остала. Исто тако, узевши у обзир чињеницу да се Димитрије Витковић и Чедомиљ Мијатовић позивају (директно први, а преко Витковића индиректно и потоњи) управо на Пејачевића и Мартинова, могуће је да је ово бркање и плод просте Пејачевићеве грешке, нарочито што хрватски писац уопште не помиње Изабелу, већ само Елизабету. B. F. X. de Pejacsevich, нав. дело, 370; С. Томин, *Владика Максим Бранковић,* 17-18.

лично чудно, прескаче јесте онај где се наводи како је владика Максим био позван од *Stephano Jaksich heroe fortissimo ac filio ejus Marco affinibus suis, coenobium Krusedol constituti, dedicavitque*. Поред Јакшића, помиње се и војвода Њагоја, те се на тај начин и код Пејачевића налази исправна прича о подизању манастира Крушедола, коју, међутим, Иван Михајлович Мартинов није унео у свој *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus.* Са друге стране, унео је готово истоветно као Пејачевић, и описао односе Максима са влашким војводама, користећи чак и идентичну терминологију, приемра ради за Влашку-*Vallachia transalpina*. На крају, међутим, скраћује део везан за Максимов живот и прави грешку коју није у Максимовом житију од 18. јануара имао. Иако Пејачевић децидно пише како је владика Максим отишао од војводе Михне, најпре у мировну мисију у Угарској, а птоом је и подигао Крушедол, Мартинов, као што се види из његовог текста, је то све изоставио и прешао на смрт владичину.[493]

Мартинов је за израду овог хагиографског списа користио, како и сам наводи, и издања српских повеља које је приредио Франц Миклошич, знаменита *Monumenta Serbica.* Када се анализира ово житије, јасно је да је руски писац заиста и консултовао ову значајну збирку српских средњовековних повеља. Јасно је да Иван Михајлович Мартинов није улазио у критичку анализу ових повеља, али их је релативно добро интерпретирао. Повељу манастиру Светог Павла и Есфигмену је консултовао и извукао тачну суштину. Што се тиче наводне повеље издате од стране деспота Јована у Беркасову манастиру Крушедолу из 1496. године, у модерној историографској науци је утврђено да је иста фалсификат, али Ивану Мартинову то није било познато у његово време.[494]

Занимљива је (и посве нетачна) његова забелешка о деспоту Јовану, коме је и посвећено само житије. Мартинов пише о неких *небитних* двадесет година владавине овог српског деспота у Угарској. Чињеница је да је деспот Јован Бранковић самостално владао сразмерно кратко: од 1499. године, па све до своје смрти 10. децембра 1502. године. Међутим, његова се владавина никако не може назвати небитном. У том, врло комплексном и тешком периоду, његова главна заокупљеност била је борба против Турака. Осим тога, био је и дипломата угарског краља, као и његов брат Максим уосталом, а помиње се и као барон угарскога краљевства у савременим документима. Доиста је он, и у повељи манастиру Есфигмену, којег Мартинов исправно цитира и тумачи, али и у неким другим савременим изворима, износио свое тежње да обнови српску средњовековну државу, и у ту сврху је водио пуно похода против Турака. До-

493 F. X. de Pejacsevich, нав. дело, 370-371.

494 Franz Miklosich, *Monumenta Serbica Spectantia Historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii*, Viennae, 1858, 539-543. О томе да је повеља из 1496. године фалсификат зна се поодавно у нашој историографији, уп. М. Тимотијевић, *Сремски деспоти Бранковићи,* 128.

вољно је само осврнути се на походе с краја 1501. и почетка 1502. године, када су трупе деспота Јована, заједно са војском калочког надбискупа упадале у Босну и Србију све до Мораве. [495] Стога је сасвим нејасно због чега Мартинов тако лапидарно и посве нетачно описује владавину деспота Јована Бранковића. Његов, пак, најзначајнији извор, Фрања Ксавер Пејачевић, осим погрешне године смрти деспота Јована, не наводи неке значајније податке о овом српском владару.[496]

Што се спаљивања моштију Светих Бранковића, а и самог манастира Крушедола тиче, Мартинов исправно упућује на Јована Рајића, који доноси кратку повест о томе како су Турци 1716. године доиста и спалили мошти ове српске свете владарске обитељи, али и сам Крушедол. [497] Иван Михајлович Мартинов на крају овог хагиографског записа о деспоту Јовану наводи да му је извор био и Павле Јулинац, али је нејасно у ком га је контексту користио, сем можда што је и овај српски писац XVIII столећа пренео интегрално повељу манастиру Светог Павла на Атосу сремских деспота Бранковића.[498]

Намера Ивана Михајловича Мартинова је била да покаже како су и сремски Бранковићи били римокатолици. Отуд његово настојање да докаже да је сам владика Максим био римокатолик, а вероватно из тх побуда настале су и његове грешке и комплексне и неразумљиве реченице о томе како је на Максимову жену вршен притисак, претпоставка је, како би се одрекла римокатоличанства. Мартинов у *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus* се, да би приказао житија сремских Бранковића, понајвише позива на Фрању Ксавера Пејачевића, али ни ту није сасвим доследан од њега преузима само оно што одговара његовим тенденцијама. Ерудиција руског језуитзе је неупитна, и он је користио и збирке примарних извора, конкретно Миклошичеву, а добро је познавао Рајићево и Јулинчево дело. Али, његове нити водиље су посве другачије. Његова је намера да и манастир Крушедол, као и његове ктиторе веже за римокатоличку цркву и прикаже их као наследнике римокатоличких владара. Таква тенденција је историографски неодржива, упркос чињеници да су српски властелини у Угарској, на челу са Бранковићима, стално лавирали током позног средњег века између сопственог православног српског идентитета и политичких веза и заједничких интереса са римокатоличким земљама и влаадрима централне и западне Европе у епохи османског надирања.

---

[495] D. Dinić Knežević, *Sremski Brankovići,* 35-38; М. Тимотијевић, нав. дело, 132-133.

[496] F. X. de Pejacsevich, нав. дело, 372. Истини за вољу не наводи ни да је владавина Јована Бранковића била небитна.

[497] J. Рајић, *Историја,* 551-553.

[498] Павле Јулинац, *Кратькоје в'веденије в историју происхожденија славено-сербскаго народа*, Венеција, 1765, 120-124. И у наставку дела Јулинац (нав. дело, 125-129) пише о Максиму и подизању Крушедола, међутим, Мартинов ни у једном од других житија сремских Бранковића не наводи да је користио Јулинчев спис. И код Јулинца се наводи помоћ Јакшића и влашког војводе Јована Њагоја Басараба.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Витковић Димитрије, *Прилоī служби и животоīису св. Максима владике,* Богословски гласник, год. VII, књ. XIII, свезак 1-2 (1908), 57-72.

А. Вукомановићь, *Живоūь срхиепископа Максима,* Гласник Друштва српске словесности, XI (1859), 125-129.

М. А. Гаррис, *Зинаида Волконская и её время*, Москва, 1916.

Энциклоūедический словарь Брокīауза и Ефрона (Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary) т. 18а, Санкт Петербург, 1896.

Јулинац Павле, *Краūкоје в'веденије в исūорију ūроисхожденија славено-сербскаīо народа*, Венеција, 1765.

Католическая энциклопедия. Т.1-4, Москва, 2002-2011.

С. Козлов-Струтинский, П. Парфентьев, *Исūория Каūолической Церкви в России*, Санкт Петербург, 2014.

Новаковић Реља, *Бранковићев леūоūис,* Београд, 1960.

Рајић Јован, *Исūорија словенских народа, Део 3,* Нови Сад, 2002.

Спремић Момчило, *Бранковићи-кūиūори манасūира Крушедола,* Анали Огранка САНУ у Новом Саду, Додатак броју 4 за 2008. Пет векова манастира Крушедола (2008), 25-35.

Исти, *Деспоū Лазар Бранковић,* Зборник радова Византолошког института L (2013), 899-912.

Стојковски Борис, *Римокаūолички кулūī Свеūоīа Саве,* Osmi međunarodni interdisciplinarni susret *Susret kultura.* Zbornik radova, ur. Ivana Živančević Sekeruš, Biljana Šimunović Bešlin, Željko Milanović, Novi Sad, 2016, 117-130.

Исти, *Римокаūоличко жиūије Свеūоī Јована Владимира,* Црквене студије, 13, 2016, 91-100.

исти, *Римокаūоличка рецеūција и Жиūије Сūефана Прводенчаноī - Свеūоī Симона. Исūорија, кулūī, ūрозелиūизам,* Српска краљевства у Средњем веку : зборник радова са међународног научног скупа Српска краљевства у средњем веку, одржаног од 15. до 17. септембра 2017. године у Краљеву, у част обележавања 800 година од крунисања Стефана Немањића (Првовенчаног), уредник Синиша Мишић, Београд-Нови Сад-Ниш-Краљево, 2017, 199-214.

исти, *О једној руској римокаūоличкој рецеūцији култа краља Милуūина,* Балканске тетраде-Балканске свеске, 1 (2017), 42-51.

Тимотијевић Мирослав, *Сремски деспоūи Бранковићи и ūодизање манасūира Крушедола,* Зборник Матице српске за ликовне уметности 27-28 (1991-1992), 127-150.

Томин Светлана, *Владика Максим Бранковић,* Нови Сад, 2007.

Acta sanctorum Octobris, tomus XI, Bruxellis, 1864.

Beshoner, Jeffrey Bruce, *Ivan Sergeevich Gagarin: The Search for Orthodox and Catholic Union*, Notre Dame, 2002.

Danieluk Robert, *Œcuménisme » au XIXe siècle, Jésuites russes et union des Eglises d'après les archives romaines de la Compagnie de Jésus. Roma, 2009.*

Danieluk Robert *et Joassart Bernard, Au service de la réconciliation des Églises, Jean Gagarin, Jean Martynov et Victor De Buck. Correspondance,* Bruxelles, 2014.

Del Balzo, Angilberto, duca di Nardo, Dizionario biografico degli Italiani, http://www.treccani.it/enciclopedia/del-balzo-angilberto-duca-di-nardo/ (приступљено 20. новембра 2018)

Dinić Knežević Dušanka, *Sremski Brankovići,* Istraživanja IV (1975), 5-44.

Dunbar Agnes B. C, *A Dictionary of saintly women,* London, 1904.

von Engel Johann Christian, *Geschichte von Serwien und Bosnien,* Halle, 1801.

Fairweather Maria*, Pilgrim Princess: A life of Princess Zinaida Volkonsky*, Carroll&Graf, 1998.

Farlati Daniele, *Illlyricum sacrum,* tomus VIII, Venetiis, 1819.

Fine John W, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor, 2009.
Hrvatska opća enciklopedija, tom 8 O-Pre, Zagreb, 2006.
Jefferson John, *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad The Ottoman-Christian Conflict from 1438–1444*, Leiden-Boston, 2012.
Miklosich Franz, *Monumenta Serbica Spectantia Historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii*, Viennae, 1858.
O'Connor Thomas H, *Fitzpatrick's Boston, 1846-1866 : John Bernard Fitzpatrick, third Bishop of Boston*, Boston, 1984.
de Pejacsevich, Franciscus Xavier, *Historia Serviae seu colloquia XIII. de statu regni et religionis Serviae ab exordio ad finem, sive a saeculo VII. ad XV*, Colocae, 1799.
Pierling Paul, *Le prince Gagarin et ses amis (1814-1882)*, Paris, 1996.
B. A. de Ponlevoy, *Vie du R. P. Xavier de Ravignan* I-II, París, 1860.
Radojčić Nikola, *Istorija Srbije Franje Ksavera barona Pejačevića*, Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede 5-6 (1930), 253-304.
M. J. Rouët De Journel*, L'oeuvre des saints Cyrille et Méthode et la bibliothèque slave*, Revue des études slaves, tome 3, fascicule 1-2, 1923, 90-104.
Stamati Frederik, *The Epitaph of Gllavenica: New Data Emerging from the Technological Study*, Studia Albanica, XXXIX (2005), 139-146.

Boris Stojkovski

ROMAN-CATHOLIC HAGIOGRAPHIC RECEPTION OF THE CULT OF THE SAINT SYRMIAN BRANKOVIĆ FAMILY

In the paper, the author provides Serbian translation of the Latin hagiographic notes an vita of the Saint Branković family from Syrmia (Srem). These Serbian despots that lived at the turmoil of the epochs have their Roman-Catholic vita in the work of a Russian Jesuit Ivan Mikhailovich Martynov *Annus ecclesiasticu Graeco-Slavicus,* which has been published in Bruxelles in 1863. Martynov's work had a very strong proselyte tendency, with an aim to prove that all Serbian medieval rulers and saints were actually Roman Catholics.

Besides the Serbian translation, there is a brief analysis of every *life* of the Saint Branković family, that of Saint Archbishop Maxim, despina Angelina (Holy Mother Angelina) and despot Jovan (John) Branković. The life of the latter is merely another attempt to tie strongly despot George, i. e. Archbishop Maxim Branković to the Roman Catholic Church. Martynov also tries to connect the foundation of the most important monastery on Fruška Gora-Krušedol to Roman catholic church, falsely attributing help for its' erection to the Hungarian king. The main source of Martynov, as proven in the text is the work of Franz Xavier Pejačević, but being great erudite, Russian Jesuit had also consulted other works. Even though it has strong tendencies, inaccurate data and mistaken chronological notes, these *vita* represent the only Roman catholic cult writing of these Serbian despot family from the end of the 15th and the beginning of the 16th century.

доц. др Ненад Нинковић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
nenad.ninkovic@ff.uns.ac.rs

UDK 271.222(497.113 Srem)"1749/1768"

МАНАСТИРИ У СРЕМУ У ДОБА МИТРОПОЛИТА ПАВЛА НЕНАДОВИЋА (1749-1768)

Апстракт: Током XVIII века православни манастири у Хабзбуршкој монархији су доживели велике промене. Њихва концентрација је била највећа у Срему, који је био под директном управом карловачког архиепископа/митрополита, што је погодовало реформама. У овом столећу дошло је до уметничке барокизације манастира, затим, реформе монаштва, прецизног утврђивања њихових поседа и на крају редукције оних који нису били економски одржви. Од ова четири процеса два (реформа монаштва и реамбулација поседа) у потпуности припадају времену када је на челу Карловачке митрополије био Павле Ненадовић (1749–1768), један делимично (барокизација), док је редукција манастира уследила после његове смрти, али су подаци о њиховом функционисању скупљени пред крај његовог живота. У раду се приказује генеза манастира и монаха од 1749. до 1768. године.

Кључне речи: Павле Ненадовић, реформа монаштва, Фекетина реамбулација, Срем, Крушедол, Карловачка митрополија.

Павле Ненадовић је доласком на чело Карловачке митрополије могао да искористи стечено знање о монасима и њиховом животу, како би у њега увео ред. Како је дуго времена био генерални егзарх под митрополитом Вићентијем Јовановићем и патријархом Арсенијем IV, знао је врло добро колико тога лошег има у српским манастирима, нарочито онима у Архидијецези. Зато је већ 28. августа / 8. септембра 1749. потврдио правила митрополита Вићентија Јовановића из 1733. са својим додацима, названим *Воља* и *Указ*.[499] Није искључено да је у писању старијег акта са митрополитом Вићентијем радио управо он, јер је у време настанка био помоћник првојерарха у многим пословима, а сам је тада био задужен за објављивање и спровођење овог реформског документа у Срему. Митрополит Вићентије је желео да у манастирима искорени идиоритмију и постојање приватне својине, тзв. осопштину, а да уведе општежиће, које је било запуштено већ дуго времена.[500] Ненадовић је радио у истом смеру. Поред Правила за монахе објављена су и она која су се тицала протопрезвите-

[499] Ненад Нинковић, *Црквено-народни сабор и Архијерејски синод из 1749. године*, Истраживања 23, Нови Сад 2012, 259-282.

[500] Тихомир Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову*, Нови Сад 1907, 19–22.

ра и свештеника, а која је такође 1734, прогласио митрополит Вићентије Јовановић, а Ненадовић као његов тадашњи генерални егзарх добио задатак да их спроведе у дело.[501]

Правилима за монахе одређено је да се морају држати свог завета чија су главна три чиниоца сиромаштво, чистота (целибат) и послушање, док је за мирске свештенике наглашено да се чувају блуда, злобе, а нарочито пијанства. Захтеван је у сваком смислу моралан живот, онако како је то одредио и за свештенике своје епископије, док је био горњокарловачки дијецезан. Свештенство је морало по реду и поретку да служи литургије, чему су се обучавали на основу руских књига, пре свих *Служебника јерејскаго свештенодејствија* и *Московског типикона*. Митрополит је духовнике упућивао и на посебне књиге које ће им олакшати да правилно обављају своју дужност (*Типик*, *Октоих*, *Триод*, *Пентикостер*, *Ирмологијон*, *Минеји*, *Псалтир*, *Часослов*). Обавезивао их је да држе сваког дана мало и велико вечерње, мало и велико повечерје, јутрење, часове, међучасове и литургију. Све књиге које им је препоручио морале су бити московске, тј. руске. Одредио је да се сви у цркви и манастиру повинују еклесијарху који одређује време богослужења. У то време митрополит је истицао да је екслесијарх био одмах иза архимандрита. Литургије су морале бити служене сваког дана јер по његовом писању „*Када год једете овај хљеб и чашу ову пијете, смрт Господњу објављујете, докле не дође*".[502] Излазак из храмова, сем у случају великог проблема, није дозвољен.[503]

Милостињу коју би неко донео у манастир требало је одмах уписивати у протокол, нарочито ону која је дата за подушја (сарандари). За то су се имена морала уписивати са подацима када би покојне требало помињати у молитвама. Оне који су дали парусије требало је помињати по јерусалимском обичају или обичају Свете Горе, док се литије за покојнике морају држати строго по *Типокону*. Требало је да сви монаси обедују заједно у манастирској трпезарији, у тишини, док се читају поуке и житија светаца. Сваки дан у трпезарију су морали „*војносити панагију*". После вечерње службе је одредио да се формира литија за покојне, а монаси су тек после свега тога могли да вечерају и потом се врате у цркву ради повечерја. Најважнија одлука је била да у манастиру мора владати општежиће, по старим уставима цркве, и да нико не може поседовати приватну својину. Осим болесних нико није смео да једе и пије у келијама, јер се могло пити само у трпезаријама у присуству целе братије. Од овога се могло одступити само када у манастир долази неки угледни гост, који је могао по дозволи настојатеља да обедује у келији. Без дозволе намесника

[501] Димитрије Руварац, *Правила митрополита Вићентија Јовановића и Павла Ненадовића за протопрезвитере*, Српски Сион, број 9–11, Сремски Карловци 1903, 273–277, 299–301, 328–330.

[502] Посланица апостола Павла Коринћанима, гл. 11 ст. 26.

[503] АСАНУК, МПА „Б" 46/1749.

или настојатеља нико није смео да излази из манастира, а и када то неком буде дозвољено, тај није смео да иде сам. Ово се посебно односило на ђаконе.

Ако није било неког општег манастирског посла, који митрополит зове падениje (пађеније), морали су сви у манастирима два сата пре литургије и сат и по после ње да у трпезарији читају и ту науче молитве *Оче наш*, *Богородице Дјево*, *Десет Божијих заповести* и *Символ вере*. Сви који живе у манастирима или изван њих, духовног или мирског чина, морали су редовно да се исповедају и причешћују и живе морално. Монаси и свештеници нигде нису могли ићи без ризе, без икаквих шара и црне боје. У манастирима је требало да постоји бар шест мантија у којима су служили игуман, еклесијарх, параеклесијарх, чредни (онај који је по распореду) свештеник, један ђакон и један канонарх (главни појац). Такође, сви су морали имати одежду за служење и камилавке без којих нису смели да улазе у цркву или трпезарију. Они који псују или се туку у манастиру или изван њега морали су бити строго кажњени. Очекивао је да се монаси покоравају свом игуману док је он о свима морао да се брине и да никог не протежира. Нико није смео бити лењ, а нарочито услед тога пропуштати богослужења, о чему је, такође, пазио игуман. Богослужења су се вршила редовно, а чредни свештеници (и монаси) нису могли имати други посао нити су их смели слати изван манастира да скупљају милостињу.

Правилима, *Вољом и Указом* Ненадовић је уредио унутрашњи манастирски живот. Сваки монах је имао своје задужење. Када би ишли да скупљају милостињу за манастир нису се смели понашати недолично. Све што скупе морали су да предају манастирском намеснику, пошто је извршено инвентарисање, уписивање у протокол и смештање у касу. Све што је неко када дође у манастир и замонаши се доносио, морало је бити уписано у протокол. Митрополиту је сметало што је дошло до растурања општежића, те је наредио да му се сви врате, јер је из осопштине (приватне својине), по њему, настајала јерес. Ово је све водило томе да је у манастиру духовни живот маргинализован, а монаси су се препуштали мирском животу. Сви виногради и воћњаци су морали бити заједнички и са заједничким напорима обрађени, новац од вина или других производа морао је бити положен у касу из које је куповано све што је коме потребно. Коње и кочије су могли имати, али не пуно, и то исто у заједници. О манастирској имовини је бринуо економ, којег су морали слушати као и игумана. Он је за велике послове одређивао све или део монаха, осим оних који су служили у цркви (еклесијарх, параеклесијарх, чредни свештеник, дохијар и портар). Чредни ђакон је на падениje ишао после литургије. У време највећих послова, могао је у манастиру да остане само портар (који је бринуо о томе ко улази у манастир од неманастирског живља) и параеклесијарх, али су се пред вечерње чредни свештеник и ђакон морали вратити у манастир. Сваког ко ово није слушао требало је прво опомињати, а ако се не повинује и не исправи, казнити га са 300 поклона (великих метанија) без одмора током

којих је требало да понавља молитву *Сагреших Господи прости мја недостојнаго.* Ако и даље буде грешио, морао је опет бити кажњен и учинити 600 поклона, прво 300 па после једночасовне паузе других 300, уз изговарање наведене молитве. За наставак преступа кажњаван је са 1.000 поклона, распоређених у три сесије, 400 и два пута по 300, са једносатном паузом између и наведеном молитвом. Ако настави и даље да греши, кажњаван је са 100 удараца пастирским жезлом и затвором. На дан је у затвору добијао литру воде и оку хлеба и морао је да прочита псалтир на свака 24 часа. Ако се ни после овога не поправи, преступник би био избациван из манастира и рашчињаван, али му је имовина коју је унео у манастир задржавана. Власт су представљали игуман и намесник − они су постављали и четири заклета старца. Ова шесторица су судили и бринули о казнама, као и о манастирским пословима.[504]

Митрополит Павле је наредио да ово правило сваки игуман прочита једном месечно братији скупљеној у трпезарији и то увек у прву суботу у месецу пре литургије.[505] После потврде *Правила* митрополит је жалио што, због многих послова, сам не може да обиђе манастире. Како је чуо да немају више Правила митрополита Вићентија, наредио је свим игуманима да их пронађу и да их читају сваке суботе у трпезарији, на братским саборима. После сваког параграфа требало је да игуман пита братију да ли живе у складу с тим правилима. Ако било ко призна да се није владао по прописима, игуман је морао да га поучи, а ако учини поновни преступ, да га казни. При томе, ако осуђени не прихвати казну, игуман је о томе требало да јави митрополиту, а када је у кривици игуман сам, онда је то јављало братство. Игуман је једном месечно био дужан да прегледа цркву, келије, економију, све што манастир поседује, и испита да ли се сви владају по типику.

Ненадовић је био разочаран што монаштво није довољно бринуло о ономе због чега се заветовало, јер литургије не само да нису служене сваки дан него нису служене ни на неке празнике. Игуман је морао да води рачуна да их држе сваки дан, при чему су се сви морали за месец дана изрећати у том послу. Име онога ко би одбио ову службу требало је да јаве првојерарху, а за то га је извесно чекала казна. Није нико смео да узима новац који се скупи на тасу, него је он морао бити заведен и предат у касу манастира, из које се све куповало што је потребно за богослужење. Ни игумани ни братство нису се смели судити пред световним судовима док о проблему не обавесте Ненадовића и док им то он, ако је потребно, не дозволи. Нико није смео да напушта манастир и иде било где без цедуље са дозволом коју је издао игуман, макар била у питању и најближа околина. На цедуљи је игуман морао да наведе степен и име монаха,

[504] АСАНУК, МПА „Б" 46/1749; Ненад Нинковић, *Митрополит Павле Ненадовић*, Нови Сад 2017, 402.

[505] Исто.

зашто излази из манастира и када ће се вратити. Онога који излази из сопственог разлога морао је пратити један монах, који је при томе био записан на цедуљу. Ни братство, ни игумани нису смели некога ради купљења милостиње да пошаљу, ни у Срем, ни у друге епархије – то је могао да уради и дозволи само митрополит. И тада је монах морао ићи са још једним, као што и игуман, када долази у Карловце, мора повести са собом једног монаха. Ако неко хоће да се замонаши, за то је морао имати Ненадовићеву дозволу. Игумани га нису смели примати у братију без ње, осим ако није реч о удовим свештеницима из Архидијецезе.[506]

На крају је митрополит наредио свим манастирима да уведу протоколе. У њима су морали да воде записе о сопственим братским саборима, да записују казне, епитимије, митрополијске и манастирске уредбе, податке о слугама, циркуларе, итд. За писма која је требало да препишу у ове циркуларне протоколе одредио је редослед манастира (Раковац, Беочин, Привина глава, Дивша, Кувеждин, Шишатовац, Бешеново, Јазак, Врдник, Хопово, Гргетег, Велика Ремета, Крушедол и на крају Фенек). Сваки игуман или намесник је морао да се потпише на циркуларно писмо и стави датум када га је примио, његов садржај да препише (за дужа писма је остављено три сата, а за краћа сат времена) и пошаље га у следећи манастир. Игуман је требало да писмо запечати у новој коверти, а ако то не уради, него писмо пошаље отворено, кажњаван је са 12 форинти у школску касу.[507]

Објављивање *Правила* мирополита Вићентија Јовановића и *Воље и Указа* били су почетак у Ненадовићевој реформи монаштва. Са овом реформом није журио јер је био заокупљен другим проблемима и више је бринуо како да заштити манастирске поседе него што је бринуо о реду у манастирима, иако је сигурно добро знао какво стање у њима влада. Зато је било питање времена када ће почети да уводи ред на овом пољу. Праву реформу почео је 1753. до када је сам обишао већину манастира и уверио се у то колико лоше стоје неки од њих. Може се претпоставити да су се монаси пред њим понашали онако како су *Правила*, *Воља и Указ* препоручивали, али је извесно да нису успели све да прикрију. На крају је Ненадовић решио да о свему скупи податке те је за средину 1753. одредио да буде извршена визитација од стране комисије коју су чинили све његови највећи помоћници – епископ посвећења Партеније Павловић, сремски егзарх Арсеније Радивојевић, шишатовачки архимандрит Вићентије Поповић и великореметски игуман Атанасије Исаијевић. По упутствима која је митрополит издао 12/23. јуна у Фенеку, првог дана повереног посла, комисија је током два месеца извршила визитацију свих манастира. Ненадовић је одредио да визитатори јаве настојатељу манастира и братству да долазе како

[506] АСАНУК, МПА „Б” 46/1749.
[507] АСАНУК, МПА „Б” 46/1749.

би се могло све спремити. По њиховом доласку је звоном оглашавано скупљање братства у цркви, где је најпре призиван Свети дух, а после се кренуло са испитом, од настојатеља до најнижих монаха. Узимали су најпре биографске податке (име, презиме, место рођења, код кога су се школовали, да ли су били мирски свештеници, када су се замонашили, да ли знају заповести Божије, знају ли читати, писати и појати). Потом је утврђивано да ли знају напамет молитве које је прописао митрополит Павле (*Богородице Дјево*, *Символ вере*, *Оче наш* и *Десет Божијих заповести*), да ли присуствују литургијама, да ли се исповедају и причешћују. Сви одговори су морали бити записани у протокол. Потом су им морала бити прочитана *Правила*, *Воља и Указ* и они испитани да ли их се држе, уз записивање имена евентуалних преступника и у чему се преступ састоји. Испитивање имовине, како манастирске тако и приватне, био је нарочито важан посао, после чега је описиван сам манастир, уз помињање разних историјских сведочанстава о његовом постојању и настанку. Ако је било неких проблема са суседима и то је требало увести у протокол комисије, као и рачуне који су се односили на приходе и расходе.[508]

Митрополит је пратио комисију, али није био у њој, него је после свега, задњи дан долазио да служи литургију и поучи монахе. Изузетак представља манастир Фенек, где је стигао истовремено са комисијом 11/22. јуна. После два дана посао је завршен а митрополит је са владиком Партенијем служио литургију после које су се упутили у Врдник. Овде је митрополит уочи Видовдана држао целоноћно бденије, а потом на сам дан празника литургију којој је присуствовало доста људи, између осталих и Вук Исаковић. Одавде су се 17/28. јуна сви пешке упутили до Врдничке куле, која је била на манастирском поседу, где су вечерали и држали вечерње, а митрополит је говорио о кнезу Лазару, у чије име и име владара је наздрављао. После три здравице Ненадовић је разбио чашу о Кулу, што је наздрављајући њему учинио и Партеније Павловић. Потом је комисија отишла у Јазак. Ненадовић је остао у Врднику и када је завршена визитација Јазка, стигао је пред вечерње 18/29. јуна у овај манастир, где је следећа два дана држао литургије. После завршене визитације отишао је у Стари Јазак, али нема помена литургије, него да је ту обедовао. Из Јазка су стигли у Бешеново (21. јуна / 2. јула), па у Шишатовац. Поред литургије у овом манастиру је дао подушја за своје покојне сроднике (родитеље Ненада и Јелисавету, брата Јосифа и сестру Сару), поред чијих парастоса је одржао и помен митрополитима Мојсију Петровићу и Вићентију Јовановићу. Из Шишатовца су одлазили до Петковице и у њој били на вечерњем, а потом се вратили у Шишатовац.[509]

---

[508] *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. год*, приопштио Димитрије Руварац, Сремски Карловци 1903, 3–9.

[509] *Опис српских...*, 70–72, 93–94, 104, 129–130, 160–161.

Преокрет ове визитације настаје у манастиру Кувеждину 28. јуна / 9. јула када је митрополит видео велику запуштеност цркве и келија. Одмах је решио да манастирски кров прекрије „*немачком шиндром*" и то у име спомена својих родитеља Ненада и Јелисавете, брата Јосифа и сестре Саре. Ипак, мора да је и до Кувеждина видео доста лоше стање по манастирима, а пре свега постојање приватне својине. Овде је држао ноћно бдење уочи дана апостола Петра и Павла, а потом и литургију на њихов дан. Из Кувеждина су отишли у манастирску филијалу Дившу. Ту је Ненадовић 30. јуна / 11. јула служио литургију, којој су присуствовали Вук Исаковић и владика Јован Георгијевић. Потом су визитатори стигли у Привину главу,[510] па у Хопово, Крушедол, затим у сеоску крушедолску Цркву Сретења Господњег. Одавде су отишли у Велику Ремету, Гргетег и Раковац, и на крају цео посао окончали у Беочину, у који је Ненадовић позвао све манастирске настојнике.[511]

Оно што се најпре закључује из Протокола визитације јесте да су манастири доста запуштени, и то не само келије него и цркве. Још док је визитација трајала, послао је Ненадовић циркулар из Привине главе, 1/12. јула, у којем је наредио монасима да боље држе манастире, да ископају канале за одвод воде и претресу кровове како не би прокишњавали. Монаси су били необразовани, бахати и бавили су се свиме само не оним што им је позив. Митрополит је сматрао да их на то нагони највише постојање приватне својине и одсуство заједништва, због чега је забранио осопштину. Најмање имовине су имали фенечки монаси. Како је који манастир био богатији, тако су и они имали све већу имовину. Посвећивали су се бризи о виноградима и шљивицима. Када продају ракију и вино, уживали су зараду и сами располагали новцем, док у манастир нису ништа давали или су давали мало. Било је оних који су поред тога имали и по 20 волова или друге имовине, али су виногради, шљивици и повремено кошнице пчела представљали главну имовину монаха. Такође, сви су имали пуно судова за вино, па и казана за ракију. Било је монаха који су имали и по 20 мотика винограда,[512] што је површина од скоро једног и по хектара, а то им није била једина имовина. Раковачки архимандрит Никанор Јовановић је имао чак 28 мотика винограда, 715 стабала воћа, 4 баште, 14 коса ливаде, 10 акова вина, 1 аков ракије, 3 акова сирћета, 3 коња, каруце, подрум, бурад и казан за ракију.[513]

---

[510] Овде је дао подушје за брата Јосифа, као и за живе сроднике Павла и Павла, Сузану и Стану.

[511] *Опис српских...*, 184–185, 200–201, 218–220, 257–258, 304–305, 341–342, 377, 436–437. У свим манастирима митрополит је давао подушја (парусије од 75 форинти) за своје рођаке, покојне Ненада и Јелисавету (родитељи), затим Јосифа, Сару и Стану, као и за живе Јакова, Павла, Павла, Сосану и Стану.

[512] 1 мотика је 719,34 m^2.

[513] Т. Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову*, 26–32.

Митрополит Павле је окупљеним старешинама и представницима свих манастира у Беочину после литургије издао наређење да се одмах прекине са осопштином и да се сви покоре наредби за општежићем. Говор који им је тада одржао био је пун срџбе, са прекорима, цитатима из Светог писма, објашњењима. Наредба је морала бити објављена свим монасима у сваком манастиру и уведена у протоколе. Месец дана пошто ју је издао, мотрополит је послао нову комисију по манастирима да све спроведу у дело и имовину монаха приме у општину. У овој комисији је поред шишатовачког архимандрита и реметског игумана био и раковачки архимандрит Никанор Јовановић, један од оних који су имали највећу приватну својину. Док је један од њих уписивао редом шта је који монах предавао у општину, дотле су други испитивали манастирске дугове, као и оне које су повериоци имали према њима. Тако је изгледало да је у јесен 1753. све завршено и да је у манастирима ситуација сређена у складу са старим наредбама. Али, ово је био само привид.[514]

Монаси на челу са манастирским настојницима прихватили су *Правила*, *Вољу и Указ*. Јавно нису могли ни да одбију Ненадовићеву наредбу о општежићу, али су је слабо спроводили у праксу. Берба винограда у јесен 1753. је бар делимично спроведена тако што су плод предали заједно, као имовину манастира, али је постојала и опозиција свему овоме, нарочито у Раковцу и Хопову. Било је оних монаха који су продали део имовине, нпр. стоке, док су већину изместили из Срема и наставили и даље да уживају приходе од ње. Винограде су почели да дају напола, а покретну имовину су склонили на сигурно, често код сродника. У Хопову су сви продавали своје вино, а заједнички обед у трпезарији је био само привид. Отпора је било и у самом манастиру Гргетегу, којим је управљао директно првојерарх. На Божић 1753/1754. митрополит је упутио манастирима посланицу у којој их је подсећао на значај завета, немешања са женама, заједницу, неједење меса итд.[515] Покушавао је да их поукама упути у прави монашки живот.[516]

Прави отпор који су настојници манастира показали митрополиту десио се током његовог пута у Будим, где је требало да се сретне са краљевским персоналом Фекетеом. У име манастира њега су до Сегедина пратили архимандрити Захарије, хоповски, Вићентије, шишатовачки, и Нићифор, крушедолски, као и кувеждински игуман Нил Клеутовић. У међувремену је митро-

[514] Димитрије Руварац, *Кад је и како је постало општежитије у фрушкогорским манастирима*, Српски Сион, број 24, Сремски Карловци 1904, 703−704; Т. Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову*, 32−40.

[515] АСАНУ, 12176а.

[516] Т. Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову*, 41−46; Н. Нинковић, *Пастирске посланице митрополита Павла Ненадовића*, Војвођански простор у контексту европске историје (зборник радова), Нови Сад 2012, 187-210; Исти, *Пастирске посланице карловачких митрополита од 1749. до 1790. г. као пример беседе код Срба*, Антика и савремени свет, научници, истраживачи и тумачи, уредник Ксенија Марицки Гаћански, Београд 2013, 297-308.

полит поновио наредбу свим манастирима 8/19. фебруара 1754. да се морају чувати изласка из манастира.[517] Претпостављамо да на путу архимандрит Виђентије није правио никакву опозицију, јер је он вршио визитацију и иначе у манастирским пословима био Ненадовићу десна рука. Остала тројица су митрополиту саопштили да не знају како ће се виногради на пролеће копати и да не могу да држе његову наредбу јер се плаше да ће се монаси разићи. Међутим, митрополит им је само одговорио да се врате у своје манастире, а да ће се он постарати о свему и упутити им наредбе на време. Вративши се на Фрушку гору, манастирски настојатељи су решили да организују отпор митрополитовим наредбама, а вође су била двојица архимандрита – крушедолски Нићифор и хоповски хаџи Захарије. Они су организовали збор манастирских настојатеља у хоповској кући у Иригу 10/21. марта 1754. Констатовали су да не могу живети без осопштине и да о томе треба да обавесте митрополита. Ненадовићу је послато писмо, које је примио у Будиму и одмах им доста смирено одговорио да није он увео општежиће, него сам Господ, а да нигде не постоји осопштина, него само на Фрушкој гори. На податак да ће монаси бежати у Илок и Петроварадин, само им је поручио да ни тамо нема осопштине. Међутим, писмо је било тек маневар, јер када се митрополит вратио из Будима у Даљ, где су га дочекали тројица архимандрита (крушедолски, хоповски и раковачки), он је наредио да их ухапсе и спроведу у Карловце у затвор. Од архимандрита није ухапшен само Виђентије Поповић, који је у наредном периоду поново кренуо по манастирима да уређује стање и бори се против приватне својине. Био је то још један од доказа да није наклоњен митрополитовим противницима. У то време најгласнији је био врднички игуман Стефан Зорановић, који је био узнемирен јер је чуо да шишатовачки архимандрит иде по манастирима и затвара цркве онима који не прихвате општежиће. Затворио је и сам Шишатовац због отпора сабраће, а око манастира су постављене страже. Игумане који су чинили отпор – Бешенова, Јаска и Врдника, Виђентије Поповић је збацио са управе и ставио их под епитимију на период од шест година. На исти начин су кажњени и архимандрити у карловачком затвору.[518]

Митрополит Ненадовић је у извесној мери попустио у погледу монашке приватне својине и дозволио је да манастир сваком сабрату дâ по 12 форинти годишње за ситне трошкове. Поред тога, игуман је био дужан да свима купује одећу и обућу од продаје вина, ракије или друге заједничке имовине. Ако би монаси нешто добили изван манастира, под условом да то нису сарандари, парусије и проскомидије, све је остајало њима, само су то морали да пријаве, како би било уписано у протокол. Коначно решење овог проблема митрополит је препустио Синоду, који је о томе расправљао 1754. на четвртој седници и

[517] АСАНУК, МПА „А" 30/1754.
[518] Т. Остојић, *Доситеј Обрадовић*..., 46–55.

одлучио да се у манастирима безусловно мора поштовати општежиће, али је ослободио ухапшене архимандрите и осуђене игумане. Наглашено је још једном свима да се морају држати заједништва, под претњом строгим казнама.[519] Свако ко се буде противио општежићу требало је да буде не само кажњен него и премештен у други манастир.[520] Све је ово митрополит, поучавајући монахе, још једном поновио у свом циркуларном писму.[521]

Иза комисије која је обишла сремске манастире остао је велики материјал који пружа одличан увид у стање манастира, њихову имовину и број монаха. Из овог материјала се сазнаје и укупан број калуђера који је износио 199 јеромонаха, монаха и (јеро)ђакона, као и 13 монахиња. Манастири су у тренутку пописа имали и 38 ђака (дијака). Њихов распоред се може видети из тебеле која следи:

манастир	Јеромонаси	монаси	ђакони	**укупно**	дијаци
Фенек	7	2	1	**10**	1
Обеда	Фенечка филијала, један јеромонах				
Врдник	11	1	1	**13**	4
Јазак	6	3	2	**11**	2
Стари Јазак	женски манастир са тринаест монахиња				
Бешеново	9	4		**13**	1
Шишатовац	11		2	**13**	5
Петковица	Шишатовачка филијала				
Кувеждин	7	2	1	**10**	4
Дивша[522]	5	6	2	**13**	11
Прибина глава	6	2	1	**9**	
Хопово	13	7	6	**26**	6
Старо Хопово	Хоповска филијала				
Крушедол	12	4	2	**18**	3
Велика Ремета	10	5	2	**17**	5
Гргетег	13	1	1	**15**	3
Раковац[523]	11	4	2	**17**	3
Беочин	6		3	**9**	1
Мала Ремета	Беочинска филијала				
Укупно	**128**	**54**	**26**	**208**	**49**

[519] АСАНУК, МПА „А" 174/1754;

[520] АСАНУК, МПА, Синод 1728−1776, Синод 1754.

[521] Д. Руварац, *Када је и како је постало...*, 717−718; Т. Остојић, *Доситеј Обрадовић...*, 56.

[522] Филијала Кувеждина. Димитрије Руварац, *Опис...*, 187.

[523] Раковац је у суштини био манастир у којем су део братства чинили придворни монаси. Током пописа у њему је уписан на првом месту митрополит Ненадовић. Поред њега ту су записани Мојсије Путник и Вићентије Јовановић Видак, придворни калуђери који су касније постали владике и митрополити. Такође, ту је био и Арсеније Радивојевић.

На основу овог пописа утврђен је и број прњавораца и манастирских слугу. Разлика између поменуте две категорије становника који су зависили од манастира је била у томе што су прњаворци добијали манастирску земљу и за њу манастиру плаћали порез, али су имали сопствена домаћинства. Слуге су живеле у манастирским конацима и обављале су разне послове за сам манастир или монахе. Најчешће су били кочијаши, пчелари, кувари, говедари, бироши, или су радили све послове који су временом били потребни. Више од две трећине слугу и прњавораца су били пореклом из Срема, Србије и Хрватске. Поред њих знатнији проценат је потицао из Босне или Херцеговине, док су Бачка, Банат или делови Угарске били знатно слабије заступљени. Под Турском су се подразумевала и нека села у Србији, јер није најјасније којим критеријумом се писац водио када је поменуо Турску. Био је по неки слуга или прњаворац из Ердеља, Дубровника, Албаније, Влашке, Косова, Старог Влаха, данашње Црне Горе, али је њихов проценат занемарљив у односу на Срем, Србију (посебно северну) и Хрватску (посебно предео Банске крајине и Карловачког генералата).

Манастир	Број слугу	Број породица прњавораца
Фенек	5[524]	11
Врдник	4	7
Јазак	2	7
Бешеново	4	12
Шишатовац	13[525]	12
Кувеждин	4	
Дивша[526]	4[527]	15
Прибина глава	5	14
Хопово	4[528]	3
Крушедол	8	5
Велика Ремета	5	13
Гргетег	5	23
Раковац	24	9
Мала Ремета		6
Укупно	**87**	**137**

[524] Занимљиво је да су тројица од петорице манастирских слугу записани као власи тј. Румуни иако су били родом из разлочитих насеља – Фатул из Букурешта, Коста из Краљева, а Зота из Видина. Димитрије Руварац, *Опис*..., 22.

[525] Међу слугама је уписан и један Бугарин из места Литрос код Цариграда. Димитрије Руварац, *Опис*..., 145

[526] Кувеждинска филијала.

[527] Међу слугама у Дивши се помиње и Матеј Попов, католик, који је радио као винцилир. Димитрије Руварац, *Опис*..., 194.

[528] Двојица од четворице слугу су означена као власи

Тек у наредном периоду дошло је до сређивања стања у манастирима, али је за неке било неопходно да прође и више година. По подацима из 1758. види се да је строжа дисциплина тек те године уведена у Крушедолу. Братски сабор је тада уредио односе са архимандритом, као што је уредио и манастирску трпезу, коју је по митрополитовим упутствима новембра 1758. формирао архимандрит Вићентије Поповић. Наглашено је још једном шта су монашка дужност а шта обавезе појединих особа (еклесијарха, трапезара, кључара итд.). Монасима је и тада било тешко општежиће, те су се жалили да им у липсавају коњи, нарочито архимандритови, на основу чега се види да је још увек постојала извесна осопштина. У крушедолском братском сабору крајем 1758. поновљене су неке Ненадовићеве наредбе о заједници. Током 1759. у овај манастир је долазио архимандрит Вићентије да по налогу митрополита утврди *Правила*, *Вољу и Указ*, нарочито у погледу заједничког живота, спречавања скитања и беспотребног скупљања милостиње. Проблема ове врсте је повремено било и касније, нпр. 1767.[529]

Сређивање монашког живота било је од изузетног значаја, баш у Архидијецези, јер је ту био највећи део манастира Карловачке митрополије, из којих је бирана већина епископа. Како су монаси често били свештенички удовци, необразовани и недисциплиновани, у претходном периоду је нарушен основни мотив због којег су основани манастири. Стање је временом, још од митрополита Вићентија Јовановића, постало толико лоше да литургије нису служене ни када су били важни празници, монаси су се одавали опијању и уживали приватну својину. Кроз *Правила* митрополита Вићентија, којима је додао своје *Вољу и Указ* је желео да поврати ред у манастирима, да искорени осопштину, тј. приватну својину, а уведе правило општежића и заједнице. Ненадовић је врло успешно поништио сваку опозицију од стране монаха и увео ред у њихов живот у складу са црквеним правилима. Било је то од изузетног значаја за избор будућих владика.

Проблеми са заштитом поседа манастира у Срему били су нешто што је Ненадовић наследио од својих претходника. Спорови су вођени између манастира, коморских и племићких поседа, ради заштите манастирке територије, али су се спорадично јављали и случајеви узурпације јурисдикционих права првојерарха, кршења имунитета духовника или покушаји увођења пореза за прњаворско становништво. Први сукоби у вези са кршењем имунитета јавили су се непосредно после Сабора 1749. када је администратор Илочког властелинства, барон Франц Брњаковић, ухапсио кувеждинског монаха Јована Гарића и затворио га у Илок, због чега је митрополит у октобру захтевао да га

[529] Сава Петковић, Манастир Крушедол, Српски Сион, број 6, Сремски Карловци 1906, 166−169.

ослободи и да престане да се меша у митрополијску јурисдикцију.[530] После два дана Ненадовић је послао нов захтев јер је Брњаковић узимао вино од Кувеждина, сматрајући да манастирски посед припада Илочком властелинству. Митрополит је захтевао да оно буде враћено и да Брњаковић убудуће не чини ништа слично.[531] Како администратор на захтеве није одговарао, митрополит се тужбом обратио Сремској жупанији 5/16. октобра 1749, односно њеном поджупану Стефану Јанчу, тражећи да се са оваквом праксом прекине јер Кувеждин, као ни остали сремски манастири, није *armata mana*, него се налазе под његовом јурисдикцијом.[532] Брњаковић је ускоро одговорио, али тврдњама које су се тицале Беочина и његовог права да узима вински десетак, те захтева да митрополит објасни зашто је екскомуницирао неке Крушедолце.[533] Са истим питањем, уз захтев да те изопштене особе буду враћене у окриље цркве, обратила се митрополиту у јуну 1750. и Сремска жупанија.[534]

Стишавање првобитних сукоба потрајало је до јесени 1750, јер је митрополит имао других проблема, а доста времена у првом делу 1750. је провео у Бечу. У октобру су се јавили спорови поново у вези са винским десетком манастира Бешенова који су давали Стејановчани, а који је узурпирао камерални провизор Франц Призер, против чега се митрополит тужио 20/31. октобра 1750. Илирској дворској депутацији.[535] Са друге стране сукобио се и са администратором Румског властелинства бароном Марком Пејачевићем у вези са арендом за пустару Љуково. Митрополит је тражио да барон Пејачевић посредује код провизора Каспара Хајма, како би престао са злоупотребама положаја.[536]

Крајем октобра 1751. је протестовао код камералног провизора Призера јер је посед манастира Беочина, Пиштинце и Реметско прогласио за камерално добро и тако га представио Камералној комисији, а потом заједно са пандурима насилно почео да убира десетак. Када је, потом, Призер поседе ова три манастира дао барону Брњаковићу, митрополит је изјавио да ће се тужити не само царици већ и Богу, а да ће виновнике овога стићи казна у виду његове анатеме.[537] Два дана касније упутио је тужбу захтевајући од Призера да узети десетак у натури врати Беочину и Реметском, као и да му покаже документ на основу којег је ово радио.[538] Истог дана Призер је одговорио митрополиту и послао му извод документа из 1750. по коме је могао да убира десетак на поме-

[530] АСАНУК, МПА „А” 387/1749.
[531] АСАНУК, МПА „А” 389/1749.
[532] АСАНУК, МПА „А” 392/1749.
[533] АСАНУК, МПА „А” 395/1749.
[534] АСАНУК, МПА „А” 508/1750.
[535] АСАНУК, МПА „А” 586/1750. и 587/1750.
[536] Реч је била о томе да је Каспар Хајм покушавао да висину аренде за Љуково са 300 форинти годишње подигне на 400. (АСАНУК, МПА „А” 49/1751)
[537] АСАНУК, МПА „А” 157/1751.
[538] АСАНУК, МПА „А” 158/1751.

нутој територији.[539] Сукоб је проширен на питање кадуцитета па је митрополит провизору крајем октобра 1751. јавио да су куће у Черевићу, које је Призер покушао да преузме, већ дуго у поседу цркве по праву кадуцитета и да он ту нема шта да тражи.[540] Франц Призер је на ово одговорио да су поменути поседи одвојени од Одескалкијевог властелинства, а да што се тиче куће у Черевићу, о томе постоји царичина резолуција по којој куће могу само купити, а не могу их стећи кадуцитетом.[541]

Тежак ударац при одбрани манастирских поседа дошао је од стране Беча, када је Марија Терезија потврдила 38. законски члан Дијете из 1751. по којој прњаворци манастира Крушедола, Велике Ремете, Гргетега, Врдника, Бешенова, Шишатовца, Кувеждина, Дивше, Раковца и Привине главе морају у жупанијску (доместикалну) касу уплаћивати контрибуцију.[542] Митрополит се против оваквог решења жалио већ 10. новембра 1751, али му је из Илирске дворске депутације одговорено да се не нарушавају манастирске привилегије, односно порески имунитет, како је он тврдио, него ће га калуђери уживати и у будућности, с тим да се та мера не може односити на световњаке, па ни на манастирске прњаворце. Митрополиту је остављено да ово објави манастирима и стара се да све буде исплаћено на време и без икаквих проблема.[543]

Док је владарка прихватала да опорезује прњаворце, Ненадовић је настављао сукобе са бароном Брњаковићем, обраћајући се ради заштите генералу Енгелсхофену. Митрополит му је истакао како је управо он био комесар на Саборима 1744. и 1748. и како је спроводио инкорпорацију славонско-сремских жупанија, те да је добро разумевао новонастале проблеме.[544] Истог дана (19/30. новембар) када се обратио генералу Енгелсхофену, послао је молбу Марији Терезији да заштити сремске манастире од напада Илочког властелинства, позивајући се на закључке Реамбулације из 1743. Иако се позивао на старија акта из времена царева Леполда I, Јозефа I и Карла VI, највише је инсистирао

---

[539] АСАНУК, МПА „А” 159/1751.

[540] АСАНУК, МПА „А” 162/1751.

[541] Поводом ових поседа тужили су се манастири и Илирској дворској депутацији, али их је она крајем 1751. обавестила да је прва инстанца којој се морају обратити Сремска жупанија, која је под управом Угарске дворске канцеларије. (АСАНУК, МПА „А” 166/1751. и 206/1751)

[542] „Ex benignissimo Suae majestatis sacratissimae consensu, et annuentia conclusum est: ut impopulata illa monasteriorum Graeci ritus non unitorum ioca, utpote: Kraszedol, Remete, Gergetek, Vernyak, Beszenano, Sisatovecz, Kövesdin, Gibsa, Ratovacz, et Pribina Glava comitatui Syrmiensi adjacentia, contributionem interim cassae domesticae adplicandam solvant”. (*Corpus Juris Hungarici Magyar tőrvénytár 1000–1895*, Budapest 1901, 94)

[543] АСАНУК, МПА „А” 183/1751; Ненад Нинковић, *Митрополит Павле Ненадовић и одбрана Привилегија 1751. године*, Susreti kultura, zbornik radova, knjiga II, Novi Sad 2013, 909-919; Исти, *Привилегије – основа српске аутономије у Хабзбуршкој монархији (1690-1776)*, Зборник радова Стотину двадесет година од почетка борбе српског народа у Босни и Херцеговини за црквено-школску самоуправу (1896-2016), Бањалука 2017, 35-50.

[544] АСАНУК, МПА „А” 184/1751.

управо на документима насталим током реамбулације 1742. и 1743. када је Одескалкијев администратор био Игњат Михаел Черкић, а решење потписала Марија Терезија. Уз молбу је послао низ прилога који се односе на даровницу Одескалкијима и изводе из ранијих реамбулација и привилегија.[545]

Митрополит се није мирио са 38. законским чланом, због чега се 17/28. децембра 1751. обратио Илирској дворској депутацији са представком сремских манастира која је написана 4/15. децембра и њему упућена као манастирском заступнику. Архимандрити и игумани позивали су се на чињеницу да од када су у држави Хабзбурга, њихови прњаворци нису давали никакву контрибуцију и да би тако требало да остане. Позивали су се на претходне реамбулације, које су потврђивале ту чињеницу. Такође, ослањали су се и на обећање приликом успостављања Сремске жупаније да неће бити уведене никакве новине. Међутим, решењем Дијете су прекршена сва обећања, због чега је митрополит позван да тражи промену одлуке, коју су манастирски настојатељи већ објавили и чијем се спровођењу неће противити, али за које мисле да није праведна, јер би прњаворци контрибуцију морали да плаћају као и остали земљорадници који имају своју земљу, односно који су је добили на обрађивање. Међутим, како прњаворци посед нису добили од жупаније, нити од властелинстава, већ од манастира, тако порез треба да плате манастиру као свом феудалцу. Увођење контрибуције би могло да изазове бројне проблеме, нарочито расељавање прњавораца, док би монаси, који би у том случају морали да воде бригу о земљи, запустили духовни живот. Зато је тражено да митрополит још једном замоли царицу, износећи ове аргументе, да поништи одлуку која је донета на Дијети и ослободи прњаворце контрибуције, као што је била и дотадашња пракса.[546] Тренутак за испуњење захтева још увек није наступио и Илирска дворска депутација је 3. јануара 1752. тражила да Ненадовић манастирима пошаље царску Резолуцију у складу са 38. законским чланом.[547]

После доношења горње одлуке архимандрити и игумани су се скупили у Крушедолу 19/30. јануара 1752. и договорили се да опуномоће тројицу својих представника, шишатовачког архимандрита Вићентија, великореметског игумана Атанасија и кувеждинског Нила, који би се борили да заштите манастирске поседе од напада администратора Одескалкијевог властелинства.[548] Док је Ненадовић покушавао да одгоди процес који се водио у Илоку између манастира и Одескалкијевог властелинства, дотле је њега жупанија оптуживала да подстиче исељавање прњавораца, мада су га они правдали да у свему нема

[545] АСАНУК, МПА „А" 185/1751.

[546] АСАНУК, МПА „А" 200/1751; Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918*, књига 1, Нови Сад 2016, 303-306.

[547] АСАНУК, МПА „А" 176, 177, 182, 183. и 208/1752.

[548] АСАНУК, МПА „А" 215/1752.

његове кривице, него да се селе услед пореског притиска жупаније.[549] Чини се да је митрополит отезао са доношењем решења док не буде сигуран да ће оно бити у његову и манастирску корист.[550]

У заштити манастира митрополит је у јуну из Даља сведочио сремском поджупану да су сељаци из села Визић на силу отели земљу Дивше, тражећи казну за тај поступак.[551] Јулу 1752. дошло је до истраге у вези са манастирским поседом Кувеждина и Дивше. Заказаног дана сведочили су о манастирском поседу људи из насеља која су се граничила с њим (Лаћарак, Ердевик, Мартинци и Кузмин).[552] Ово је био почетак сређивања прилика, али је остало да се још пуно тога уради. Позитивно је било решење које је Марија Терезија донела 4. септембра 1752. у вези са манастирским прњаворима, јер је њиме поништена одлука донета 38. законским чланом и одређено да прњавори не могу имати више од 28 породица, али да се становници свих десет који постоје у Срему ослобађају контрибуције, коју ће уместо њих плаћати сама владарка.[553] Била је ово значајна победа митрополита Павла, нарочито када је оваква одлука у фебруару 1753. потврђена са додатком да се дотадашња контрибуција надокнати из касе Банатске земаљске администрације.[554] Ипак ово није окончало све манастирске проблеме. Манастире Кувеждин, Привина глава и Шишатовац жупанија је присиљавала да јој дају порез у виду сена, а ако то одбију, онда је њихове људе водила у илочки затвор. Проблеме није правила само Сремска жупанија него и Бачка због чега се Ненадовић тужио, а када је ухапшен кувеждински игуман уложио је оштар протест.[555] Крајем 1752. петроварадински камерални провизор Призер је поново посегао за винским десетком Кувеждина и Беочина.[556] У таквим околностима у спорове се умешала и Илирска дворска депутација. Гроф Кенигсег-Ерпс је тражио да му се цела документација о томе пошаље у Беч, што је митрополит брзо урадио молећи грофа да оконча процес.[557]

Константни проблеми који су се јављали, час са камералним поседима, час са властелинским, настављали су се и током 1753. Франц Брњаковић је похапсио прњаворце манастира Кувеждина, њих једанаест, и током марта их држао у затвору. Радило се о особама које су претходне године дошле у прњавор из Османског царства (петорица) или услед глади из Лике (шесторица), али су одавде због пореских притисака намеравали да се врате у своја села.

[549] АСАНУК, МПА „А” 262-264/1752.
[550] АСАНУК, МПА „А” 271/1752. и 374/1752.
[551] АСАНУК, МПА „А” 289/1752.
[552] АСАНУК, МПА „А” 298/1752.
[553] АСАНУК, МПА „А” 360/1752.
[554] АСАНУК, МПА „А” 472/1753.
[555] АВ, ИДКД, 2356.
[556] АСАНУК, МПА „А” 279/1752.
[557] АСАНУК, МПА „А” 429, 430, 431/1752, 443. и 478/1753.

Касније, када је за њих контрибуција укинута, надали су се да би их манастир могао задржати, а пошто су доспели у Брњаковићев затвор, молили су или да добију пасош да се врате у своја места или да им дозволе да постану граничари, јер у Сремској жупанији нису желели да живе. Митрополит је молио Марију Терезију да нареди Брњаковићу да их ослободи и дозволи им боравак у прњавору.[558] У истом писму послао је и опис манастирских прњавораца, односно њихов број са имовним стањем, који су у октобру 1752. саставили раковачки архимандрит Никанор Јовановић и реметски игуман Атанасије Исаијевић. Из њега се види да је број породица далеко мањи од оног који је дозволила царица и да је у прњаворима живело укупно 145 старешина фамилија, пет удовица и 31 брат или син.[559] Чак и када се сви саберу, број је мањи од дозвољених 280 породица.[560]

У нападима провизора није страдала само манастирска имовина него и митрополијска. Тако је бечејски провизор спалио 27 стогова сена који су били власништво митрополита, због чега је он почетком јуна 1753. тражио сатисфаксију. За то време Призер је поново узимао вински десетак од Кувеждина и Беочина.[561] Марија Терезија је на митрополитове притужбе одговорила наредбом да се цео случај испита, како у вези са узимањем десетка од Пиштинаца и Реметског (Беочин и Кувеждин) тако и у вези са прекодунавским поседима (спаљено сено).[562] У септембру 1753. митрополит је у Бечу тражио решења за проблеме сремских манастира. Са пуно стрпљења и педантности он је почео да припрема манастирску одбрану и крајем септембра већ је послао опширан опис проблема. Ни тада није пропустио прилику да укаже на то да су сви манастири привилеговани, што је сама царица потврдила 1742. и 1743. а што је објављено на народном Сабору 1744. Митрополит је Марији Терезији јавио и да је Бански сто у Загребу заказао за 7. јануар 1754. расправу по овом питању.[563] Боравак митрополита у Бечу имао је по фрушкогорске манастире позитивне последице. Царица је 30. новембра 1753. донела указ који се тицао манастира Кувеждина и Беочина, односно њихових поседа Реметског и Пиштинаца. На њима је забрањено узимање винског десетка, онај који је већ узет морао је да

[558] АСАНУК, МПА „А" 490/1753.

[559] По броју породичних старешина издвајају се Гргетег (23) и Раковац (25, са 4 брата или сина и 4 удовице). За њима следе: Привина глава (16), Шишатовац (15), Дивша (14) и Ремета (12). Остали манастири су имали испод десет породица прњавораца: Бешеново осам, Врдник седам, по шест су имали Крушедол и Реметско, Кувеждин је имао пет, а по четири Крушедол и Јазак. (АСАНУК, МПА „А" 490/1753)

[560] АСАНУК, МПА „А" 490. и 586/1753.

[561] АСАНУК, МПА „А" 526. и 534/1753.

[562] АСАНУК, МПА „А" 550/1753; Славко Гавриловић, *Сукорови око „Митрополијског рита" у XVIII веку*, Зборник за историју, 3, Нови Сад 1971, 85–87.

[563] АСАНУК, МПА „А" 597/1753.

буде враћен, док комисија не утврди коме припада.[564] Ускоро је донета и одлука да се изврши нова реамбулација манастирских поседа, за чије спровођење је одређен краљевски персонал Георг Фекете де Галанта.[565] Владарка је јавила Ненадовићу да је то разлог да манастири не шаљу представнике на Бански сто.[566] Такође, наредила је службеницима Илочког властелинства да не дирају и не нападају манастирске поседе.[567] У задатак Фекетеу је стављено да прегледа и прекодунавске митрополијске поседе, а док решење не буде донето Ненадовићу је остављено да слободно користи дунавски риболов. Зато су морали да му врате одузете риболовачке мреже.[568]

Митрополит је већ средином децембра 1753. затражио на основу царске резолуције да се врати вински десетак који је узет од манастира Кувеждина и Беочина.[569] Међутим, Призер је одбијао да ово учини јер наредба није објављена преко Дворске коморе, а митрополит се тужио Илирској дворској депутацији на провизоров поступак, сматрајући да је овим само изазвана додатна и непотребна конфузија.[570] У очекивању Фекетеа нове тужбе су продубљивале сукоб. Митрополит се тужио Илирској депутацији да му није враћен вински десетак Кувеждина и Беочина.[571] На његову тужбу одговор је стигао поново од царице 5. фебруара 1754. и у њему је стајало да Призер мора одмах и без икаквог изговора вратити Кувеждину и Беочину вински десетак и до Фекетеине реамбулације не сме га убирати.[572] Међутим, и после наредбе помака није било.[573]

Знајући да Фекете стиже, митрополит је почео све да припрема за његов долазак. У том циљу обратио се барону Фон Хелфрајху како би обезбедио заштиту за резиденцију.[574] Рад на реамбулацији почео је крајем марта, када је у Пешту послат списак сведочанстава о манастирским поседима који је састављен најпре на српском, а потом преведен на латински. Сведочанства нису настала 1754. него су ранијег датума. Тако су, примера ради, за манастир Врдник записане изјаве игумана и братије 1752, затим сељана из исте године и сведочење из 1735, које је забележио тадашњи митрополијски викар Софрони-

564 АСАНУК, МПА „А" 644/1753.

565 На место краљевског персонала дошао је 1751. године. Johann Christian von Engel, *Geschichte des Ungarischen Reichs*, Fünfter Theil, Wien 1814, 314.

566 АВ, ИДКД, 1864.

567 АСАНУК, МПА „А" 650/1753.

568 АСАНУК, МПА „А" 658/1753; АВ, ИДКД, 1865

569 АСАНУК, МПА „А" 655/1753.

570 АСАНУК, МПА „А" 665. и 667/1753.

571 АСАНУК, МПА „А" 23/1754.

572 АСАНУК, МПА „А" 27/1754.

573 АСАНУК, МПА „А" 45, 46, 50, 56, 83. и 114/1754.

574 АСАНУК, МПА „А" 47/1754; Ненад Нинковић, *Заштита поседа сремских манастира и Фекетина реамбулација*, Балканские тетради/Балканске свеске, 1, Нижњи Новгород–Нови Сад 2017, 52-63.

је Јовановић.[575] Реч је о подацима које је на лицу места, односно у селима арендатора, скупљао војни представник у случају Границе или цивилни у случају Провинцијала. Међу њима је било угледних људи попут капетана Игњата Исаковића, потпуковника Арсенија Сечујца и митровачког протопрезвитера Стефана Пешића.[576] Достављање података у Пешту је била само почетна фаза, после које је следио излазак комисије на терен. Она је са заинтересованим странама утврђивала границе између манастирског поседа, с једне стране, а властелинских и коморских поседа, с друге стране. То је увек чињено на основу сведочанства старијих и угледних људи који су у претходном периоду имали неког додира са манастирском имовином, најчешће као њени арендатори или су им међе биле познате из ранијег периода. Почетком маја комисија је стигла у манастир Привина глава. Укупно је изнето шеснаест сведочанстава из околних насеља, а сведочење је записано у посебне протоколе.[577] У процесу утврђивања граница манастирског и Одескалкијевог поседа током маја 1754. су донети и старији документи који су се тицали ових граница. Тако су узети у обзир документ из 1744. који се тицао граница Одескалкијевог властелинства и стари опис места, односно збирни инвентар из 1722.[578] Митрополиту је било у то време стало да се процес што пре оконча и у том смислу је тражио подршку Илирске дворске депутације.[579] Истовремено је митрополитов мандатар шишатовачки архимандрит Вићентије Поповић обављао визитацију фрушкогорских манастира.[580]

После одласка комисије из Крушедола (мај 1754) спор је продубљен јер је барон Пејачевић покушао да натера неколико житеља села Шелварице у близини манастира да промене своје исказе. На њих је вршио економски притисак, а у случају да сведоче у његову корист, обећавао им ослобођење од контрибуције. Како су они ову понуду одбили, покушавао је да их опсадним стањем и забраном сваког контакта са околним местима натера да промене одлуку, у чему није успео.[581]

Из Крушедола комисија је 11. јуна отишла у манастир Дившу, филијалу Кувеждина, где је сакупљено седамнаест сведочанстава.[582] Није чудно што је за овај манастир, који је био толико пута предмет напада, узет већи број сведочанстава. Да је притисак био велик и у ово време, сведочи писмо митропо-

[575] Манастир Раковац је своје сведочење засновао не само на подацима из 1752. већ и на знатно ранијим; тако су наведена сведочанства из 1705, 1724. и 1731. Велика Ремета се позивала на податке из 1740. и 1746. (АСАНУК, МПА „А" 67/1754)

[576] АСАНУК, МПА „А" 67/1754.

[577] АСАНУК, МПА „А" 96/1754.

[578] АСАНУК, МПА „А" 100. и 102/1754.

[579] АСАНУК, МПА „А" 106/1754.

[580] АСАНУК, МПА „А" 111/1754.

[581] АСАНУК, МПА „А" 136. и 162/1754.

[582] АСАНУК, МПА „А" 139/1754.

лита Павла од 29. јуна 1754. које је послао Илирској дворској депутацији и у којем се тужио на барона Брњаковића јер његови напади на сремске манастире нису престајали ни током рада истражне комисије. Овоме су нарочито били изожени поседи Крушедола и Кувеждина и митрополит је на то властима скретао пажњу још у мају, међутим, и поред царичиног наређења да се са злоупотребама престане, до тога није долазило.[583] Исте притужбе на делатност барона Брњаковића митрополит је поновио и председнику Илирске дворске депутације молећи да манастирски поседи остану у миру бар док не стигне Фекете. Податке о крушедолском поседу тада је тражио од сремског поджупана Стефана Јанча и Паула Пасардија, надајући се да би уз помоћ Извештаја за Марсиљијеву земљу доказао старе границе поседа. Из истог разлога тражио је да му пошаље и опис налазишта метала на Одескалкијевом властелинству из 1726/27.[584] На овај захтев је одговорено позитивно и препис документа му је убрзо послат.[585]

Коначно, у октобру је на Фрушку гору стигао Фекете и почео да обилази манастире. Почео је са Врдником, наставио у Јазку, Хопову, Бешенову, Беочину, Ремети, Привиној глави, Кувеждину, потом поново у Привиној глави и на крају у Крушедолу. Посао је трајао око три недеље.[586] Потом се митрополит обратио владарки и министарској конференцији коју су сачињавали грофови Улфелд, Кауниц-Ритберг, Колоредо, Харах, Бађањи и Кевенхилер, и изложио хронолошким редом сва права и повластице сремских манастира. При томе је упутио молбу да се што пре ратификује оно што је Фекете забележио на терену. Износећи податке, митрополит је забележио историју реамбулација, повластица и заштитних диплома. Позивао се на утврђивање манастирских међа из 1742. која је учињена са Игњатом Михаелом Черкићем, тадашњим администратором Одескалкијевог поседа, као и на делатност самог Фекетеа. У збиру ових докумената први на који се позива је из 1454. и односи се на закључке Угарске дијете у вези са деспотом Србије, потом ту је документ о поседу манастира Крушедола, односно даровница деспота Јована Бранковића из 1496. за коју је касније утврђено да је фалсификат. Позивао се и на неки документ из 1675. који се односио на територију манастира Јазак. Затим ту су Привилегије цара Леополда I и све њихове касније потврде, одлука о додели манастира Гргетега, одлуке којима се кнезу Одескалкију додељује властелинство у Срему, закључци о манастиру Беочину и његовј филијали Малој Ремети (Ремет-ском) из 1714. и на крају сва заштитна акта која је донела Марија Терезија.[587]

---

[583] АСАНУК, МПА „А” 145/1754.

[584] АСАНУК, МПА „А” 173/1754.

[585] АСАНУК, МПА „А” 176, 286. и 299/1754.

[586] АСАНУК, МПА „А” 178, 182, 215, 216, 217, 229, 230, 232, 233, 235, 236, 244, 245, 253, 258, 268, 269, 270, 274, 275. и 283/1754.

[587] АСАНУК, МПА „А” 298. и 307/1754, 336. и 338/1755.

Током наредног периода митрополит је понављао колико је важно што пре донети коначно решење у погледу граница манастирских поседа, Одескалкијевог властелинства и коморских добара. У том циљу обратио се 1. априла 1755. грофовима Кенигсег-Ерпсу и Бартенштајну честитајући им њихове нове положаје. Како је Кенигсег-Ерпс постао председник Дворске коморе, митрополит се надао да би сада, када је ближи владарки, могао да утиче на њу да ово решење буде донето у што скорије време. Крајем априла 1755. обратио се цару Францу I са молбом да принц Траутзон што пре напише коначан акт у вези са Фекетеином реамбулацијом.[588]

Оволико инсистирање на доношењу коначног решења било је последица продужених напада на манастирске поседе чим је Фекете напустио Срем. Поново је дошло до мешања у митрополитову јурисдикцију, али и до отвореног кршења Привилегија, а кривац је био добро познат из ранијег периода – барон Брњаковић. Он је присиљавао свештенство да му даје порезе и поред његовог имунитета. Злоупотребе је поново почео да врши и Пејачевић. Међутим, све тужбе су остале без одјека, нарочито оне упућене на адресу Пејачевића, који је у селу Јеленац почео да протерује људе и отима им земљу. Почетком 1756. румски провизор Паул Хајм тражио је од митрополита да плати заосталу аренду за пустару Љуково у износу од 150 форинти, а Ненадовић је тражио од Фекетеа да се једном заврши цео процес. Како одговор није стизао, упутио је 26. септембра Фекетеу великореметског игумана Атанасија Исаијевић, који је имао задатак да га пита када ће бити донет рескрипт и када ће га послати митрополиту. Коначно, Марија Терезија је 16. октобра 1756. јавила митрополиту да није њена намера да отеже са доношења коначног решења за реамбулацију, али да датум који је заказан за расправу, 2. новембар, мора бити одгођен јер регрутација у Пештанском и Арадском округу захтева присуство краљевског персонала, те он не може радити на решавању питања манастирских поседа.[589]

Коначно комисија се састала у јануару 1757, а решење је донето 18. јуна. Расправљано је о четири питања, односно о четири тужбе митрополита Ненадовића, две које су биле упућене против Коморе, једна против принца Одескалкија и једна против барона Марка Александра Пејачевића. Прва тужба која се односила на Комору тицала се права риболова на Дунаву и земљу која се налази преко пута Карловаца, на бачкој страни. Приликом расправе утврђено је да Ненадовић нема право на ту земљу, као ни на риболов. Међутим, његови претходници су се користили и овом земљом и риболовом, како су тврдили из Дворског ратног савета. Иако на то нема право по Привилегијама или некој посебној одлуци, решили су да њему и његовим наследницима оставе све ово на уживање. Како је то могло у будућности лако да доведе до спора

[588] АСАНУК, МПА „А” 366, 367. и 385/1755.
[589] АСАНУК, МПА „А” 401, 411 и 488/1755, 571, 688, 703. и 720/1756.

између митрополита и коморског ковиљског становништва, одређено је да се повуку јасне међе. Други спор који је вођен са Комором тицао се винског десетка од Пиштинаца, Реметског и Тањира, који су се граничили са манастирима Привином главом, Беочином и Кувеждином. Одређено је да десетак не дају Комори.[590]

Спор који је митрополит покренуо против барона Марка Александра Пејачевића тицао се села Шелварце и узурпације десетка који је убиран са њега. Као кључни докази приликом расправа у вези са овим местом узети су подаци који су настали 1742. када је тадашњи провизор Черкић прегледао са представницима Крушедола манастирске међе, које су поново утврђене. На основу података који су тада добијени утврђено је да је Пејачевић вршио злоупотребе јер је десетак од села покушавао да узме за себе, односно властелинство, иако је припадао манастиру Крушедолу. Зато је одређено да десетак и убудуће узима манастир, а не Пејачевић или Румско властелинство. Спор који је постојао са принцом Одескалкијем састојао се у притиску да десетак узме властелинство од својих људи који раде за манастир. Ово је забрањено јер сви који земљу за орање, виноград, ливаду, шуму итд. добију од манастира њему и плаћају порез, а не Одескалкију. Ова одлука је важила и за нове манастирске људе.[591]

Царица је одредила да се све што је закључено јави митрополиту, који би направио препис акта, а оригинал вратио њој. Још пре него што је све ово у један, коначни акт записано, Георг Фекете је лично поново дошао у Срем и присуствовао објављивању решења и утврђивању међа. У Карловце је стигао 16. априла 1757. Утврђивању међа између митрополијског и коморског бачког поседа, присуствовали су сам Ненадовић са доста свештенства, затим коморски администратор Јозеф Редл, коморски провизор Павле Томановић, биров села Ковиља са ешкутима, бачки солгабиров Емерих Четеј и асесор Јосиф Ковач. Владаркина одлука је прочитана, одређене су поново међе, које је требало означити у присуству асесора и солгабирова и о томе доставити извештај Фекетеу. После овога уследило је утврђивање међа манастирских поседа. И овом догађају присустовали су угледни људи, попут Одескалкијевог опуномоћеника барона Брњаковића и његовог адвоката Јозефа Демковића. Пејачевић је присуствовао лично једно време, а од стране Коморе присуствовао је инспектор Фердинанд Бонгард. Утврђивању међа су присуствовали свештеници и представници села. Фекете је тражио да се у његовом присуству подигне бар по једна међа. Остале је остављао да накнадно поставе, а погрешне су порушене. Посао је урађен најпре у Крушедолу (20. априла), затим Великој Ремети (21. април), Хопову (22. април) и Шишатовцу (24. април). Потом су се поново вратили у Крушедол, Велику Ремету и Хопово, па наставили у Беочину и Ракова-

[590] РОМС, МС, 10493; С. Гавриловић, *Спорови око „Митрополијског рита”*..., 87.
[591] РОМС, МС, 10493.

цу. На крају обишли су Врдник, Јазак, Малу Ремету, Бешеново, Дившу, Кувеждин и Привину главу.[592]

Пошто је завршен рад на терену, комисија се упутила у Шишатовац, где је 30. априла 1757. стигао митрополит у пратњи Мојсија Путника. Овде их је чекао архимандрит Виђентије Поповић, а стигли су игумани: великореметски Атанасије Исаијевић, бешеновачки Мојсије Стојчиновић, кувеждински Нил Клеутовић, затим барон Франц Брњаковић, коморски инспектор Фердинанд Бонгард, секретар Павле Ненадовић, коморски службеници и представници многих села.[593] Тада су утврђена права и обавезе прњавораца и арендатора. Најпре је потврђена дотадашња пракса да за сваки стог сена скупљен на манастирским ливадама сељаци манастиру плаћају 28 ½ новчића. Сеча дрва у манастирској шуми плаћала се тако што би свако село давало на сваку кућу по 50 новчића, али сами сељани нису исто плаћали, него су људи у селу разрезивали порез по кућама пазећи да богате породице плаћају више, а сиромашне мање. Уз ову одредбу додата је и санкција за све који буду секли дрва више него што им је потребно и посебно оне који продају таква дрва. Први пут када би били ухваћени у овој превари, платили би 12, следећи пут 24 форинте и за сваки наредни пут износ би се дуплирао. Најстроже је било забрањено да се секу млада стабла. Уопште, манастир је одређивао које је дрво за сечу и само се оно могло узимати без казне. Жировина у манастирским шумама износила је исто као у властелинским или коморским. Сенокос из воћњака плаћао се када воћњак роди десетком, а када не роди, по цени од 28 ½ новчића. За сваки воденички камен плаћало се по две форинте, а за сваку кошницу 2 и по новчића. Испаше и баште нису подлегале опорезивању и њих су сви становници села слободно уживали, али су и ту забрањене злоупотребе, нпр. пасиште није смело да се меша са ливадама. Села су била дужна да манастиру дају дрварину и тада је прописано које село којем манастиру и колико даје.[594]

Овим процесом окончана је реамбулација и утврђено шта коме припада, што је била основа за избегавање даљих сукоба и осигуравање манастирске економске самосталности а на крају и несметаног развоја духовног живота у њима. Међутим, у почетном периоду после утврђивања граница још увек нису смањене злоупотребе. Већ у мају 1757. митрополит се тужио да жупанија не поштује одлуку владарке о прњаворима и да покушава да наплати порезе.[595]

---

[592] РОМС, МС, 10493.

[593] Стигли су представници Јаска, Крушедола, Ривице, Врдника, Бешенова, Павловаца, Радинаца, Манђелоса, Лежимира, Дивоша, Визића, Ирига и Нештина. (РОМС, МС, 10493)

[594] Привиној глави Бачинци, Кувеждину Бингула, Бешенову Бешеново, Радинци и половина Стејановаца, а друга половина Стејановаца Малој Ремети, Јаску, Крушедол, Павловци и Јазак, а Врднику Врдник, Марадик, Ривица и Шатринци. (РОМС, МС, 10493)

[595] АСАНУК, МПА „А” 64 и 65. Protocollum..., 1757–1759.

Поред сремских реамбулација манастирских поседа је извршена септембра 1757. и у Бачкој, у Бођанима и Ковиљу.[596]

Сређивање имовинских прилика у манастирима и стабилизација њихове економије је била од изузетног значаја јер је унутрашња реформа монаштва и манастирског живота имала смисла само у контексту сређивања имовинских прилика. Ово је био један од главних разлога зашто је митрополит Павле са толико жара настојао да се изврши реамбулација манастирских поседа, утврде њихове границе, а прњаворци задрже порески имунитет према држави. Посвећеност у овом послу се видела као и на другим подручјима његовог деловања, што је било утолико лакше схватити јер се радило о манастирима који су се налазили на територији под његовом директном управом. Такође, реамбулација је извршена и у Бачкој, чиме је осигурана митрополијска имовина. На овај начин још једном је посведочио да ће се борити против сваког покушаја узурпације или смањења поседа и угледа цркве на чијем је челу био, после чега је могао да се посвети духовном развоју, како свештеника и монаха, тако и лаика.

ИЗВОРИ:

Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Митрополијско-патријаршијски архив, Фонд „А" и „Б". (У тексту АСАНУК, МПА, „А" или „Б").

Архив Српске академије наука и уметности у Београду, 12176а. (АСАНУ, 12176а).

Архив Војводине, Фонд Илирска дворска канцеларија и депутација (АВ, ИДКД).

Рукописно одељење Матице српске (РОМС), 10493.

Corpus Juris Hungarici Magyar tőrvénytár 1000–1895, Budapest 1901.

Сава Петковић, *Манастир Крушедол*, Српски Сион, број 6, Сремски Карловци 1906.

Димитрије Руварац, *Правила митрополита Вићентија Јовановића и Павла Ненадовића за протопрезвитере*, Српски Сион, број 9−11, Сремски Карловци 1903.

Опис српских фрушкогорских манастира 1753. годину, приопштио Димитрије Руварац, Сремски Карловци 1903.

ЛИТЕРАТУРА:

Славко Гавриловић, *Спорови око „Митрополијског рита" у XVIII веку*, Зборник за историју, 3, Нови Сад 1971.

Johann Christian von Engel, *Geschichte des Ungarischen Reichs*, Fünfter Theil, Wien 1814.

Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918*, књига 1, Нови Сад 2016.

Ненад Нинковић, *Црквено-народни сабор и Архијерејски синод из 1749. године*, Истраживања 23, Нови Сад 2012.

[596] АСАНУК, МПА „А" 113. и 120/1757.

Исти, *Пастирске посланице митрополита Павла Ненадовића*, Војвођански простор у контексту европске историје (зборник радова), Нови Сад 2012.

Исти, *Пастирске посланице карловачких митрополита од 1749. до 1790. г. као пример беседе код Срба*, Антика и савремени свет, научници, истраживачи и тумачи, Београд 2013.

Исти, *Митрополит Павле Ненадовић и одбрана Привилегија 1751. године*, Susreti kultura, zbornik radova, knjiga II, Novi Sad 2013, 909-919.

Исти, *Привилегије – основа српске аутономије у Хабзбуршкој монархији (1690-1776)*, Зборник радова Стотину двадесет година од почетка борбе српског народа у Босни и Херцеговини за црквено-школску самоуправу (1896-2016), Бањалука 2017.

Исти, *Заштита поседа сремских манастира и Фекетина реамбулација*, Балканские тетради/Балканске свеске, 1, Нижњи Новгород–Нови Сад 2017.

Исти, *Митрополит Павле Ненадовић*, Нови Сад 2017.

Тихомир Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову*, Нови Сад 1907.

Димитрије Руварац, *Кад је и како је постало општежитије у фрушкогорским манастирима*, Српски Сион, број 24, Сремски Карловци 1904.

Nenad Ninković

MONASTERIES IN SREM IN THE TIME OF METROPOLITAN PAVLE NENADOVIĆ (1749-1768)

The monasteries of Srem were built as Serbian people migrated north in an attempt to get away from the oncoming Turks and following the disappearance of Serbian medieval states. As they symbolised the idea of the Serbian State and of religious distinctiveness, the monasteries became really significant to the Serbian People. In time, they had in various ways acquired considerable land property, which was later acknowledged by Habsburg monarchs in its entirety, as they took over the area of Srem from the Ottomans. However, in the first half of the eighteenth century, feudal landowners and state servants tried repeatedly to get hold of part of this property. Numerous disputes and re-delineations ensued, i.e. redefining boundaries of the land which was property of the monasteries. The last big disputes coincided with Pavle Nenadovic (Metropolitan 1749–1768) ascending the throne of the Metropolitans of Karlovci. What put an end to them was Fekete's re-delineation, carried out in two stages, first in 1754, then in 1757. This ensured uninterrupted development of the monasteries' economies, which then created conditions for monks to dedicate themselves to spiritual work. This change was of the utmost importance as future bishops and among them also the Metropolitan would be chosen from their ranks

Исидора Точанац Радовић
Историјски институт, Београд
isidora.tocanac.radovic@iib.ac.rs

UDK 271.222(497.11)-9”17”

УКИДАЊЕ СРПСКИХ МАНАСТИРА У ВРЕМЕ ТЕРЕЗИЈАНСКЕ ЦРКВЕНЕ РЕФОРМЕ*

Сажетак: У раду је представљен процес укидања српских манастира у Хабзбуршкој монархији у време реформе која је спроведена у Карловачкој митрополији током седамдесетих година 18. века. Истржени су и објашњени мотиви и идеје са којима су државне власти приступиле смањењу броја манастира, као и услови под којима су манастири могли да остану активни, и изнети су ставови јерархије. Током периода реформе укинуто је 16 од 42 манастира Карловачке митрополије.

Кључне речи: српски манастири, укидање манастира, Карловачка митрополија, Срби, Хабзбуршка монархија, Марија Терезија, 18. век

У време доласка на власт Марије Терезије у Карловачкој митрополији постојала су 42 српска манастира, матична и филијална. Највише их је било у Сремској епархији, на Фрушкој гори и то су били манастири Беочин са филијалним манастиром Реметска, Бешеново, Врдник, Гргетег, Јазак Стари и Нови, Крушедол, Кувеждин са филијалом Ђипша, Привина Глава, Раковац, Ремета, Фенек са филијалом Обед, Хопово Старо и Ново, Шишатовац са филијалом Петковица. Међу наведеним манастирима налазио се и једини женски манастир у Карловачкој митрополији – Стари Јазак. У исто време, у Будимској епархији активни су били манастири Ковин и Грабовац, у Бачкој Ковиљ и Бођани, у Пакрачкој Ораховица, Пакра, Дреновац и Света Ана, у Костајничкој Лепавина, Комоговина и Бршљанац (Кутина), а у Карловачко-сењској манастир Гомирје. У Вршачкој епархији налазили су се манастири Месић, Средиште, Шемљуг, Златица, Бајзаш и Кусић, у Темишварској Бездин, Војловица, Свети Ђурађ и Партош, а у Арадској епархији манастир Ходош.

Највише православних монаха било у сремским манастирима, који су били и најбројнији. Године је 1753. забележено 198 монаха у 18 мушких манастира у Срему, као и 13 монахиња у манастиру Стари Јазак. У филијалним манастирима Петковица, Обед и Реметска тада није живео нити један монах.[597]

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије „Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану” (ев. бр. 177030).

[597] Димитрије Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. год,* Сремски Карловци 1903.

Према попису Пакрачке и Костајничке епархије из 1755. године у седам тамошњих манастира живело је нешто више од 60 монаха.[598] Нажалост, података о братствима манастира других епархија из овог периода нема. Може се само претпоставити да се укупан број православних монаха у Карловачкој митрополији средином 18. века кретао око 500.

Српски манастири нису били бројни као манастири римокатоличких редова у Хабзбуршкој монархији и број православних монаха био је занемарљив у побеђењу са бројем римокатоличких. Иако не располажемо упоредним подацима о римокатоличким манастирима и редовницима из средине 18. века, као илустрација могу да послуже подаци из периода пре почетка јозефинске манастирске реформе. Само у Аустријском надвојводству 1780. године било је више од 500 манастира са око 10.000 редовника и више од 1.000 часних сестара.[599]

Веће интересовање за српске манастире појавило се у Бечу под утицајем заседања Угарског државног сабора 1764/65. године. Негативно расположење које је у Краљевини Угарској владало према Србима и Православној цркви одразило се кроз бројне оптужбе изнете на рачун српског митрополита, јерархије и свештенства, као и кроз радикалне предлоге решења проблема на које је Дијета указивала. Српски манастири први пут су поменути у захтевима које су изнели представници Хрватске, Славоније и Далмације на Дијети. Тражећи строго поштовање 46. законског члана из 1741. године[600] захтевали су, између осталог, да се фрушкогорским манастирима који су се налазили на територији Сремске жупаније, као и манастиру Ораховица у Пожешкој жупанији, одузму земљишни поседи и предају на управу жупанијским властима, а да се монаси протерају. Захтев о одузимању земљишног поседа постављен је и према митрополитском властелинству Даљ које се налазило у Вировитичкој жупанији. Тражено је, такође, да нико не сме да се замонаши без одобрења жупаније или феудалног господара, да се манастирима забрани прикупљање милостиње, а монасима вршење парохијалне службе. Иако је Марија Терезија посебном ре-

[598] Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Митрополитско-патријаршијхски архив, Фонд Б, 1755/57, 1755/59; Димитрије Руварац, *Српска Митрополија карловачка око половине XVIII века,* Сремски Карловци 1902, 127, 143. У манстиру Пакра тада је забележено 15 монаха, у ман. Ораховица 14, у ман. Света Ана 11, у ман. Лепавина 8, у ман. Кмоговина 7, у ман. Кутина (Бршљанац) 4 монаха. Број монаха у манастиру Дреновац не може да се прочита због оштећења документа.

[599] Derek Beales, *Enlightment and Reform in Eighteenth-century Europe,* London – New York 2005, 228.

[600] Четрдесет шести законски члан Угарсског сабора из 1741. године штити римокатоличку веру у Хрватској, Славонији и Далмацији. Према том закону не признаје се православна вера и оспорава јурисдикција српског архиепископа и епископа над свештенством и народом на поменутом подручју, а право на поседовање непокретне имовине и улазак у јавне службе имају само римокатолици.

золуцијом одбацила хрватске захтеве као штетне, они су ипак били унети у гравамину Угарског сабора.[601]

Марија Терезија је одбила да разматра жалбе и захтеве Дијете у вези са правним и привилегованим положајем Срба у Хабзбуршкој монархији, али се заинтересовала за оне који су указивали на проблеме унутар Карловачке митрополије. Тако су се и српски манастири нашли у фокусу Беча. У наредном периоду Илирска дворска депутација прикупљала је податке о српским манастирима. Захтеви за спровођењем пописа манастира стизали су митрополиту Павлу Нанадовићу скоро сваке године. Према једном сведочењу епископа Јована Георгијевића, током 1768. године манастири у Вршачкој епархији пописани су чак два пута, најпре по захтеву Илирске дворске депутације, а затим и по захтеву Банко-депутације. У Вршачкој епархији било је шест манастира са укупно 16 монаха.[602]

Нови попис манастира, овога пута према јединственом формулару који је припремила Илирска дворска депутација, затражен је на Народно-црквеном сабору 1769 године. Тада је саборски комесар генерал гроф Хадик објашњавао посланицима да се траже сви подаци о покретној и непокретној имовини и годишњим приходима манастира, као и о монасима, укључујући и то колико их је и када највише било, а колико их је сада. Подаци су били потребни да би, како је објаснио, царица *матерински промотрила* у каквом су стању српски манастири. По завршетку Сабора Илирска дворска депутација захтевала је од новог митрополита Јована Георгијевића да се попис монаха изврши у року од три месеца, а да се у року од шест месеци попишу сви манастири и, посебно, начини спецификација њихових дугова.[603]

Прве конкретне владарске одлуке везане за манастире објављене су у Регуламенту из 1770. године. Ту је, пре свега, наглашено да ће убудуће моћи да опстану само они православни манастири који су основани са знањем и одобрењем владара и који имају царску привилегију. Регуламентом је директно наређено укидање само женског манастира Стари Јазак у коме су тада живеле три калуђерице. Државне власти сматрале су да су се оне окупиле, односно основале заједницу без одобрења владара и да се, према томе, тај манастир не сматра *стварним*, те га треба затворити. Поред тога, Регуламентом су укинуте све дажбине у новцу и натури које су манастири давали епископима и наређе-

[601] Радослав Грујић, *Грађа за историју Пакрачког владичанства,* Сремски Карловци 1906, 139; Манојло Грбић, *Карловачко владичанство,* II, Карловац 1891, 44-45; Јохан Хајнрих Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској*, Нови Сад – Београд 1998, 177.

[602] АСАНУК, МПА, „А”, 1768/111. Према извештају епископа Јована 1768. године у манастиру Златица живело је пет монаха, у ман. Месић четири, у ман. Шемљуг три, у ман. Средиште два, а у манастирима Кусић и Бајзаш само по један монах.

[603] АСАНУК, МПА, „А”, 1769/253; МПА, „Б”, 1769/82; Ђорђе Рајковић, *Српски народни сабор 1769. у Карловцима,* ЛМС 114 (1872), 163-164, 177.

но је да нико, ни под каквим изговорима, не сме узети ни најмањи приход од манастира. Истакнуто је да старешине манастира морају да буду постављани према заслугама и без икакве наплате. На другом месту, у делу текста који се односио на парохијално свештенство, наређено је и то да манастири не примају искушенике млађе од 18 година.[604]

Кратки праграфи о манастирима из Регуламента јасно су најављивали промене. У то време у Хабзбуршкој монархији већ су били постављени основни правци реформе римокатоличких манастира која је 1769. године почела да се спроводи у Миланском војводству. Идеја је била да се смањи превелики број манастира и да се манастирска имовина, која је често обухватала велике земљишне поседе и бројне објекте, а која је била *некорисна за државу* употреби за *корисне сврхе*. Такође, требало је смањити и број редовника који су, према мишљењу државних власти, живели паразитским животом, а могли би да буду веома корисни између осталих и у парохијалној служби. Један од критеријума за редуковање римокатоличких манастира била је бројност заједнице. За мерило је узета наредба папе Иноћентија X из средине 17. века према којој не може да опстане онај манастир у коме живи мање од 12 редовника. Тада је у Миланском војводству од 291 мушког мананастира укинуто 65 и број редовника смањен је са 5.000 на 4.330. Распуштено је и шест од 176 женских манастира. Имовина укинутих манастира уступљена је парохијама, болницама и сиротиштима.[605]

Модел реформисања мреже манастира је већ постојао и требало га је прилагодити другачијим околностима православних манастира. Пре свега, Двор није видео сврху у постојању манастира у којима живи један калуђер или оних у којима не живи нити један, а монаси из других манастира долазе повремено да би одржавали службу. Такви манастири нису могли да опстану у држави која пролазила кроз свеобухватне реформе. Као и у другим областима реформе која је била наметнута у Карловачкој митрополији и у овом питању државне власти су у први план истицале заштиту својих поданика. Наиме, царске и краљевске поданике, пореске и војне обвезнике православне вере требало је растерети од финансијских и других обавеза према Цркви, а тиме и према манстирима.

Основна идеја манастирске реформе у Карловачкој митрополији била је да манастири постану заједнице способне да се издржавају од сопствених прихода без ослањања на финасијску и другу помоћ верника или архијереја. Земљишни посед и приходи које манастир од њега убире су, стога, имали значајну улогу у променама најављеним Регуламентом из 1770. године. Царска

[604] Joannes Dominicus Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et aplissima collectio,* ed. J. B. Marin, L. Petit, t. 39, Parisiis 1907, 543, 549-550.

[605] D. Beales, *Enlightment and Reform,* 233-234.

привилегија поменута у тексту Регуламента није била само доказ о оснивању манастира. То је истовремено била диплома којом је владар потврдио манастиру власништво над земљишним поседима. Такве дипломе доблили су фрушкогорски манастири од Марије Терезије током 1747. и 1748. године, захваљујући упорности патријарха Арсенија IV Јовановића. Он се, такође, потрудио да дипломе о манастирским поседима буду проглашене и на скупштини Сремске жупаније.[606] Многи манастири Карловачке митрополије, међутим, нису имали разграничене и утврђене поседе нити царске дипломе о власништву. Зато се у време објављивања Регуламента, септембра 1770. године владика бачки Мојсије Путник обратио Коморском савету Бачког дистрикта са молбом да се утврде тачан посед и права манастира Бођани. Крајем новембра 1770. године Банатска администрација распитивала се код конзисторије Вршачке епархије колико је манастира у тој епархији са владарским привилегијама, а колико без.[607]

Митрополит и епископи покушавали су, изгледа у последњем тренутку, да припреме поједине манастире на оно што се спемало. Нема сумње да су из Беча већ пристизали одређени захтеви који су указивали на то који би манастири могли бити распуштени. О томе сведочи један непотписани документ из марта 1771. године у коме су наведене примедбе о неким манастирима. Тако је, у примедби за манастир Гомирје забележено да мора боље да обрађује своју земљу и да од тога живи, као и то да више не сме да држи крчму. Крчме су морали да затворе и манстири Војловица, Ковиљ и Фенек. Предложено је да се затвори манастир Бршљанац у коме је живео само један калуђер, као и манастир Обед, филијала манастира Фенек, у коме тада није било нити једног.[608]

Највише простора у овом документу посвећено је манастирима у Банату. Због малог броја монаха, недовољних земљишних поседа, као и близине три манастира који се налазе на пола сата или сат хода један од другог, предвиђено је спајање Бајзаша и Златице са манастиром Кусић. У манастрима Златица и Бајзаш живео је по један монах, а ти манастири су имали и озбиљан проблем недостатка земље. Манастир Кусић, у коме су била четири калуђера, имао је довољно земље за издржавање шест. Неименовани аутор дукумента оставио је отворено питање шта ће бити са манастирским црквама и зградама после распуштања Златице и Бајзаша. Као озбиљан проблем појавило се то што многи

---

606 Архив Војводине у Новом Саду, Фонд Илирска дворска комисија – депутација у Бечу, кутија 2, док. бр. 65, 66, 67; Димитрије Руварац, *Синесије Живановић. Епископ и провинцијал фрушкогорских манастира,* Архив за историју Српске православне Карловачке миторполије III (1913), 290, 294, 298, 301; Наташа Т. Перовић, *Живот и делатност Арсенија IV Јовановића у Османском царству (1714-1737) и Хабзбуршкој монархији (1738-1748),* [магистарска теза у рукопису] Београд 2013,198.

607 АСАНУК, МПА, „Б", 1770/3, 1770/5.

608 АСАНУК, МПА, „Б", 1771/3.

манастири у Банату нису имали потврду, односно писани доказ о оснивању и непокретностима који су тражиле државне власти. Они су се позивали на предање да им је *во временах деспотов* дата земља за издржавање.[609]

После објављивања Регуламента Илирска дворска депутација је наставила да прикупља податке о манастирима. Током 1772. године обратила се за помоћ Дворском ратном савету и те године извршен је нови попис у присуству официра. Тако је попису манастира Фенек присуствовао и извештај потписао натпоручник Клебек.[610] У јесен 1772. године извршено је прво укидање банатских манастира. Иако је требало да манастир Златица буде укинут, митрополит Јован успео је да га сачува. Он је према том манастиру показивао посебну пажњу јер га је обновио у време док је био вршачки епископ. У манастир Златица пресељени су монаси и покретна имовина из укинутих манастира Бајзаш и Кусић.[611] До тада је већ био укинут и манастир Бршљанац у Пакрачкој епархији.[612]

Царска наредба о распуштању женског манастира Стари Јазак није била спроведена ни до 1774. године. Зато је на заседању Архијерејског синода 1774/75. године комесар генерал Матезен захтевао њено неодложно спровођење. Тражио је да се поруше келије, затвори капела, а три преостале јазачке калуђерице разместе при парохијалним црквама. Током заседања Синода епископима је био представљен и план реорганизације мреже манастира настао у Бечу. Мање манастире који не могу сами да се издржавају требало је укинути, односно формално спојити с већим манастиром у које би се преселило братство и где би била пренета покретна имовина. Тако је у Вршачкој епархији било предвиђено спајање манстира Средиште са Месићем. У Пакрачкој епахрији требало је укинути манастир Дреновац и спојити га са Ораховицом, а манастир Света Ана са Пакром. На Синоду је поменуто већ извршено укидање манастира Кусић, Бајзаш и Бршљанац (Кутина). У Сремској епахији требало је укинути све филијалне манастире. Као што је поменуто, у манастире који остају требало је да буду пресељени монаси, пренета покретна имовина и припао би им део земљишних поседа укинутих манастира. Није објашњено о ком је *еквиваленту*, односно делу земље реч, што је касније стварило нове проблеме, посебно са локалним војним и жупанијским властима. Илирска депутација је захтевала да се здања укинутих манастира која нису неопходна, као келије и помоћне зграде, поруше, да се манастирске капеле затворе или претворе у парохијалне цркве.[613]

---

[609] Исто.

[610] АСАНУК, МПА, „Б", 1772/10.

[611] Радослав Грујић, *Прилошци историји срп. банатских манастира у другој половини XVIII века,* Сремски Карловци 1906, 10-11.

[612] Душан Кашић, *Српски манастири у Хрватској и Славонији,* Београд 1996, 266.

[613] А. Г, *Извод из синодске расправе, односеће се на регулисање православних манастира, 23. септ. 1774,* Српски Сион XV (1905), 50; Franc Vaniček, *Specialgeschichte der Militargrnze*, II,

На Синоду је прочитан и списак манастира који ће остати активни и који је током марта 1775. године објављен у виду посебне резолуције. Према томе, надаље активни манастири треба да буду Крушедол, Ремета, Хопово (Ново), Врдник, Јазак (Нови), Бешеново, Шишатовац, Кувеждин, Прибина Глава, Беочин, Раковац и Фенек у Сремској епархији. У Вршачкој епархији то су манастири Месић и Златица, у Темишварској епархији Бездин, Свети Ђурађ и Војловица, у Арадској епархији Ходош. Манастири Комоговина и Гомирје требало је да остану активни у Горњокарловачкој епархији, Ораховица, Пакра и Лепавина у Пакрачкој епархији, Ковиљ и Бођани у Бачкој епархији, и манастир Грабовац у Будимској епархији. Синоду је препуштена одлука о судибини манстира Гргетег у Сремској и манастира Ковин у Будимској епахрији, а епископи су сматрали да их не треба укидати.[614]

Током априла и маја 1776. године у Бечу је заседала посебна комисија састављена од чланова Дворског ратног савета, Дворске коморе и Илирске дворске депутације којој је присуствовао и митрополит Вићентије Јовановић Видак. На састанцима Комисије разматран је извештај барона Матезена о банатским манастирима. Тада је саопштена одлука Марије Терезије да се више неће истраживати по ком основу манастири поседују земљу и да ће сви они који остану активни добити нове царске потврде о имовинским правима. Манастири у Банату, у случају инкорпорације Баната Краљевини Угарској, добиће посебне повеље којим ће им бити гарантован земљишни посед и они ће тада, као и други земљопоседници, плаћати одређени порез.[615]

Мешовита царска комисија први пут је дефинисала услове које један манастир треба да испуни да би остао активан. Основни услов био је земљишни посед и манастир је требало да има онолико оранице, ливада, пашњака, винограда, воћњака или шума од којих убире плодове и приходе довољане за издржавање монаха. Комисија је одредила да то треба да буде најмање 40 јутара земље по монаху. Други важан услов била је бројност братства која је утврђена на најмање 8 чланова. Према тим одлукама Комисије, требало је укинути све манастире који од прихода са својих зељишних поседа не могу да издржавају осам калуђера. Простом рачуницом, били су угрожени сви манастири који су имали поседе мање од 320 јутара земље, као и они у којима је живело мање од 8 монаха.[616]

Wien 1875, 548-552.

614 J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova*, 762; Димитрије Руварац, *Жалба митрополита Вићентија Јовановића-Видака против регуламента од 2. јануара 1777,* Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије I (1911), 148; Fr. Vaniček, *Specialgeschichte der Militargrnze*, II, 548-549.

615 Р. Грујић, *Прилошци историји срп. банатских манастира,* 13.

616 Исто, 15.

Митрополит Вићентије био је изричито против понуђеног решења. Он је истицао да постоји велика разлика у квалитету и површини земље коју поседују манастири у равници и они који се налазе по шумама и брдима. Многи манастири у брдима морали би да буду укинути јер немају 320 јутара земље, нити могу да је обезбеде. Поред тога, приход од земље разликовао се од области до области јер је на њега утицао начин обраде земље. Митрополит је навео пример Баната где је у употреби тропољни систем обраде земље и истакао је да од укупне површине оранице само једна трећина сваке године доноси плодове, односно приходе. Поставио је и питање како ће бити рачунате и уједначене различите мере за површину, на пример мотике винограда или косци ливаде, према једном јутру плодне оранице. Гроф Колер, председник Илирске дворске депутације и председавајући Комисије, није желео да улази у полемику са митрополитом. Одговорио му је да се тренутно разматрају манастири у Банату који су у равници и да ће бити донета резолуција према којој ће само за њих важити услов од најмање 40 јутара земље по монаху. На основу тога, банатски манастири који имају земљишне поседе мање од 320 јутара земље биће укинути. Гроф Колер је уверавао митрополита Вићетнија да ће се другачије поступати са манастирима у другим крајевима и да ће то питање бити решавано у договору с њим.[617]

Поред питања манастирске земље, Комисија је разматрала и услове уласка у манастирска братства и инсистирала на томе да нико пре навршене 24 године живота не може доћи у манастир, да мора провести бар једну годину у искушеништву и тек са навршених 25 година може да се замонаши. Као доказ да испуњава услове, кандидат мора понети потврду од парохијалног свештеника када је рођен и крштен. Разматран је и начин избора старешина, контроле манастирских финансија, разговарано је о визитацијама и другом.[618]

Одлуке мешовите комисије о реорганизацији манастира из 1776. године, објављене су новим Регуламентом 1777. године. У хабзбуршким наследним земљама могао је да се одржи само онај православни манастир који приходима од земље може да храни осам монаха, укључујући и старешину, и који може да подмири све њихове потребе. Наређено је и да сваки манастир мора да има двојицу старешина и да ће, на предлог митрополита и епископа, царица одлучити у којим ће манастирима први старешина бити архимандрит, а у којима игуман. Прописан је начин избора старешина, трајање њихове управе, дужности везане за финансије и економију, као и одржавање реда у манастиру. Монасима је забрањено обављање парохијалне службе и прикупљање милостиње, осим у посебним случајевима и то уз дозволу владара. Епископима је забрањено да узимају од манастира новац или натуралије под било којим изговором.

[617] Исто, 17-19.
[618] Исто, 16-17.

Забрањено је приморавање, односно *ћоњење* свештеника удоваца да се повуку у манастире, као и обнављање манастира без одобрења државних власти. Најављене су и честе контроле световних власти кроз визитације и објављивање посебне наредбе којом ће бити регулисано питање манастирског поседа.[619]

Скоро истовремено са објављивањем Регуламента јануара 1777. године, Марија Терезија обавестила је митрополита Вићентија да је потврдила одлуку комисије из 1776. године о томе да манастир мора располагати са 40 јутара земље по монаху и да ће бити укининути банатски манастири који не испуњавају тај услов. Стога, манастир Парош у Темишварској епархији треба да буде испражњен, а монаси да пређу у Бездин или Сент Ђурађ, док манастир Шемљуг у Вршачкој епархији треба да буде припојен манастиру Месић. Међутим, због побуне у Вршцу и немира у народу, укидање банатских манастира одложено је до јуна 1778. године.[620]

Крајем пролећа 1777. године почеле су активности око укидања манастира Дреновац у Пакрачкој епархији.[621] Октобра 1777. године митрополиту Вићентију послата је царска наредба о укидању манстира Комоговина у Горњокарловачкој епархији. То је био једини манастир на простору Банске крајине и према првобитном плану требало је да остане активан. Међутим, у манастиру Комоговина живела су четири монаха и он имао је само 132 јутра земље у власништву. Пред римокатолички Божић, 24. децембра 1777. године, војне власти избациле су монахе из манастира, а сав посао око поделе и продаје манастирске имовине био је завршен до краја фебруара 1778. године.[622] Иако је било предвиђено да Синод одлучи о судбини манастира Ковин и Гргетег, током 1777. године издате су царске наредбе о њиховом укидању. Ковински монаси и манастирска покретна имовина пресељени су у манастир Грабовац, а непокретну имовину преузела је Дворска комора.[623]

Митрополит Вићентије није се мирио са наредбом о укидању манастира Гргетег, будући да је он имао другачији статус од осталих манастира. Манастир Гргетег с поседима селом Нерадин и пустаром Банковци даровао је цар Леополд I 1691. године јенопољском епископу Исаији Ђаковићу. Границе манастирског поседа утврђене су тзв. Карафином реамбулацијом 1702. године. После избора за архиепископа, Исаија Ђаковић идејствовао је царску одлуку

---

619 J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova*, 705-710.

620 М. Грбић, *Карловачко владичанство,* III, 10; Р. М. Грујић, *Прилошци историји срп. банатских манастира,* 21-22.

621 АСАНУК, МПА, „А", 1777/165; МПА, „Б", 1777/103.

622 М. Грбић, *Карловачко владичанство,* III, Карловац 1893, 10-16; М. Грујић, *Прилошци историји срп. банатских манастира,* 23; Д. Кашић, *Српски манастири у Хрватској и Славонији,* 306, 309-310.

623 Димитрије Руварац, *Ковинци за манастир Ковин*, Српски Сион XV, Сремски Карловци 1905, 362.

да манастир Гргетег, Нерадин и Банковци постану митрополитски посед. Сваки нови архиепископ добијао је царску диплому којом је то потврђивано. Проблем је настао због тога што су државне власти посматрале Нерадин и Банковце као митрополитски, а не манастирски посед. Манастир, стога, није имао земљишни посед од кога би се издржавало братство, те је наређено је његово распуштање. Митрополит Вићентије је одбијао да спроведе ту наредбу и инсистирао је на томе да ће сам издржавати гргетешке монахе. Међутим, 13. фебруара 1777. године из Беча је стигла наредба да калуђери морају да се раселе у друге манастире до почетка маја.[624]

Укидање манастира био је један од узрока побуне православног становништва прво у Бачкој, затим и у Вршачкој епархији. Бројним писмима митрополиту и епископима, локалне заједнице молиле су да се укинути манастири обнове. Тако су се Срби из Вуковара и Будима жалили због укидања манастира Гргетег, Старо Хопово, Стари Јазак, Реметица, Петковица и Ђипша, чији су калуђери *растерани*. У тим манастирима молило се за Двор, цареве и земаљску господу, а *сада различни скотови стоје и безчасте престоле и олтаре Божије*, писали су они.[625]

Већини протестних обраћања било је заједничко веровање да су манастири штитили околно становништво и њихову имовину, а да је укидање манастира изазвало Божји гнев. Ковинци су, на пример, истицали да се у манастиру Ковин налазила чудотворна икона која је исцељивала и штитила их.[626] У једној молби митрополиту Вићентију, из децембра 1777. године, кнез Аврам Ракић и становници села Јазак сликовито су описали свој однос према укинутом женском манастиру Стари Јазак. У манастиру су 30 година живеле калуђерице и служена је Божја служба. Крај манастирског грунта засађени су и сеоски виногради, *и никада лед небивао*, тврдили су они. Отакад је манастир пуст и затворен, *за ова три лета лед нам винограде побије попуштенијем и жалбом Матере Божије*. Молили су становници Јаска митрополита да се стара црква манастирска отвори, да се у њој обнови служба и слави Мати Божија, и да се ту за цареве моле Богу.[627]

На укидање манастира реаговао је и митрополит Вићентије. У жалби из фебруара 1778. године митрополит је, цитирајући делове текста Привилегије из 1691. године, нагласио да су манастири 80 година живели слободно. Сада је

---

[624] Димитрије Руварац, *Српске привилегије и правице од 1690-1748,* Српски Сион XVII (1907), 440, 500; Душан Кашић, *Манастир Грчетег у XVIII веку* /у:/ *Манастир Грчетег. Прилози монографији,* Нови Сад 1990, 41-44, 61.

[625] Гаврило Витковић, *Споменици из будимског и пештанског архива,* III, Гласник СУД, други одељак, књ. 5 (1874), 393; Ристо Михаиловић, *Из прошлости Вуковара с обзиром на тамошње Србе,* Нови Сад 1890*,* 60.

[626] Д. Руварац, *Ковинци за манастир Ковин*, 362-363.

[627] Исидора Точанац Радовић, *Жалбе сремских села на Регуламент из 1777. године,* Мешовита грађа (Miscellanea) 37 (2016), 44.

дошло до великих промена које и свештенству и народу тешко падају. Молио је да се манастирима Гомирје и Лепавина остави право прикупљања милостиње. Протестовао је против укидања манастира Комоговина, које није било предвиђено планом Илирске дворске депутације представљеним на заседању Синода 1774/75. године, као и манастира Гргетег и Ковин, који су укинути без одобрења Синода. Приметио је да се правила о уређењу манастира стално мењају. Митрополит је критиковао и услов према коме манастир мора имати 40 јутара земље по монаху, и то једну трећину у ораницама, и најмање осам монаха да би могао да остане активан. Поновио је, али и проширио, разлоге против тих услова које је изнео на састанку царске комисије у Бечу 1776. године: да нису сви манастири у равници и да немају сви исти удео оранице у свом поседу, нити исти квалитет земље. Сматрао је да услов не треба да буде површина земље по одређеним *сортама,* већ да ли та земља обезбеђује довољан приход да манастир може да издржава монахе. Митрополит је, даље, протестовао против одредаба о зидању и поправци манастирских зграда и цркава, о одузимању парохија појединим манастирима, о монашким правилима саствљеним у Бечу и праву световних власти да визитирају манастире.[628]

Већину митрополитових жалби Марија Терезија је одбацила. Позивајући се на одлуке Архијерејског синода истицала је да он дао своју сагласност. Да би донекле умирила митрополита, обећала је да ће одлука о укидању манастира Комоговина бити преиспитана, иако је предаја земљишта војним власима и продаја покретне имовине већ била завршена.[629] Државне власти су препустиле митрополиту решавање неких мањих проблема, који су се појавили због укидања манастира. Тако је, на пример, Архиепископска конзисторија на заседањима крајем августа 1778. године решавала питање парохије коју је имао манастир Дреновац, као и дела земље која је после његовог укидања требало припадне манастиру Ораховица.[630]

Декларатоијом из 1779. године оглашено је да престаје редуковање српских манастира и њихово уређење према претходном закону. Та одлука, која је изгледала као нека врста уступка миторполиту, није имала велики значај јер су до тада већ били укинути сви манастири који су били у плану. Закон је задржао већину чланова из Регуламента који су незнатно промењени.[631]

---

[628] J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova*, 760-766; Д. Руварац, *Жалба митрополита Вићентија,* 144-151, 176; М. Грбић, *Карловачко владичанство,* III, 12-14.

[629] J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova*, 777-779; М. Грбић, *Карловачко владичанство,* III, 15; Д. Кашић, *Српски манастири у Хрватској и Славонији,* 312.

[630] Владимир Красић, *Опис манастира Ораховица,* ЛМС 143 (1885), 70-71.

[631] J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova*, 821-826; Јован Радонић, Мита Костић, *Српске привилегије од 1690 до 1792,* Београд 1954, 143-144; Дејан Микавица, Владан Гавриловић, Горан Васин, *Знамениша документа, за историју српскоī народа 1538-1918,* Нови Сад 2007, 111-112.

Упорност митрополита Вићентија Јовановића Видака довела је до поновног успостављања манастира Гргетег. Царска одлука донета је јуна 1778. године и потврђена је Деклараторијом. Село Нерадин и пустара Банковци признати су и потврђени као манастирски посед и од њиховог прихода требало је да се издржава гргетешко братство. Будући да је обновом манастира митрополит изгубио своје приходе, Марија Терезија му је одобрила 5.000 форинти годишње из државне касе. Није пропустила да нагласи да обнова манастира Гргетег не значи да ће бити обновљени и други укинути манастири.[632]

Као што је то било објављено Деклараторијом, после 1779. године није било новог таласа укидања манастира. Једна од последица реформе манастира у Карловачкој митрополији било је знатно смањење њиховог броја. Од 42, колико их је било пре реформе, остало је 26 активних манастира. Од 18 мушких манастира, у Срему је остало 13.

Укидање манастира, пресељење монаха и покретне имовине, јача дисциплина успостављена у манастирима у овом периоду као и пооштрени услови за одлазак у манастире и примање монашког чина утицали су, нема сумње, на то да се број калуђера у Карловачкој митрополији смањује како се ближио крај века. Смањење бројности монаштва током друге половине 18. века може се пратити на примеру фрушкогорских манастира за које постоје упоредни подаци. У периоду између велике визатиције митрополита Павла Ненадовића 1753. године и пописа извршеног 1791. године број монаха у фрушкогорским манастирима смањио се за 42 процента.

[632] Д. Кашић, *Манастир Гргетег у XVIII веку,* 61-62.

Бројност братстава сремских манастира током друге половине 18. века.[633]

Манастир	Број монаха			
	1753	1771.	1787.	1791.
Беочин Реметска, филијала	9 -	15	11	11
Бешеново	13	14	10	8
Врдник	12	13	10	8
Гргетег	15	?	12	11
Јазак	11	11	12	11
Крушедол	18	14	11	6
Кувеждин Ђипша, филијала	10 13	17	11	10
Привина Глава	9	12	7	7
Раковац	22	14	9	9
Ремета	17	?	7	6
Фенек Обеда, филијала	10 -	12	9	8
Хопово Ново Хопово Старо, филијала	26 -	19	12	11
Шишатовац Петковица, филијала	13 -	11	11	9
Укупно	198	152	132	115

Према попису из 1787. године у 26 манастира Карловачке митрополије била су 253 мошка лица у различитим чиновима и достојанствима. Три године касније било их је за 20 мање. Мали број монаха који су живели у појединим манастирима крајем 18. века показује да су се државне власти доследно придржавале одлуке владара да више нећи бити укидања манастира и одустале од примене прописа према коме братство треба да има најмање 8 чланова. Пет манастира Карловачке митрополије имало је 1787. године братства која су бројала мање од осам чланова. То су били манастири Привина Глава (7 мона-

[633] Табела је начињена на основу: Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753,* Ср. Карловци, 1903; Исти, *Стање Српско-православних манастира 1787-1791. у Митрополији карловачкој,* Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије I (1911), 90-94; Исти, *Опис фрушкогорских манастира од 1771. године*, Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије III (1913), 97-129, Славко Гавриловић, *Економика сремских манастира од XVIII до XX века,* /у:/ *Манастир Шишатовац,* Београд 1989*,* 33. Сви филијални манастири укинути су током реформе. У попису за 1771. годину нема података за манастире Ремету и Гргетег.

ха), Ремета (7), Свети Ђурађ (6), Златица (4) и Војловица (3). Од 1791. године у тој групи нашли су се манастири Крушедол са шест и Бездин са седам монаха.[634]

Интервенисање државе у питање манастира приморало је јерархију да појача надзор над начином живота и рада монаха. Инсистирно је и на редовном читању и поштовању Монашких правила митрополита Вићентија Јовановић и Павла Ненадовића. Епископе су лично или преко конзисторија контролисали имовину, стање економије и финансија у манастирима своје епархије. У сваком тренутку знало се колики су приходи и расходи, колике су залихе манастира у вину, ракији, разним врстама жита, колико има коња, стоке, кошница и другог. Епископи су много чешће него раније визитирали манастире, а то су чиниле и световне власти.

ИЗВОРИ:

а) Необјављени

Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСАНУК)
- Митрополитско-патријаршијски архив, Фонд А (МПА, „А")
- Митрополитско-патријаршијски архив, Фонд Б (МПА, „Б")

Архив Војводине у Новом Саду (АВ)
- Фонд Илирска дворска комисија – депутација у Бечу (ИДД)

б) Објављени

А. Г, *Извод из синодске расправе, односеће се на регулисање православних манастира, 23. септ. 1774,* Српски Сион XV, Сремски Карловци 1905.

Витковић Г, *Споменици из будимског и пештанског архива,* III, Гласник СУД, други одељак, књ. 5, Београд 1874.

Грујић Р, *Грађа за историју Пакрачког владичанства,* Сремски Карловци 1906.

Грујић Р, *Прилошци историји срп. банатских манастира у другој половини XVIII века,* Сремски Карловци 1906.

Mansi J. D, *Sacrorum conciliorum nova et aplissima collectio,* ed. J. B. Marin, L. Petit, t. 39, Parisiis 1907.

Микавица Д, Гавриловић В, Васин Г, *Знамениша документа, за историју српског народа 1538-1918,* Нови Сад 2007.

Радонић Ј, Костић М, *Српске привилегије од 1690 до 1792,* Београд 1954.

Рајковић Ђ, *Српски народни сабор 1769. у Карловцима,* ЛМС 114 (1872).

Руварац Д, *Жалба митрополита Вићентија Јовановића-Видака против регуламента од 2. јануара 1777,* Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије I, Сремски Карловци 1911.

Руварац Д, *Ковинци за манастир Ковин*, Српски Сион XV, Сремски Карловци 1905.

Руварац Д, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. год,* Сремски Карловци 1903.

634 Д. Руварац, *Стање Српско-православних манастира 1787-1791,* 90-99.

Руварац Д, *Опис фрушкогорских манастира од 1771. године,* Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије III, Сремски Карловци 1913.
Руварац Д, *Синесије Живановић. Егзарх и провинцијал фрушкогорских манастира,* Архив за историју Српске православне Карловачке миторполије III, Сремски Карловци 1913.
Руварац Д, *Српска Митрополија карловачка око половине XVIII века,* Сремски Карловци 1902.
Руварац Д, *Српске привилегије и правице од 1690-1748,* Српски Сион XVII, Сремски Карловци 1907.
Руварац Д, *Стање Српско-православних манастира 1787-1791. у митрополији карловачкој,* Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије I, Сремски Карловци 1911.
Точанац Радовић И, *Жалбе сремских села на Регуламент из 1777. године,* Мешовита грађа (Miscellanea) 37, Београд 2016.

Литература

Vaniček Fr, *Specialgeschichte der Militargrnze*, II, Wien 1875.
Гавриловић С, *Економика сремских манастира од XVIII до XX века,* /у:/ *Манастир Шишатовац,* Београд 1989.
Beales D, *Enlightment and Reform in Eighteenth-century Europe,* London – New York 2005.
Грбић М, *Карловачко владичанство,* II-III, Карловац 1891-1893.
Кашић Д, *Манастир Грегетег у XVIII веку* /у:/ Манастир Гргетег, Нови Сад 1990.
Кашић Д, *Српски манастири у Хрватској и Славонији,* Београд 1996.
Красић В, *Опис манастира Ораховица,* ЛМС 143 (1885).
Михаиловић Р, *Из прошлости Вуковара с обзиром на тамошње Србе,* Нови Сад 1890.
Перовић Н. Т, *Живот и делатност Арсенија IV Јовановића у Османском царству (1714-1737) и Хабзбуршкој монархији (1738-1748),* [магистарска теза у рукопису] Београд 2013.
Швикер Ј. Х, *Политичка историја Срба у Угарској*, Нови Сад – Београд 1998.

Isidora Točanac Radović

ABOLITION OF THE SERBIAN MONASTERIES DURING THE TERESIAN CHURCH REFORM

During the Theresian church reform, in the early 70's of the 18th century, Habsburg authorities started a process of abolition of the Serbian orthodox monasteries in the Metropolis of Sremski Karlovci. The main idea was to transform the monasteries into communities capable for supporting themselves without any financial or other help of bishops or believers. According to the applied principle, one monastery should own enough land for sustaining 8 monks, t.e. at least 40 ackers of estates per each monk in the community. The proclaimed condition was not easy to fulfill and some monasteries were closed. By the end of Maria Theresia's reign 16 of 42 Serbian orthodox monasteries were abolished.

Проф. др Владан Гавриловић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
gavra1@yahoo.com

UDK 271.222(497.113 Bešenovo):634.8+663.2

ВИНСКА ДЕСЕТИНА МАНАСТИРА БЕШЕНОВО СЕДАМДЕСЕТИХ ГОДИНА XVIII ВЕКА*

Сажетак: Фрушка гора је било још од времена Римске империје позната као подручје за узгој винове лозе и производњу вина. Уз мање осцилације то је остало једно од њених главних обележја све до данас. Знатни земљишни поседи православних манастира у Срему омогућили су им да развију већу производњу вина и од његове продаје остваре знатне приходе. Како сами монаси, уз помоћ слугу и прњавораца, нису могли да обраде све површине у власништву манастира они су земљу или винограде давали околним земљорадницима, који су за узврат манастиру плаћали десетину (десетак) у облику винског кључука, као порез за употребу њиховог власништва. Један од манастира који је овако стицао знатна материјална средства је било Бешеново. У раду се даје преглед како је то изгледало у случају овог манастира седамдесетих година XVIII века.

Кључне речи: вински десетак, манастир Бешеново, Фрушка гора, вино, Срем.

На Фрушкој гори је седамдесетих година XX века (1978) обележено 1700 година виноградарства. Тако дуг период успешног виноградарења показује да данашње подручје Војводине, а посебно Фрушке горе, пружа идеалне агроеколошке услове за гајење винове лозе.[635] Многи путописци који су пролазили кроз ове крајеве помињу Срем и Фрушку гору као прелепе крајеве у којима има небројено много посађене винове лозе. Путописац Петар Ранцани, који је овим пределима јужне Угарске прошао, 1456. је забележио: „Земља је богата вином које је код Угра најпознатије (најпохвалније)". У похвалама виноградарским пределима прелепе Фрушке горе није заостајао ни путописац Марти Галеоти, који је у другој половини XV века забележио: „Нећемо ни да прећутимо да вино са сремског брда (Фрушка гора) обилује са толико сласти којој нема равне, или сличне, и да би се на целом свету тако нешто тешко могло наћи."[636] Најупечатљивији опис сремског виногорја је потекао од Фридриха Вилхелма фон Таубеа, који је, између осталог, 1777. године забележио: „Цар

[635] Đorđe Paprić, Nada Korać, Petar Cindrić, Ivan Kuljančić, Mira Medičić, *Vinogradarstvo Vojvodine (istorijat, sadašnjost i perspektiva)*, *S*avremena poljoprivreda, br. 6, Novi Sad 2007, 27–37.

[636] Жарко Димић, *Овде живе Срби*, Сремски Карловци 2001, 123–124.

Аурељус Пробус, рођен у Срему, донео је 280. прву лозу из Грчке и његови војници засадили су њом сремски брег око Карловаца, који се звао брег Алмус. Одатле се виноградарство раширило по целој земљи. И још дан данашњи, велики карловачки брег и његове безбројне падине засађени су обилно виновом лозом, која не само што даје најбоље вино, него и највише вина у Славонији и Срему, те да по својој квалитети уопште не заостају за најбољим италијанским винима".[637] У свом делу *Искусни подрумар* наш песник, историчар, бакрорезац и калиграф Захарија Орфелин је као врсни познавалац народног менталитета а, изгледа, и производње вина, написао да су „у Срему, а особито у Карловцима и по неким [фрушкогорским] манастирима, такође добра и постојана вина, особито загасито црвена сасвим и на сву меру снажна".[638]

Вино са виногорја Фрушке горе је кроз историју било вредно колико и новац и спадало је у једну од најисплативијих феудалних натуралних рента на овом простору. Она се изражавала кроз давање винске десетине, која се у крајевима Славоније и Срема називала још и даћа горна, или горница (*Jus monatanum*; *Censis a vineis*). Винска десетина је била изражена у мошту (исцеђеном соку од грожђа, тзв. шири) или у готовом вину и изражавала се путем акова као мере за запремину.[639]

Једни од феудалних господара који су убирали, између осталог, и винску десетину од својих поданика били су и фрушкогорски манастири, који су се у својим односима, како са царским тако и са краљевским властима, позивали на Српске привилегије као акт *sui generis* који су даровали и потврдили аустријски владари.[640] На основу прве Привилегије од августа 1690. године изричито је било наглашено „да нико не сме чинити насиље над манастирима него да они буду слободни од десетине, квартира и контрибуције на основу својих старих привилегија". Путем Леополдовских привилегија манастири су призна-

---

[637] Фридрих Вилхелм фон Таубе, *Историјски и географски опис Краљевине Славоније и Војводства Срема*, Нови Сад 1998, 192.

[638] Захарија Орфелин је написао свог *Искусног подрумара* 1783. године у Бечу. Ова књига је била на славеносрпском језику, а колико је била поучна сведочи и њено ћирилично (српско) издање у Панчеву 1886. године. Можемо слободно рећи да су Орфелинови савети у вези са одржавањем винограда и производњом вина и данас врло корисни и да велика већина тзв. винара и винолога засигурно и не зна за ову књигу. (Захарија Орфелин, *Искусни подрумар*, Панчево 1886 (пон. изд. Београд 1986), 29).

[639] За однос акова смо узели најближу пожунску меру у износу од 54,4 литара, која је била увелико у употреби у Славонији и Срему. (Славко Гавриловић, *Даљско властелинство Карловачке митрополије у XVIII столећу*, Зборник Матице српске за друштвене науке, св. 46, Нови Сад 1967, 39; http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=1138; Zlatko Herkov, *Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske*, knj. 1, Zagreb 1956, 248.

[640] О привилегијама и њиховој правној регулативи у: Јован Радонић, Мита Костић, *Српске привилегије од 1690. до 1792*, Београд 1954; Динко Давидов, *Српске привилегије царског дома Хабзбуршког*, Београд – Нови Сад 1994; Владан Гавриловић, *Дипломатички списи код Срба у Хабзбуршкој монархији и Карловачкој митрополији од краја XVII до средине XIX века*, Ветерник 2001, 8–44.

ти као саставни део српске православне цркве у Монархији а њихови дотадашњи поседи су потврђени као њихово власништво. Овакво стање ствари у вези са манастирским међама и власништвом над земљом добило је потврду од посебне царско-краљевске комисије грофа Карла Карафе де Стиљана 1702, као и посебном потврдом цара Јосифа I 1706. године. Ова правна акта су била од животне важности за даљи опстанак фрушкогорских манастира, чије су земље биле на мети и Дворске коморе и новоформираног Одескалкијевог спахилука.[641] Касније, средином XVIII века, напад на манастирске земље је покушавала новоформирана Сремска жупанија, па и делимично Војна граница у Срему и Славонији.

Наиме, српски манастири по целој територији Монархије, па тако и фрушкогорски, спадали су у ред земљопоседника и тиме уживали одређене привилегије које је доносио феудални систем. Само, за разлику од световних земљопоседника, манастири нису располагали сељацима-кметовима и самим тим нису имали сопствену радну снагу за рад на својим поседима. Да би тако нелагодну ситуацију решили, манастири су користили било спахијске, било коморске, односно жупанијске поданике, па и граничаре, који су због личне користи али и велике верске повезаности и поштовања према манастирима, пристајали да обрађују велике делове манастирске земље. Зато су на основу уговора, често усменог а некад и писменог, сељаци добијали на обраду делове манастирске земље, некад оранице, некад винограде, с тим да манастирима дају десетину од жита, вина, шљива, као и да врше још неке, посебне услуге манастирским братствима. Овоме се нису противили ни Комора ни Одескалкијев спахилук, нити касније Жупанија, јер су мислили да ће се уколико за обраду манастирске земље дају своје сељаке, моћи домоћи те земље. Како су манастири од овакве обраде итекако имали користи најбоље сведочи извештај коморског провизора у Петроварадину који је још 1710. године известио да од сељака који обрађују манастирска земљишта на име десетине Манастир Крушедол добија 300–400 мерова жита и 180 акова вина, а Манастир Бешеново 150–200 акова на име винске десетине годишње. Такође се напомиње да коморским преписивачима десетине није дозвољен приступ уопште на та земљишта.[642]

---

[641] Још за време трајања ратних дејстава, донацију на Срем је добио 30. јула 1697. папин рођак кнез Ливије Одескалки на име позајмљене суме од 325.000 форинти цару Леополду I за вођење рата с Турцима. Цар је у донацији, као и у посебном уговору за државу (Монархију) резервисао право на тврђаве Петроварадин, Сланкамен и Земун са миљом простора око њих, чиме је окрњено Одескалкијево право. Такође, издвајањем делова Срема за потребе Подунавске и Посавске војне границе 1702. године, као и издвајањем делова за Комору, Одескалкијев Срем је сведен на формирано Илочко властелинство, које је 1745. формирањем Сремске војне границе наново, још више окрњено и имало на крају 28 насеља (Славко Гавриловић, *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, Нови Сад 1979, 21–22, 460).

[642] Славко Гавриловић, *Срем...*, 50.

Царским властима су се жалили и манастири и представници власти у Срему, чиме се ушло у зачарани круг тужби и контратужби око земље, права њеног коришћења, подложника, дажбина (ренте). Услед тога је вршено више реанбулација (премеравања земље), али су се ствари и даље кретале по старом, све до доласка Комисије највишег ранга са грофом Георгијем Фекете де Галатом на челу 1754. године. Званични резултати Комисије и царичина одлука свечано су обнародовани 1757. поновним доласком грофа Фекете де Галате у Срем. Према овоме, подложници спахија и жупаније су могли и даље да уживају манастирску земљу, с тим да од оранице дају житну а од винограда винску десетину манастирима, што је манастирима омогућавало задовољавајуће приходе.[643]

Структура земљишног поседа фрушкогорских манастира је била веома слична и састојала се од алодијалних винограда, винограда под десетком (десетином), шума, ливада, пустара, рибњака, шљивика под десетком. Највише процентуално манастирских поседа је било под виноградом и шумом, од чега су виногради чинили у просеку 40–50%, при чему су виногради под десетком заузимали огроман проценат.[644] Како је највећи део манастирских поседа био под виноградом и шумом, они су, а посебно виногради, доносили највећи приход манастирима. Тај приход, који је потицао од винограда, што алодијалних (мањи проценат) што винограда под десетком (највећи проценат), износио је преко 1000 акова вина и 50–100 акова ракије, што је манастирима доносило више од 3000 форинти прихода, односно од 40% до чак 65% свих прихода.[645]

---

[643] Манастирима су овом одлуком потврђене њихове међе и земљишта и одређени услови под којима ће спахијски и жупанијски подложници користити манастирске земље. Осим житне и винске десетине, потврђена је и десетина од урода шљива, с тим да се она односила само на родне године. Уколико је година била неродна, сељаци је требало да дају само новчани износ од 28 динара, као за пласт сена, да од сваке кошнице дају 2,5 динара, а од сваког воденичног камена на манастирској земљи да дају 2 форинте манастирима. Износ за жировину сељаци су плаћали у седишту Сремске жупаније у Вуковару. Сељаци су на тај начин обрађивали манастирске земље, али ту земљу нису никако могли отуђити, продати или заменити без изричите сагласности манастира. (Тихомир Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову*, Нови Сад 1967, 96–107; Славко Гавриловић, *Земљишни односи и привређивање фрушкогорских манастира у XVIII и XIX веку*, Зборник Фрушкогорски манастири, Београд 1990, 159–160).

[644] Манастир Хопово је био један од највећих фрушкогорских манастира. Његов посед је средином XVIII века захватао 2.516 јутара земље (по 2.000 кв.хвати), од чега је било: 1) алодијалних винограда 11,5 јутара (0,005%); 2) винограда под десетком 1.126 и ¼ јутара (44%); 3) ливада 27 и ¼ јутра (0,010%); 4) пустара Међеш 55 ¾ јутра (0,026%); 5) шљивика под десетком 154,5 јутра (0,06%); 6) парлога 182,5 јутара (0,072%); 7) рибњака 10 јутара (0,005%). С обзиром на то да се наводи да се остатак манастирске земље односио на манастирске зграде и непосредну манастирску околину, може се претпоставити да је у њега урачуната и манастирска шума, па би се под шумом и зградама манастира налазило 948,25 јутара, односно више од 36,6%. (Тихомир Остојић, нав. дело, 171–172; Славко Гавриловић, *Земљишни односи и привређивање фрушкогорских манастира у XVIII и XIX веку*, 166).

[645] Тако је 1764. Манастир Хопово имао следеће приходе: 1) од црквеног таса 411 форинти; 2) од милостиње 495 форинти и 08 динара; 3) од аренде 20,80; 4) од вина и ракије 1.079,45; 5) од

Вино и ракија потицали су од алодијалних винограда (11–25%), а много већи део (75–89%) манастири су добијали од винограда које су обрађивали оближњи спахијски или жупанијски подложници уз давање винске десетине манастирима.[646]

*

Покушали смо да појаснимо укратко значај винске десетине у укупној економици манастира и у прилици смо да помоћу извора (књиге задужења) винске десетине Манастира Бешеново седамдесетих година XVIII века објаснимо више о појединачним давањима сељака, потесима, брежуљцима на којима су обрађивали винограде, винској десетини израженој у аковима вина. Књига извора обухвата период од 1772. до 1778. године, исписаних у потпуности, док је винска десетина за 1779. започета, односно недостаје јој део страница које су очигледно искидане. У целини гледано, књига је осим ових страница на крају у веома добром стању. С обзиром на то да 1779. година није комплетна, њу нисмо узели у разматрање.[647]

продате стоке 1.015,86; 6) од дугова 58,72; 7) разно 255,33. Укупна сума: 2.436 форинти и 63 динара. Продаја вина и ракије је износила 44,3% свих прихода манастира за ту годину. Манастир Бешеново је, опет 1806. године приходовао 6.332 форинте и 21 крајцару, од чега је од продаје приходовано: 1) црквеног таса 153 форинте и 5 крајцара; 2) од парохије 68,26; 3) од милостиње 325 форинти; 4) од стоке 391,30; 5) од шуме 480,24; 6) од циглане 142,54; 7) од ваљаонице 80,48; 8) од вина 2.448,30; 9) од ракије 1.685,29; 10) од сена и сламе 12 форинти; 11) од аренде 307,30; 12) за креч и камен 66,21; 13) разно 170,30. Продаја ракије у Манастиру Бешенову је износила мало мање од 26,7%, а вина чак близу 38,7%. Укупна продаја вина и ракије је износила чак 65,4% свих прихода манастира за ту годину. (Тихомир Остојић, нав. дело, 173–174; Славко Гавриловић, *Земљишни односи и привређивање фрушкогорских манастира у XVIII и XIX веку*, 167).

[646] Тако је Хопово 1753. од алодијалних винограда добило 164 акова вина и 59 акова ракије, а од десетинских винограда 816 акова вина. Алодијални виногради су донели мало више од 16,7% а десетински виногради чак 83,3% вина; док је године 1763. однос био следећи: алодијални виногради су донели 115 акова вина и 23 акова ракије, наспрам десетинских винограда у износу од 935 акова вина. У овој години алодијални виногради су донели само мало мање од 11%, а десетински виногради чак скоро 89% вина. У Бешенову је тај однос био следећи: 1770. године 250 акова алодијалног вина наспрам чак 1.010 акова десетинског вина, односно мало мање од 19,9% алодијалног и чак 81,1% десетинског вина. У Манастиру Бешенову у XIX веку опао је знатно број укупне количине вина, од чега је алодијалног било 150 акова, а десетинског 601 аков, што је процентуално била готово исто као и 30 година раније, односно мало више од 19,9% алодијалног и чак 81,1% десетинског вина. Године 1790. Бешеново је добило 1.260 акова вина и 226 акова ракије комовице и шљивовице од алодијалних и десетинских винограда. (Димитрије Руварац, *Стање српских православних манастира 1787–1791. у митрополији карловачкој*, Архив за историју Српске карловачке митрополије, Сремски Карловци 1911, 101; Тихомир Остојић, нав. дело, 174; Славко Гавриловић, *Земљишни односи и привређивање фрушкогорских манастира у XVIII и XIX веку*, 167–168).

[647] Књига извора је пронађена у збирци Varia у Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима Патријаршијско-митрополијски архив. Даље: АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778.*

Путем сумарне и аналитичке обраде података покушали смо представити земљишне поседе Манастира, посебно винограде које је издавао у закуп, а заузврат добијао винску десетину. Она се кроз наведене године мењала и зависила директно од рода винове лозе, односно прилива грожђа те године.

Из Пописа (књиге извора) можемо закључити да су закупци издаваних манастирских површина са којих се убирала винска десетина били из различитих социјално-економских категорија, а такође и различите националне припадности. Наиме, наводе се као закупци: сеоски кнежеви, свештеници, ћурчије, сабови, воденичари, па чак у неколико наврата у манастирском Прњавору и кувари. Навођење ове професије у XVIII веку код Срба као презимена, готово сигурно занимања, до данашњих дана је, барем нама, остало потпуно непознато.[648] Такође, поред Срба, којих је највише, као закупци манастирских винограда су се јавили, у знатно мањој мери, Немци и Шокци.[649]

Колико је винска десетина била значајна феудална рента речито говоре две ситуације које се помињу у књизи извора. По први пут у Попису у 1778. години у шанцима Шашинци и Лаћарак забележена је смрт закупаца, додавањем крста поред њиховог имена. То није спречило писара, монаха-економа, да код њихових имена уредно забележи винску десетину. [650]

*

[648] Прегледали смо различите књиге грађе, изворе и литературу везане за историју Срба у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку и нигде код Срба нисмо открили то као презиме или придевак имену, који би означавао професију (Душан Ј. Поповић, *Срби у Срему до 1736/1737. историја насеља и становништва*, Београд 1950; Славко Гавриловић, *Рума – трговиште у Срему 1718–1848/49*, Нови Сад 1969, passim; Славко Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције Балкан–Подунавље XVIII и XIX столећа*, Београд 1969; Славко Гавриловић, *Срем...*, passim; Славко Гавриловић, *Митровица – трговиште у Срему XVIII и XIX века*, Београд 1984, passim; Славко Гавриловић, *Извори о Србима у Угарској с краја XVII и почетка XVIII века*, књ. I–V, Београд 1987–2005, passim; Владан Гавриловић, *Земљишна књига села Вогањ 1758–1840*, Сремска Митровица 2004, passim; Владан Гавриловић, *Земљишна књига села Марадик 1758–1810*, Сремска Митровица 2009, passim; АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778*).

[649] АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778*.

[650] Реч је о закупцима: Радовану Новковићу из шанца Шашинци, који је на потесу Врана стена од 2 1/2 мотике требало да преда 2 акова вина, и Алексију Љубишићу из шанца Лаћарак, који је на потесу Мутаљ обрађивао 1,5 мотике винограда и Манастиру требало да преда 1/2 акова вина на име винске десетине. С обзиром на одређене наводе у различитим изворима XVIII века, манастирски економи су пописивали винску десетину на терену, зависно од рода винове лозе, а закупци (сељаци) су вино на запрежним колима возили у манастир. Остаје нејасно да ли су Новковић и Љубишић умрли непосредно после коначног пописивања винске десетине, које је изведено неколико недеља раније када се могао утврдити род винове лозе те године, па је она услед смрти домаћина можда опроштена, или су њихови наследници, без обзира на смртни исход, можда морали испоручити прописану винску десетину. (АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778*).

У погледу времена настанка Манастира Бешеново, чијом се винском десетином бавимо у нашем раду, постоје поприличне недоумице. Према једном усменом предању, „манастир је овај" подигао краљ Драгутин, о чему је сведочио један стари, дрвени крст, који је потицао из 1297. године, у време када је Драгутин био и сремски краљ. Према једном другом неутемељеном сведочанству, оснивање Манастира Бешенова се везује за другу половину XV века, односно за 1467. годину, која је била записана на зиду цркве као година оснивања Манастира. Први поуздани подаци о постојању Манастира Бешенова потичу из турског времена управе Сремом, односно из 1546. године, када се овај манастир помиње у турском дефтеру Сремског санџака како, као и други фрушкогорски манастири, даје дажбине турској царској благајни. Овај податак да је Бешеново плаћало дажбине Турцима сведочи о његовом несумњивом постојању и вероватном настанку и развитку пре Пописа, што би настанак Манастира померило у прву половину XVI века, можда у угарско време управе Сремом.[651]

Несумњиво постојање Бешенова је забележено у другој половини XVI века, у време „турске продаје цркава и манастира 1566/1567 приликом чега је описан посед Манастира Бешенова. Тај манастирски комплекс (посед) је био процењен за откуп у износу од 8.000 акчи. Приликом овог Пописа била су повећана и годишња давања са 400 на 550 акчи".[652]

Редовно помињање фрушкогорских манастира, а тиме и Бешенова, током XVI и XVII века и извештаји турских власти о узимању ушура од вина, као и описи о повољној конфигурацији тла, указивали су да је виноградарство било код фрушкогорских манастира најразвијенија привредна грана. Тако је забележено око 1670. да су крушедолски виногради добијали близу 6.000 пината вина или 72.000 ока.[653]

Непосредно после Великог бечког рата (1683–1699) просторима ослобођеног и поприлично разрушеног Срема 1702. године прошао је опат Бонини који је о Манастиру Бешенову, између осталог, забележио следеће: „Манастир је удаљен пола сата хода од села Бешенове... Манастир је смештен у долини ис-

[651] Године 1546. у турском дефтеру је забележено да је Манастир годишње давао износ од 100 акчи. (Олга Зиројевић, *Поседи фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1992, 59; Душко М. Ковачевић, *Манастир Бешеново*, Зборник Извори о историји и култури Војводине, Нови Сад 2009, 99–101.

[652] Приликом турског Пописа из 1566/1567. је забележено да је Манастир у своме поседу „имао 2 винограда, башту, ливаде, њиве, земљиште суве воденице, као и манастирске зграде које нису они [монаси] сами изградили, а налазе се у њиховим рукама од времена царског [турског] освајања" (Олга Зиројевић, нав. дело, 59).

[653] Како је ока била једна од мера за запремину и износила око 1,5 литар, према овом наводу крушедолски виногради су још за време турске управе имали годишње више од 100.000 литара вина (Олга Зиројевић, нав. дело, 18).

под планина, препуних шума и воћки, које је окружују. Право, пре него се уђе у манастир, види се једна чесма од камена сграђена на турски начин..."[654]

У једном другом опису Срема из 1761. Александро Молинари је, између осталог, о Манастиру забележио: „У манастир може да се смести добар број калуђера. Због поседа и земље које уживају као своју, живе комотно."[655]

У опису фрушкогорских манастира из 1771. године о Манастиру Бешенову је забележено следеће: у својој околини Манастир је имао винограде по околним брдима и шуму у окружености (пречнику) 3 сата хода. Такође је забележено да сопствених винограда има 60 мотика,[656] дрва шљива 1.900 и 5 воденица на сопственом земљишту. Опис је даље забележио да је од сопствених винограда и од десетка Манастир приходовао 550 акова вина и ракије комовице 40 литара.[657] Овде је највероватније реч о сопственом вину (алодијалном), јер су бројке десетинског вина наредних година и деценија знатно веће.[658]

Обрада наведеног извора о десетинском вину у Манастиру седамдесетих година XVIII века нам пружа знатно реалнију и јаснију слику.

*

Извори до краја XVIII века помињу више забележених потеса око Манастира који су захваљујући одличној надморској висини од 120 до преко 270 метара давали вино одличног квалитета.[659] Више је било потеса са надморском висином око 200 и више метара, док се сам Манастир налазио на надморској висини од 303 метра.[660] Према коморском опису из 1702. године Манастир

---

[654] Марко Јачов, *Срем на прелому два века (XVII–XVIII)*, Београд 1990, 75–76.

[655] Исто, 76.

[656] У овом раду ћемо врло често наводити ову категорију. Мотика је представљала стару мерну површину, коју би један копач урадио отприлике за један дан. Она је у данашњој европској историографији утврђена на око 800 м² (Vladimir Mažuranić, nav. delo, knj. I, 684; http://www.chromos-agro.hr; http://agroavantura.wordpress.com).

[657] Димитрије Руварац, *Опис фрушкогорских манастира од 1771. године*, Архив за историју Српске православне карловачке митрополије, год. III, св. 2, Сремски Карловци 1913, 109; Славко Гавриловић, *Земљишни односи и привређивање фрушкогорских манастира у XVIII и XIX веку*, 168; Душко М. Ковачевић, *Бешеново*, Сремска Митровица – Нови Сад 2011, 39.

[658] Тако је 1790. године забележено да је Манастир добијао 250 акова алодијалног и 1.010 акова десетинског вина (Славко Гавриловић, *Земљишни односи и привређивање фрушкогорских манастира у XVIII и XIX веку*, 168).

[659] Виноградарски терени на Фрушкој гори су углавном смештени између ратарских површина у равници и шумске зоне на планини. Почињу са надморске висине од око 100 м. Најбољи су они потеси изнад 200 метара па све до шумске зоне (Сима П. Лазић, *Виноградарство и винарство Фрушке Горе*, Нови Сад 1982, 19; Петар Циндрић, Владимир Ковач, *Виноградарство и вина*, у : Фрушка Гора, Београд 2007, 471–501).

[660] Неки потеси су се налазили подно Манастира, као што је Шуљам на 143 метра надморске висине, а неки изнад Манастира, али на нижој надморској висини од њега самог, као што је Окоп на 276 метара. Манастир се налазио на 303 метра надморске висине (http://mapire.eu/en/).

је са истока био оивичен „атаром села Стејановца, потом међом Стејановачки пут, па хендек до Чешме (Чесме)[661], на југу село Бешеново, хумка Лука (Љука)[662] па на Турску Долину[663], на западу пустара Мунтаљ[664], хумка Сурдук[665], на северу бешеновачка шума, хумка Вода Рашковац.[666] О овим потесима, које је очигледно Манастир користио као своје све време турске управе, монаси нису имали никаквих писаних сведочанстава, али их је Комора прихватила као манастирске земље".[667]

Даљи историјат утврђивања земљишних поседа у Срему, а тиме и манастирских комплекса, дугујемо, до данашњих дана, двема изузетно важним реамбулацијама, једној из 1744. године и другој, већ раније поменутој, грофа Георгија Фекете де Галате из 1757. У реамбулацији из 1744. године у погледу описа манастирских поседа се опет помиње потес Чесма с важном напоменом да он припада Манастиру још од турских времена. Такође се као место разграничења помиње село Шуљам, које се налази право (*ad dextram vero pagi Schulam*) са горње стране Манастира.[668] За Шуљам је забележено, такође, да је постојао још од времена Турака.[669] Фекетина реамбулација[670] која је донела коначну потврду манастирских поседа, између осталог за манастир Бешеново, забележила је да су манастирски потеси: Чешма (Чесма), Турска долина, Рашковац и Велики храст.[671]

---

[661] Потес је забележен као поље Манастира, у његовом поседу још од најстаријих времена (Душан Ј. Поповић, *Срби у Срему до 1736/1737*, 116).

[662] Овај потес је забележен као део поља села Грабова, а истоимени потес се налази и у оквиру поседа Манастира Гргетег (Душан Ј. Поповић, нав. дело, 55, 116).

[663] Потес је забележен као поље Манастира, у његовом поседу још од најстаријих времена (Душан Ј. Поповић, нав. дело, 116).

[664] Овај потес се простирао од села Бешенова до села Шуљма, више Манастира. У време турске управе Сремом забележен је и истоимени манастир 1546. године, који је приликом откупа манастира 1566/1567. запустео. У време аустријске управе на део ових поседа, на пустари Мунтаљ су полагали право манастири Ремета и Бешеново, као и царска Комора (Душан Ј. Поповић, нав. дело, 44, 115; Славко Гавриловић, *Срем...*, 334; Олга Зиројевић, нав. дело, 83).

[665] Овај потес се помиње у атарима два села – Буковца и Кувеждина, као и у атару Манастира Привина глава. Највероватније да је реч о атару села Буковац (Душан Ј. Поповић, нав. дело, 48, 116–117).

[666] Овај потес се наводи као граница између села Бешенова и истоименог Манастира (Душан Ј. Поповић, нав. дело, 44, 116; Олга Зиројевић, нав. дело, 59–60).

[667] Олга Зиројевић, нав. дело, 59.

[668] Ова реамбулација се данас налази у Архиву Српске академије наука и уметности – Патријаршијско-митрополијски у Сремским Карловцима (АСАНУК, ПМА) у фонду „А" под сигнатуром 1/744. Даље: АСАНУК, ПМА, А, 1/744.

[669] Душан Ј. Поповић, нав. дело, 115; АСАНУК, ПМА, А, 1/744.

[670] Галатина реамбулација се данас налази у Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду, у фонду Манускрипти, под сигнатуром 10493. Даље: РОМС, М, 10493.

[671] Димитрије Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. године*, Сремски Карловци 1903, 128; Душан Ј. Поповић, нав. дело, 116; Душко М. Ковачевић, *Бешеново*, 36.

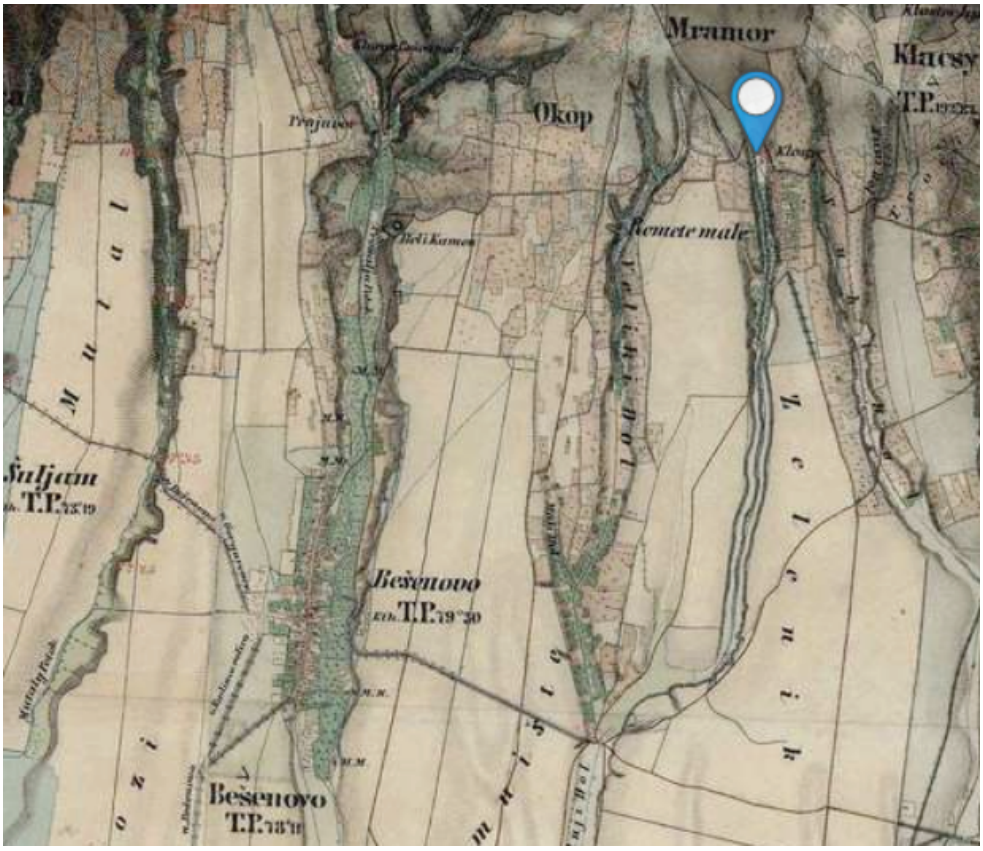

Изглед потеса Мутаљ и Окоп, села Шуљам и Бешеново (XIX век)

– ознака за манастир Бешеново (надморска висина 303 метра)

Извор: http://mapire.eu/en/map/secondsurvey

Осим ових потеса наведених у реамбулацијама, даљи извори и литература помињу и следеће потесе око Манастира и села Бешенова, на којима су се налазили манастирски виногради издавани у закуп: Арнатовац[672], Орловац[673],

[672] Потес у оквиру села Бешенова (Душан Ј. Поповић, нав. дело, 44).

[673] Ово је био потес у оквиру поља села Бешенова. Такође, потес истог назива се помиње и код села Врдника, Грабовца, Нештина, Сусека и Черевића (Душан Ј. Поповић, нав. дело, 44, 53, 55, 67, 105, 111).

Тетрман[674], Вуковац[675], Подрумиште[676], Крајинац (Краинац)[677]. Даље се помињу Расова (Расол)[678], Вранова (Врана) Стена[679], Мали чот (Чот).[680]

У књизи извора о винској десетини, осим неких одранније наведених (Арнатовац, Тетрман, Вуковац, Подрумиште, Врана стена, Чот, Мутаљ, Краинац, Орловац), помињу се и следећи потеси, на којима су се налазили манастирски виногради: Петков дол [681], Пишатор[682], Пердавац[683], Вукићевац[684], Ливада[685],

[674] Потес у оквиру села Бешенова (Душан Ј. Поповић, нав. дело, 44).

[675] Ово је био потес у оквиру поља села Бешенова. Такође, потес истог назива се помиње и код села Баноштора, Нештина и код Манастира Привина глава (Душан Ј. Поповић, нав. дело, 39, 44, 87, 117).

[676] Потес у оквиру села Бешенова (Душан Ј. Поповић, нав. дело, 44).

[677] Потес у оквиру села Бешенова (Душан Ј. Поповић, нав. дело, 44).

[678] Помиње се као потес села Бешенова, али се потес истог назива среће и као међа Манастира Мала Ремета. (Душан Ј. Поповић, нав. дело, 44, 103).

[679] Потес у оквиру поља села Стејановци (Душан Ј. Поповић, нав. дело, 103).

[680] Потес у оквиру поља села Нерадин (Душан Ј. Поповић, нав. дело, 87).

[681] Овај потес се помиње као поље Манастира Привина глава. Њега је увелико користио Манастир Бешеново и имао на њему доста винограда (Душан Ј. Поповић, нав.дело, 117; АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778*).

[682] Потес се помиње као вода Пишатор, једна од међа Манастира Мала Ремета. У мањој мери га је користио Манастир Бешеново и имао на њему неколицину винограда (Душан Ј. Поповић, нав. дело, 103; АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778*).

[683] На основу постојеће литературе и раније коришћених извора, нисмо наишли на овакав потес. С обзиром на то да га помиње наша књига извора Манастира Бешенова о винској десетини, очигледно је Манастир на њему имао виноградe. Пошто се највише на њему помињу закупци из села Радинаца, Лаћарка и вароши Митровице, може се претпоставити да се налазио са доње стране Манастира према овим суседним местима (АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778*).

[684] За сада у постојећим изворима и литератури нисмо наишли на овај потес. С обзиром на то да га, такође као и претходни, помиње наша књига извора Манастира Бешенова о винској десетини, очигледно је Манастир на њему имао своје виноградe. Како се највише закупаца на њему помиње из села Бешенова, Радинаца, Шашинаца и вароши Митровице, може се претпоставити да се налазио са доње стране Манастира према овим суседним местима (АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778*).

[685] Потес Ливаде се помиње у литератури у атарима више села: Старих Бановаца, Белегиша, Буковца, Земуна, Старих Јанковаца, Јарка, Каменице, Нових Карловаца, Лаћарка, Митровице, Пачетина, Свилоша, Сурдука, Угриноваца и Шашинаца. Наш извор (винска десетина Манастира Бешенова) га бележи највише код закупаца из Јаска и Павловаца, који су и данас у најближем суседству (Душан Ј. Поповић, нав. дело, 38, 42, 48, 63, 68, 70–71, 78, 84, 93, 99, 104, 108, 114; Слободан Ћурчић, Млађен Јовановић, Тивадар Гаудењи, Александар Илић, *Атлас насеља Војводине, Срем*, I књига, Нови Сад 2012, 287-291, 469-471; АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778*).

Косовац[686], Ерватовац (Хорватовац) [687], Курјачић[688], Цера[689], Криваковац [690] и Дубовац.[691]

*

Прва година наше анализе је 1772, када је у целини посматрано било 332 закупца манастирских винограда из 17 места са територије Сремске жупаније и Сремске војне границе.[692] Закупљено је укупно 1684 мотике, односно 234,21 јутро[693] најбоље манастирске земље. Са ње је предато Манастиру 1563 акова вина на име винске десетине.[694]

---

[686] За сада у постојећим изворима и литератури нисмо наишли на овај потес. С обзиром на то да су га користили закупци из села Јазак, Бешенова, бешеновачког Прњавора, може се претпоставити да се налазио са горње стране Манастира, негде према овим селима (АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778*).

[687] За сада у изворима и литератури нисмо наишли на овај потес. Како су највише на овом потесу били заступљени закупци из села Бешенова, потом Радинаца, Вогња, Лаћарка и Митровице, може се претпоставити да се налазио са леве доње стране, негде између села Бешенова на путу према овим местима (АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778*).

[688] За сада у изворима и литератури нисмо наишли на овај потес. Како су га користили, у мањој мери, само закупци из манастирског Прњавора, засигурно се налазио у близини Прњавора, са горње стране Манастира (АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778*).

[689] За сада у изворима и литератури нисмо наишли на овај потес. Потес је очигледно мали, јер се на њему кроз годину јавило свега неколико закупаца из Бешенова, Митровице, Лаћарка. На основу тога може се претпоставити да се налазио са леве доње стране, негде између села Бешенова на путу према овим местима (АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778*).

[690] Нисмо наишли за сада у изворима и литератури на овај потес. Потес је очигледно мали, јер се на њему кроз годину јавило свега неколико закупаца из Бешенова, Вогња, Прњавора и Шашинаца. Не можемо га прецизније лоцирати с обзиром на то да су се јавили закупци из места и са горње (Прњавор) и са доње стране Манастира (Бешеново, Вогањ) (АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778*).

[691] Забележено је да је српски деспот Вук Гргуревић Бранковић 1479. водио спор са угарским властима за нека добра, потесе, око Ирига, међу којима се помиње и Дубовац (Dwbowcz) (Душан Ј. Поповић, нав. дело, 12, 61; АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778*).

[692] Са територије Сремске жупаније и у њој раздељених спахијских поседа закупци су били из десет места: Бешеново, Радинци, манастирски Прњавор, Јазак, Вогањ, Стејановци, Павловци, Рума, Буђановци и Краљевци. Остали закупци су били са територије Сремске војне границе из следећих граничарских шанаца: Митровица, Лаћарак, Шашинци, Јарак, Платичево, Угриновци и Деч (АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778*).

[693] Под појмом јутро данас се у историографији сматра катастарско јутро у износу од 5754,64 m^2. Ова мера се раније називала рал. Како је мотика имала меру од 800 м^2, у промер јутра је улазило 7,19 мотика, што је у овом раду чинило наш количник, претварање једних мера у друге (Vladimir Mažuranić, nav. delo, 472; http://www.chromos-agro.hr ; http://agroavantura.wordpress.com).

[694] АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778*.

Ако погледамо укупан закуп винограда за 1772. годину од 1684 мотике, увиђамо да је село Бешеново обрађивало 40,59% укупне количине мотика винограда, односно 684, Радинци 15,64% (263,5), манастирски Прњавор 10,02% (169) и сви остали 33,75%, односно 568,5 мотика.[695]

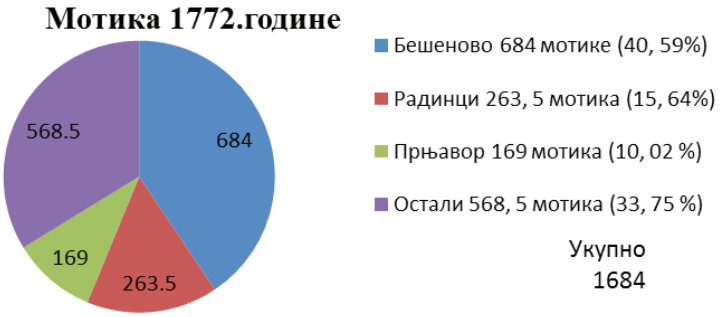

У оквиру предате винске десетине за ту годину највише је дало село Бешеново – 35,68%, односно 557 акова, затим манастирски Прњавор 17,43% (273 акова), Радинци 11,78% (184 акова) и сви остали 35,05%, тј. 547 акова, од укупне суме у износу 1561 акова вина.[696]

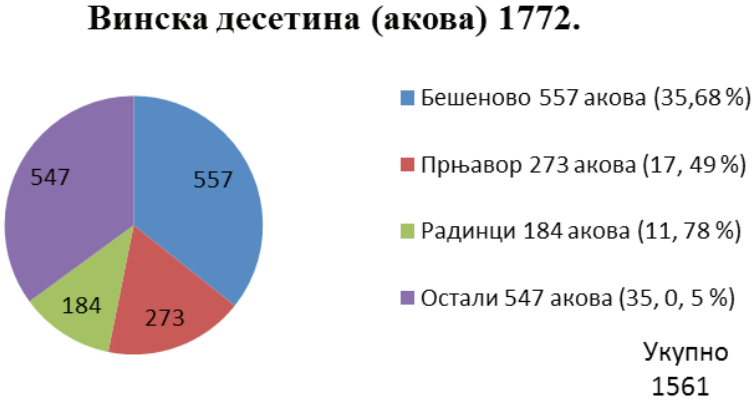

У оквиру закупљених манастирских виноградарских површина из Бешенова, Радинаца и Прњавора било је укупно 159 закупаца, односно 47,89% од укупног броја закупаца (332) за ту годину. Преосталих 14 места је дало 171 закупца (51,82%), Они су закупили преосталих 568, 5 мотика манастирских винограда те године, тј. Бешеново, Радинци и манастирски Прњавор су заку-

695 Исто.
696 Исто.

пили 1116,5 мотика (66,3%), од укупно 1684 мотике 1772. године. Ова три места су укупно предала 1014 акова винске десетине, односно 64,95%, док су сви остали предали 547 односно 35,05% акова вина на име винске десетине Манастиру (укупно 1561 аков).[697]

*

Следећа година нашег извора је била 1773. У целини посматрано ове године је било 357 закупаца, односно 25 више у односу на претходну годину. Закупци су били из 16 места са територије Сремске жупаније и Сремске војне границе, односно једног мање него 1772. године.[698] Закупљено је укупно 1713,5 мотика манастирских винограда (238,32 јутра), односно за 29,5 мотика више у односу на прошлу годину. Предато је Манастиру 1400, 5 акова вина на име винске десетине, односно 160,5 акова мање него годину дана раније. С обзиром на то да је било више закупаца и више закупљених манастирских виноградарских површина, а винска десетина била мања, можемо изнети закључак да је 1773. била лошијег и мањег рода него претходна година.[699]

Ако посматрамо укупан закуп винограда за 1773. годину од 1713,5 мотика, увиђамо да су Бешеново, Радинци и Прњавор обрађивали 1098 мотика, односно 64,08%. Од тога је Бешеново обрађивало 39,63% укупне количине мотика винограда, односно 679 мотика, Радинци 245 мотика (14,3%), манастирски Прњавор 174 мотике (10,15%) и сви остали 615,5 мотика (35,92%) манастирских винограда.[700]

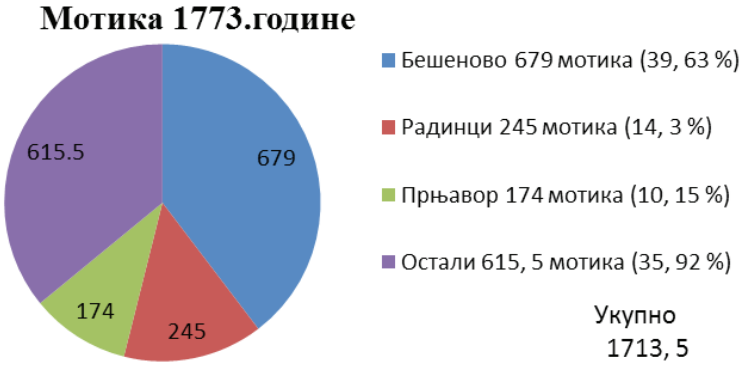

[697] Исто.

[698] Недостају Краљевци, из којих није било закупаца ове године (АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778*).

[699] Исто.

[700] Исто.

У оквиру предате винске десетине за ову годину највише је дало село Бешеново – 521 аков односно 37,2%, затим манастирски Прњавор 188 акова (13,42%), Радинци 162 акова (11,57%) и сви остали 529,5 акова (37,81%), од укупне суме у износу 1400,5 акова вина.[701]

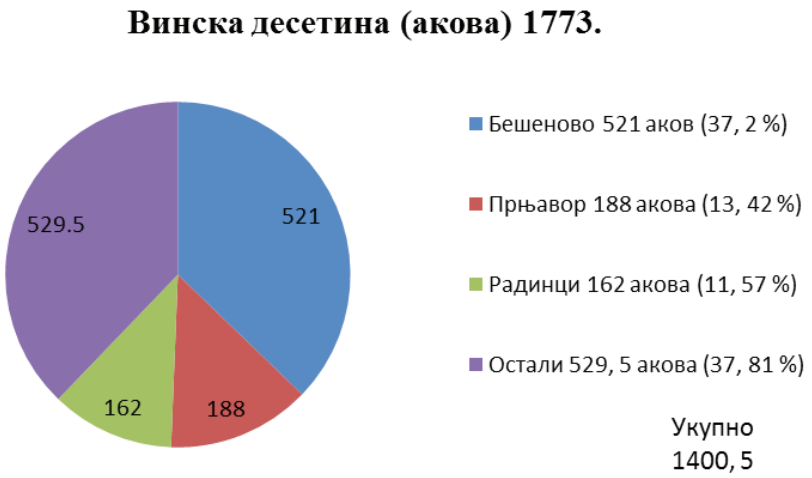

У погледу закупљених манастирских виноградарских површина из Бешенова, Радинаца и Прњавора било је укупно 166 закупаца, односно 46,50% од укупног броја закупаца (357) за ту годину. Преосталих 13 места је дало 191 закупца, тј. 53,5%. Они су закупили преосталих 615,5 мотика манастирских винограда за ту годину, односно Бешеново, Радинци и манастирски Прњавор су закупили 1098 мотика (64,08%), од укупно 1713,5 мотика 1773. године. Ова три места су укупно предала 871 аков винске десетине, односно 62,19%, док су сви остали предали 529,5 акова, односно 37,81% на име винске десетине Манастиру од укупне суме у износу 1400,5 акова вина.[702]

*

Наредна година нашег извора била је 1774. У њој је било 388 закупаца, тј. 31 више у односу на претходну 1773. годину. Закупци су били из 14 места са територије Сремске жупаније и Сремске војне границе, односно за два мање него претходне године. Они су били из девет места са територије Сремске

[701] Исто.
[702] Исто.

жупаније и само пет граничарских шанаца са територије Сремске војне границе.[703]

Закупљено је укупно 1951,5 мотика манастирских винограда (271,41 јутро), односно чак 238 мотика више у односу на претходну 1773. годину. Са ових закупљених манастирских винограда било је предато Манастиру 1508 акова вина на име винске десетине, односно 107,5 више него 1773. године. С обзиром на то да је било више закупаца и знатно више закупљених манастирских виноградарских површина, а винска десетина била већа него 1773. а опет мало мања у односу на 1772. годину (1508:1561), можемо закључити да је 1774. била просечна година за род винове лозе, односно мало боља него претходна година.[704]

Највише су манастирских винограда у закупу имали као и у претходне две године Бешеново, Радинци и Прњавор, који су обрађивали 1240 мотика, односно 63,54% од укупне закупљене површине у износу од 1951,5 мотика винограда. Од тога је Бешеново обрађивало 37,77% од укупне количине мотика винограда, односно 737, Радинци 14,4% (281 мотику), манастирски Прњавор 11,37% (222 мотике) и сви остали 36,46%, односно 711,5 мотика закупљених манастирских винограда.[705]

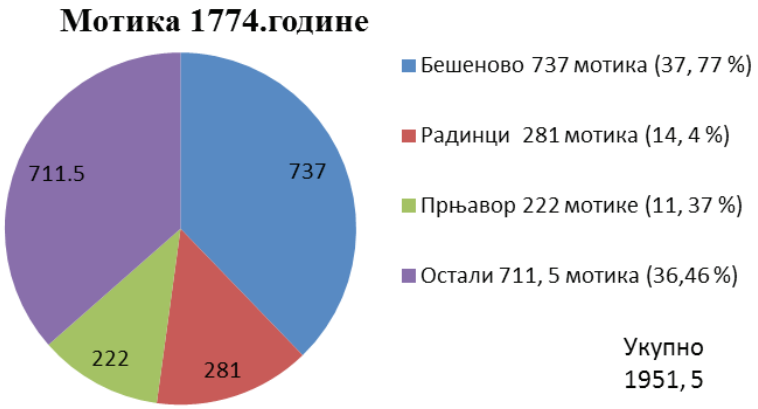

У оквиру предате винске десетине за ову годину највише је дало село Бешеново 31,64%, односно 477 акова, затим манастирски Прњавор 18,63% (281 аков). По први пут је село Стејановци предало знатно више акова него раније

[703] У односу на 1773. годину недостају шанци Угриновци и Платичево, из којих није било закупаца ове године, док су са територије Жупаније, као и 1773. године, изостали Краљевци (АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778*).

[704] АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778.*

[705] Исто.

и нашло се у предаји винске десетине испред Радинаца. Стејановчани су предали 132 акова вина, односно 8,75%, док су сељаци из Радинаца предали 122 акова, односно 8,09%. Сви остали су Манастиру предали 496 акова, тј. 32,89%, од укупне суме у износу 1508 акова вина на име винске десетине.[706]

Уколико погледамо закупљене манастирске виноградарске површине, из Бешенова, Радинаца и Прњавора било је укупно 172 закупца, односно 44,32% од укупног броја закупаца (388) за ту годину. Преосталих 14 места је дало 216 закупаца (54,68%), Они су закупили преосталих 711,5 мотика манастирских винограда за ту годину, тј. Бешеново, Радинци и манастирски Прњавор су закупили 1240 мотика (63,54%), од укупно 1951,5 мотика 1774. године. У погледу винске десетине, издвојило се и четврто место – Стејановци, те су ова четири места укупно предала 1012 акова винске десетине, односно 67,11%, док су сви остали предали 496 односно 32,89% акова на име винске десетине Манастиру од укупне суме у износу 1508 акова вина.[707]

*

Следећа година наше анализе је 1775. У погледу закупа земље (манастирских винограда) бројчано је било мање мотика у односу на 1774. годину, односно 1943 мотике, 5 мотика 1774. године наспрам 1849 мотика 1775, а принос, па самим тим и винска десетина, услед тога што је била неродна година опали су и за чак 703,5 акова били су мањи у односу на прошлу (1774) годину, односно износили су 807 акова.[708]

[706] Исто.
[707] Исто.
[708] Исто.

Број закупаца је био знатно већи у односу на 1774. годину – било их је 426 наспрам 388 претходне године.[709] Такође, 1775. је извршен инвентар Манастира чији опис пружа верну слику манастирске економије. Према њему, поседи Манастира су износили 2221 јутро, од чега је, између осталог, забележено да је било „содержание монастира и пернијавора: ораће земље; 281 ¼ ливаде 31 ½; **виногради 308**; парлога и земле која се досада между виногради неплодна находи 200 ¼ садова 56; шуме 102; трња и неплодне земље 287 ½; шлива 35 ½ [јутара]".[710] С обзиром на алодијалне винограде и винограде у закупу под винском десетином, ово је реална бројка, која сведочи о манастирском богатству и иметку.

Као и претходних година, примери за нашу анализу су били Бешеново, Радинци и Прњавор, јер су заједно обрађивали више од 60% закупљених виноградарских површина и давали више од 55% винске десетине Манастиру. Бешеново је 1775. године закупило 661 мотику винограда (35,75%), односно за 76 мотика мање у односу на претходну 1774. годину у којој су обрађивали 737 мотика винограда. Радинци су имали у закупу 228 мотика (13,79%), односно за 53 мотике мање него 1774. када су под закупом и обрадом имали 281 мотику манастирских винограда. С друге стране, манастирски Прњавор је незнатно повећао обрадиве површине у односу на претходну годину, тј. Прњаворци су обрађивали у овој години 255 мотика (13,79%) а 222 мотике 1774. године.[711]

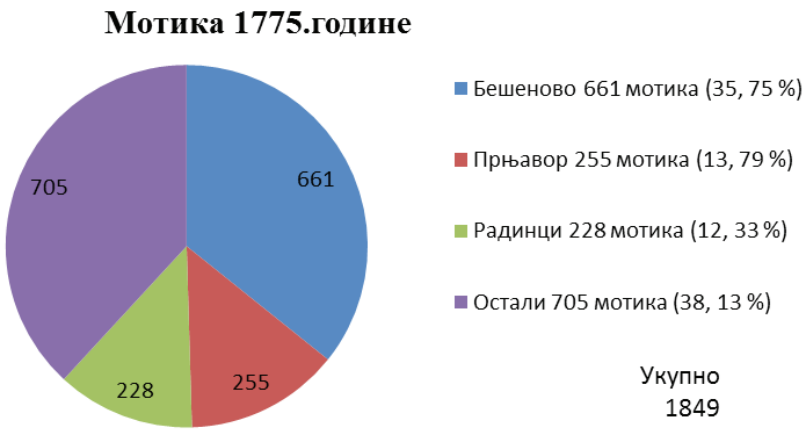

[709] Исто.

[710] Душко М. Ковачевић, *Манастир Бешеново*, Зборник Извори о историји и култури Војводине, Нови Сад 2009, 119.

[711] АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778.*

У погледу предате винске десетине за ову годину анализирани резултати су следећи: појединачно је највише дало село Бешеново 30,86%, односно 249 акова, затим манастирски Прњавор 15,61% (126 акова), Радинци 9,85% (79, 5 акова) и остали 43,68%, односно 352,5 акова, од укупне суме у износу од само 807 акова вина. Ако сагледамо резултате винске десетине у односу на 1774. годину, износ винске десетине је умањен за чак 46,57%, односно износио је 1510,5 акова 1774. године, а 807 акова вина 1775.[712]

У Попису су се 1775. године јавила два нова места: жупанијско село Брестач и граничарски шанац Кленак, чиме је број сремских места са територије Жупаније и Војне границе порастао на 18 – 11 жупанијских и 7 војних.[713]

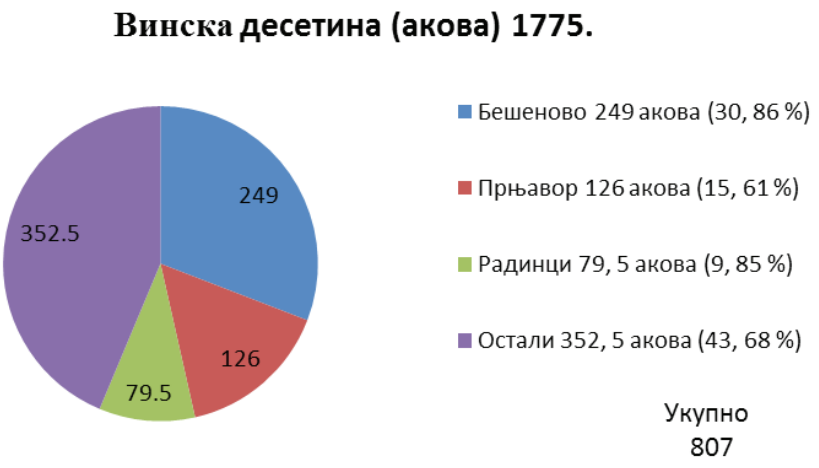

Манастирске виноградарске површине из Бешенова, Радинаца и Прњавора 1775. године обрађивао је 181 закупац, односно њих 42,49% од укупног броја закупаца који је те године износио 426. Преосталих 15 места имало је 245 закупаца (57,51%). Они су закупили преосталих 705 мотика манастирских винограда за ту годину, тј. Бешеново, Радинци и манастирски Прњавор су закупили 1144 мотике (61,87%), од укупно 1849 мотика 1775. године. У погледу винске десетине, ситуација је слична као и ранијих година, тј. ова три места (Бешеново, Прњавор и Радинци) су предала 454,5 акова винске десетине, одно-

712 Исто.

713 У односу на претходну 1774. годину број места је порастао за четири, док је у односу на 1772. годину он већи за једно место. Од наведених жупанијских места, забележени су поново закупци из Краљеваца (као и 1772. године), док су се закупци из села Брестач јавили први пут, од граничарских шанаца изостали су Угриновци, поново се вратили закупци из Платичева, а придодато ново граничарско место – Кленак. (АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778*).

сно 56,32%, док су сва остала предала 352,5 односно 43,68% акова на име винске десетине Манастиру од укупне, знатно мање, суме у износу 807 акова вина.[714]

*

Следећа година нашег извора је 1776. У погледу закупа земље (манастирских винограда) бројчано је било мање мотика у односу на 1775. годину, односно 1687 мотика 1776. године наспрам 1849 мотика 1775, а принос па самим тим и винска десетина, услед тога што је била изразито неродна година, опали су и за чак 433 акова (53, 65%) били мањи у односу на претходну (1775) годину. Винска десетина је 1776. износила само 374 акова.[715]

Број закупаца у овој години био је мањи у односу на прошлу (1775) годину за чак 69 лица, односно, било их је 357 наспрам 426 претходне године.[716] Вероватан узрок томе је лоша претходна 1775. година и врло изгледан материјални губитак неких закупаца манастирских винограда. Можемо само да претпоставимо због чега су 1776. приноси, а самим тим и винска десетина, били овако ниски. Ово сигурно да има везе са временским приликама и вероватним пролећним мразевима, али о томе нисмо нашли конкретне изворе којима бисмо потврдили наш став.

За само неке године пронашли смо изворе који говоре о временским приликама и њих обрађујемо у овој књизи, али они нису сви везани за опис времена на Фрушкој гори. Такође, неки од извора бележе зимске али не и пролећне и летње услове, што би нам омогућило шири увид и прецизније доношење закључака у вези са односом временских прилика и рода и приноса винове лозе.[717]

---

[714] АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778.*

[715] Исто.

[716] Исто.

[717] Сачувани су извори за 1772, 1775. и 1778. годину. Запис из 1772. гласи: „Грмило рано јануара 20-таго после подне у 4 сата и ова зима веома, веома топла била. Не знам досад овакве зиме топле". Овај запис је пронађен у банатском Манастиру Месићу на полеђини *Стематографије*, хералдичке књиге Христифора Жефаровића издате у Бечу 1741. године (Петар Момировић, *Стари српски записи и натписи из Војводине*, књ.1, Нови Сад 1993, бр. док. 1650, стр. 332).

Запис из 1775: „На [1]774 лето ноем[бриа] 1 [аго] поче снега ити трајо е до [1]775 марта. Тогда бист кола с[е]на 25 ф[оринти]. Запис је сачуван у књизи Камен вери Стефана Јаворског изашле у Москви 1749, коју је поседовао манастир Јазак у Фрушкој Гори (Петар Момировић, нав. дело, бр. док. 1748, стр. 352); 1778: „За лето 1778, м[е]с[е]ца марта 16-о бист снег да се ние с[е]лице видило два дна...

Запис из 1778. гласи: „У [1]778-му лету бист глад велика что ашче не би милости царске било, то многим би од глади смерт била". Записи су сачувани на руским књигама у манастирима Черевић и Деспотово (Петар Момировић, нав. дело, бр. док. 1912, 1931, стр. 381, 384).

Као и претходних година, и за 1776. примери наше анализе су били Бешеново, Радинци и Прњавор, јер су заједно те године обрађивали више од 62% закупљених виноградарских површина и дали више од 58% ионако изузетно мале винске десетине Манастиру. Бешеново је 1776. године закупило 630 мотика винограда (37,34%), односно за 31 мотику мање у односу на претходну 1775, у којој су обрађивали 661 мотику винограда. Радинци су имали у закупу 238 мотика (14,11%), односно 10 мотика више него 1775, када су под закупом имали 228 мотика манастирских винограда.

С друге стране, манастирски Прњавор је имао изузетно смањење обрадивих површина у односу на претходну годину (76 мотика мање), односно прњаворци су обрађивали у овој години само 179 мотика (10, 61%), наспрам 255 мотика претходне (1775) године. Сви остали су обрађивали 640 мотика (37,94%) од укупно закупљених површина.[718]

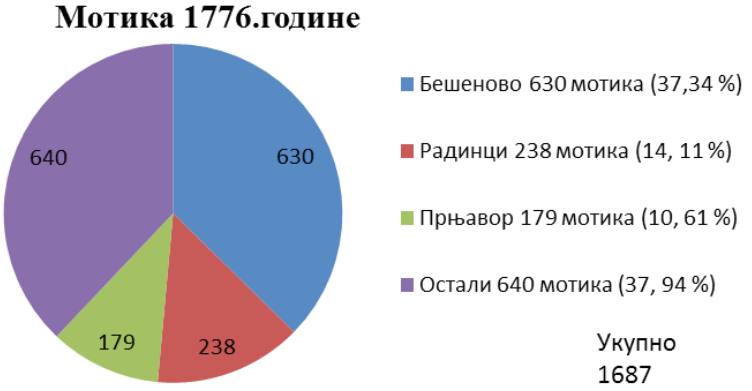

У погледу предате, изузетно умањене, винске десетине за ову годину резултати су слични као и ранијих година. Појединачно је највише дало село Бешеново – 144 акова (38,5%), односно за 105 акова (42,16%) мање у односу на претходну, већ ионако лошу годину. Затим, манастирски Прњавор је предао 40,25 акова (10,76%), односно 85,75 акова (68,05%) мање него прошле године. Као трећи, Радинци су предали 33,25 акова (8,89%), односно за 46,25 акова мање у односу на винску десетину из 1775. године, што је износило смањење од 58,18%. Сви остали су предали 156,5 акова, односно 41,85% од укупне суме у износу од само 374 акова вина. Ако сагледамо резултате винске десетине у односу на претходну (1775) годину, износ винске десетине је умањен за чак

[718] АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778.*

53,65%, односно она је износила 807 акова 1775. године, а ове (1776) је износила једва 374 акова вина.[719]

У односу на родну 1772. годину, у којој је винска десетина износила 1561 аков, она је, уколико сагледамо њену укупну количину 1776. године, умањена за чак 317,38%. У ове две године (1772. и 1776.) биле су закупљене скоро идентичне површине манастирских винограда, односно 1684 мотике 1772. наспрам 1687 мотика 1776. године.[720]

У оквиру закупљених манастирских виноградарских површина 1776. године, из Бешенова, Радинаца и Прњавора било је 153 закупца, односно 42,86% од укупног броја закупаца којих је те године било 357. Закупци су били из 17 места са територије Жупаније и Сремске војне границе.[721] Из преосталих 14 места било је 204 закупца (57,14%). Они су закупили преосталих 640 мотика манастирских винограда за ту годину, тј. Бешеново, Радинци и манастирски Прњавор су закупили 1047 мотика (62,06%), од укупно 1687 мотика 1776. године. У погледу винске десетине, ситуација је била оној у ранијим годинама, односно ова три места (Бешеново, Прњавор и Радинци) су укупно предала 217,5 акова винске десетине, односно 58,15%, док су сви остали предали 156,5 акова, односно 41,85% на име винске десетине Манастиру од укупне, изузетно смањене, суме у износу од само 374 акова вина.[722]

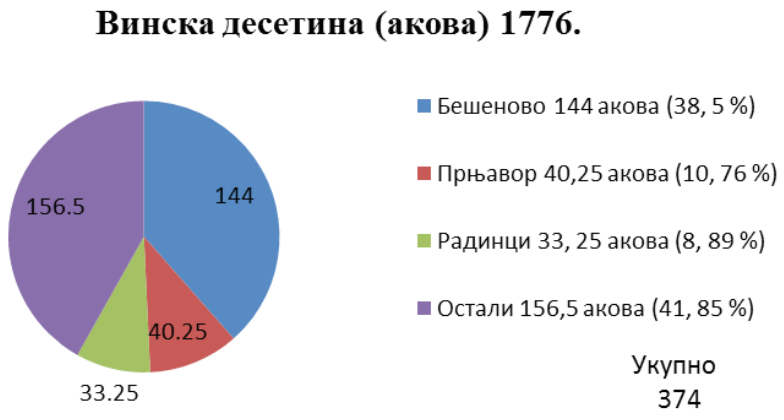

[719] АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778.*

[720] Исто.

[721] У односу на претходну 1775. годину било је једно место мање и бројчано стање (17) је исто као и 1772. године, с тим што су различита места у питању. Од граничарских шанаца као и 1775. није било закупаца из Угриновача, али су изостали и закупци из шанаца Кленак и Платичево. По први пут су се јавили закупци, односно један, из шанца Сибач (АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778*).

[722] АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778.*

*

У години 1777. је у односу на 1776. знатно повећана винска десетина, односно износила је 915,5 акова, што је било за 541,5 аков више него претходне године. Број обрађених површина (мотика) је био мало већи и износио је 1747,5 мотика 1777, односно 243,04 јутра, наспрам 1687 мотика 1776. године (234,63 јутра). Закупаца виноградарских манастирских парцела је било за 41 више у односу на 1776. годину, односно 1777. године их је било 398, наспрам 357 претходне године. Број места из којих су били закупци био је исти као и претходне године, односно закупци су били из 17 места у жупанијском и војноградничарском Срему.[723]

Као и ранијих година, и 1777. примери за нашу анализу су били Бешеново, Радинци и Прњавор, јер су заједно те године обрађивали 64,98% закупљених виноградарских површина и дали 64,83% знатно увећане винске десетине Манастиру. Бешеново је 1777. године закупило 653 мотике винограда (37,37%), односно за 23 више у односу на претходну 1776. годину, у којој су обрађивали 630 мотика винограда. Радинци су имали у закупу 243,5 мотике (13,93%), односно за 5,5 мотика више него претходне (1776) године, када су под закупом имали 238 мотика манастирских винограда. Манастирски Прњавор је знатно повећао обрадиве површине у односу на претходну годину (60 мотика више), односно прњаворци су обрађивали у овој години 239 мотика (13,68%) наспрам 179 мотика претходне (1776) године.[724]

У погледу предате винске десетине за ову годину анализирани резултати су следећи: највише је дало село Бешеново – 36,32%, односно 332,5 акова, затим манастирски Прњавор 18,4% (168,5 акова), Радинци 10,11% (92,5 акова) и остали 35,17%, односно 322 акова, од укупне суме у износу од 915,5 акова вина. Ако сагледамо резултате винске десетине у односу на претходну, изузетно лошу (1776) годину, износ винске десетине је увећан за чак 144,78%, односно износио је 915,5 акова 1777: 374 акова вина 1776. године.[725]

У оквиру закупљених манастирских виноградарских површина из Бешенова, Радинаца и Прњавора било је укупно 187 закупаца, односно 46,98% од укупног броја закупаца од 398 те године. Из преосталих 14 места било је 211 закупаца (53,02%), Бешеново, Радинци и манастирски Прњавор су закупили 1135,5 мотика (64,97%), док су остали закупили преосталих 612 мотика манастирских винограда (35,03%) од укупно 1747,5 мотика.

---

[723] У односу на претходну 1776. годину бројчано стање (17) је остало исто. Од граничарских шанаца као и 1776. није било закупаца из Угриноваца, а такође су изостали и закупци из шанца Кленак. Поново су се, после две године паузе, вратили закупци (1) из шанца Платичева (АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778*).

[724] АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778.*

[725] Исто.

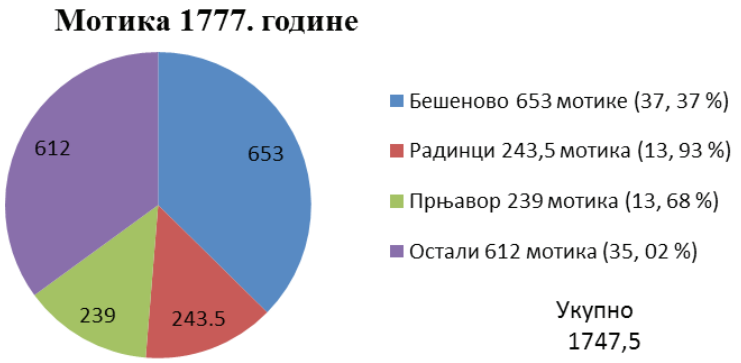

У погледу винске десетине, слична је ситуација као и ранијих година, односно ова три места (Бешеново, Прњавор и Радинци) су укупно предали 593,5 акова, односно 64,83%, док су остали предали 322 акова, односно 35,17% акова на име винске десетине Манастиру од укупне, у односу на претходну годину, знатно увећане суме у износу 915,5 акова вина.[726]

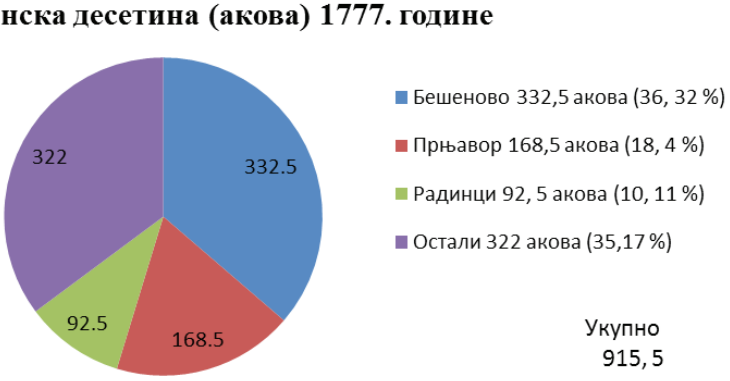

*

Последња година наше анализе је 1778. За њу је карактеристично да је после неколико лоших и неродних година род био одличан, а с обзиром на изузетно увећану винску десетину са готово истих, или нешто повећаних манастирских виноградарских површина под закупом, можемо слободно рећи да је година била изузетно успешна. Број закупаца готово је исти као 1777. и износио је 399 наспрам 397 у претходној години.[727] Број места из којих су закуп-

[726] Исто.
[727] Исто.

ци је мањи за један, односно из 16 места жупанијског и војноградничарског Срема.[728]

Број обрађених површина (мотика) у овој години је био мало већи и износио је 1753 мотике односно 243,81 јутра наспрам 1747,5 мотика (243,04 јутра) 1777. године. Као што смо већ истакли, винска десетина се драстично повећала и износила је чак 2097 акова, што је за 1181,5 аков више, односно више од 100% у односу на претходну (1777) годину, али и за 536 акова више (34,34%) у односу на почетну годину нашег извора и анализе – 1772, која се може сматрати по роду одличном годином.

Као и претходних година, примери за нашу сумарну анализу су били Бешеново, Радинци и Прњавор, јер су и ове године заједно обрађивали више од 60% закупљених виноградарских површина (61,09%) и дали нешто више од 60% винске десетине (60,68%) Манастиру. Бешеново је 1778. године закупило 667,5 мотика винограда (38,05%), односно за 14,5 мотика више у односу на претходну 1777. годину у којој су обрађивали 653 мотике винограда. Радинци су имали у закупу 212 мотика (12,1%), односно 31,5 мотику мање него 1777. године, када су под закупом и обрадом имали 243,5 мотике манастирских винограда. Манастирски Прњавор је имао такође смањене, али у знатнијој мери обрадиве закупљене виноградарске површине у односу на претходну годину, односно прњаворци су обрађивали у овој години 191,5 мотику (10,94%) наспрам 239 мотика 1777. године.[729]

Преосталих 13 места је дало 221 закупца. Они су закупили преостале 682 мотике манастирских винограда за ту годину (38,91%), тј. Бешеново, Радинци и манастирски Прњавор су закупили 1071 мотику (62,31%), од укупно 1753 мотике ове 1778. године.

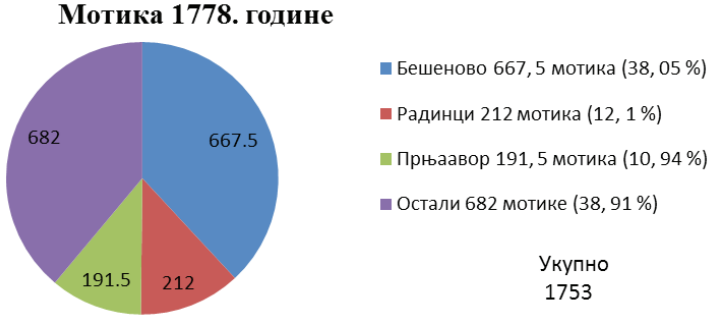

[728] У односу на претходну 1777. годину бројчано стање је за једно место мање (16). Од граничарских шанаца, као и неколико година уназад, није било закупаца из Угриноваца, а такође су изостали и закупци из шанаца Кленак, Сибач и Платичево. По први пут се јавио закупац из села Шуљам, које се помиње и као манастирски потес још од турских времена (АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778*).

[729] АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778.*

Ова три места су укупно предала 1272,5 акова винске десетине, односно 60,68%, док су сви остали предали 824,5, односно 39,32% акова вина на име винске десетине Манастиру (укупно 2097 акова) [730].

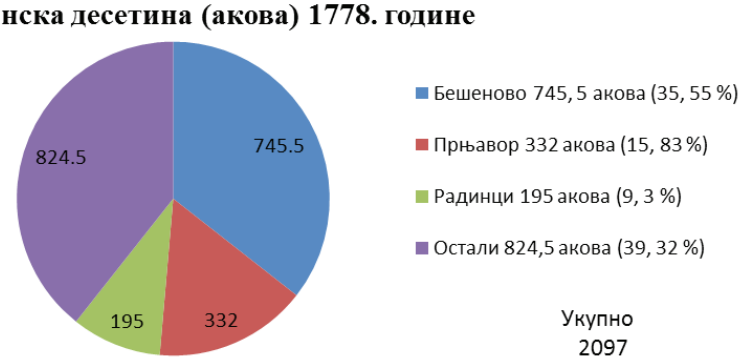

*

Сагледавајући обрађени документ (књигу извора) о винској десетини Манастира Бешенова седамдесетих година XVIII века, у могућности смо да потврдимо следеће хипотезе. Винска десетина исказана на примеру манастира Бешенова у готово целој деценији XVIII века (1772–1778) била је променљива и зависила је од укупног рода винове лозе, који је, као и данас, овисио од многих фактора, међу којима су временске прилике биле један од одлучујућих. Приноси Манастира од винске десетине су у овом периоду (1772–1778) износили равно 8663 акова вина, што би, ако се узме просек у наведених седам година, било више од 1237,57 акова вина годишње. Вински десетак одмеравао се у кључку (измуљаном грожђу) и касније прерачунавао у чисто вино у односу 2:1, што би прерачунато износило мало више од 33661,9 литара вина на годишњем нивоу (67323,8 литара кључка).[731]

Манастир је имао поприлично велики посед под виноградима на различитим потесима у околини, од којих су неки сматрани манастирским још од турског доба. При томе, издвајамо неколико потеса са којих је Манастир издавао највише земље (винограда) у закуп и сходно томе са њих убирао највећу винску десетину. Пре свих, издвајао се потес Врана стена, потом су следили потеси: Мутаљ, Ерватовац, Криваковац, Петков дол, Ливада и Вуковац. Они

[730] Исто.

[731] Најближа мера за аков би била пожунска у износу од 54,4 литара, која је била увелико у употреби у Славонији и Срему. Славко Гавриловић, *Даљско властелинство Карловачке митрополије у XVIII столећу*, Зборник Матице српске за друштвене науке, св. 46, Нови Сад 1967, 39; http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=1138)

су чинили више од 52%, а у неким годинама и преко 57% свих издаваних манастирских површина, а са њих је сакупљано између 52 до близу 60% укупне винске десетине.

Такође, њихов број (у издаваним мотикама) није био исти сваке године, нити су ове потесе сваке године радили (обрађивали) исти људи, што нас наводи на закључак да је манастир вероватно замењивао (подмлађивао) сопствене винограде вадећи старе, дотрајале и садећи нове. Такође, мишљења смо да је и у ових седам година (1772–1778) Манастир куповао винограде, што је његов посед засађен виновом лозом повећавало из године у годину. Само тако се може објаснити податак о 1684 издате мотике са свих потеса почетне 1772. године (234,21 јутра), што је уједно било и најмање закупљених мотика у свим годинама, до највише 1951,5 мотика 1774. године, односно 271,42 јутра.

Манастири су, па тако и Бешеново, овако стечено вино на име винске десетине трошили у различите сврхе. Један већи део вина је продаван за цену од 2 до 3 форинте за аков, што је Манастиру доносило приход од више хиљада форинти сваке године. Такође, један (мањи) део вина се трошио на личне потребе манастира и њихових гостију.

Ако имамо на уму овако исказане бројке о хиљадама акова вина које је добијао један осредњи манастир на Фрушкој гори на име винске десетине, исказујемо и жаљење што до данашњих дана ова тема, због мало или готово никаквих историјских извора, није више истраживана у нашој (српској) историографији и само можемо да замислимо колико су онда приходовали од винске десетине највећи фрушкогорски манастири – Крушедол и Хопово.

Надамо се да смо овом нашом анализом успели доказати значај винске десетине за укупну манастирску економију и показати да је вредност вина и начин његовог сакупљања, како у средњем тако и у новом веку, била једна од најисплативијих феудалних ренти. Коначним укидањем феудализма 1848. године укинуте су и феудалне ренте, а самим тим и винска десетина, што је умногоме погодило и световне и духовне господаре, између осталог и фрушкогорске манастире. Од тога доба, преовладавања типа грађанског друштва постала су важно питање својине земље и њеног издавања у закуп, што су манастири као добри економи веома брзо схватили и куповином земље и састављањем уговора о начину њеног коришћења, између осталог и обраде манастирских винограда, успели су надоместити губитак винске десетине, а вино се са фрушкогорских брегова и даље сливало у манастирску касу све до почетка Првог светског рата и потоње пропасти Монархије.

Патње и тегобе манастирског братства у условима Првог светског рата, њихово промењено стање у оквирима новостворене државе Краљевине СХС, као и небројене погроме васколиког српског народа и његових духовника те девастацију фрушкогорских манастира, а посебно Бешенова, у Другом светском рату, остављамо на перо неком другом историографу.

На крају ћемо напоменути да су тек у последњих неколико деценија, а што се тиче Манастира Бешенова, последњих година, обновљени фрушкогорски манастири, али су, у измењеним околностима, увелико смањена њихова права, а винска десетина, која је кроз цео XVIII и прву половину XIX века била један од главних показатеља манастирског богатства и моћи, као феудална рента се угасила. Али, манастирски виногради, у измењеним околностима, и даље су остали на понос Фрушке горе и њихово вино, у наше време, поново дочекује све поштоваоце сремског, српског, Атоса.

ИЗВОРИ:

АСАНУК, Varia, *Написание десетков винских манастира Бешеново 1772–1778*
РОМС, М, 10493
Владан Гавриловић, *Земљишна књига села Воћањ 1758–1840*, Сремска Митровица 2004.
Владан Гавриловић, *Земљишна књига села Марадик 1758–1810*, Сремска Митровица 2009.
Славко Гавриловић, *Извори о Србима у Угарској с краја XVII и почетка XVIII века*, књ. I–V, Београд 1987–2005.
Марко Јачов, *Срем на прелому два века (XVII–XVIII)*, Београд 1990.
Петар Момировић, *Стари српски записи и натписи из Војводине*, књ.1, Нови Сад 1993.
Захарија Орфелин, *Искусни подрумар*, Панчево 1886
Фридрих Вилхелм фон Таубе, *Историјски и географски опис Краљевине Славоније и Војводства Срема*, Нови Сад 1998,
Душан Ј. Поповић, *Срби у Срему до 1736/1737. историја насеља и становништва*, Београд 1950.
Јован Радонић, Мита Костић, *Српске привилегије од 1690. до 1792*, Београд 1954.
Димитрије Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. године*, Сремски Карловци 1903.
Димитрије Руварац, *Стање српских православних манастира 1787–1791. у митрополији карловачкој*, Архив за историју Српске карловачке митрополије, Сремски Карловци 1911
Zlatko Herkov, *Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske*, knj. 1, Zagreb 1956
Слободан Ћурчић, Млађен Јовановић, Тивадар Гаудењи, Александар Илић, *Атлас насеља Војводине, Срем*, I књига, Нови Сад 2012.

ЛИТЕРАТУРА:

Владан Гавриловић, *Дипломатички списи код Срба у Хабзбуршкој монархији и Карловачкој митрополији од краја XVII до средине XIX века*, Ветерник 2001
Славко Гавриловић, *Даљско властелинство Карловачке митрополије у XVIII столећу*, Зборник Матице српске за друштвене науке, св. 46, Нови Сад 1967
Славко Гавриловић, *Рума – трговиште у Срему 1718–1848/49*, Нови Сад 1969

Славко Гавриловић, *Прилоī историји тр̄овине и миīрације Балкан–Подунавље XVIII и XIX сто̄лећа*, Београд 1969;
Славко Гавриловић, *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, Нови Сад 1979
Славко Гавриловић, *Митровица – тр̄овиште̄ у Срему XVIII и XIX века*, Београд 1984.
Славко Гавриловић, *Земљишни односи и п̄ривређивање фрушкоīорских манасто̄ира у XVIII и XIX веку*, Зборник Фрушкогорски манастири, Београд 1990
Динко Давидов, *Срп̄ске п̄ривилеīије царскоī дома Хабзбуршкоī*, Београд – Нови Сад 1994
Жарко Димић, *Овде живе Срби*, Сремски Карловци 2001.
Олга Зиројевић, *Поседи фрушкоīорских манасто̄ира*, Нови Сад 1992.
Душко М. Ковачевић, *Манасто̄ир Бешеново*, Зборник Извори о историји и култури Војводине, Нови Сад 2009.
Душко М. Ковачевић, *Бешеново*, Сремска Митровица – Нови Сад 2011.
Сима П. Лазић, *Виноīрадарсто̄во и винарсто̄во Фрушке Горе*, Нови Сад 1982.
Тихомир Остојић, *Досто̄ī Обрадовић у Хоп̄ову*, Нови Сад 1967
Đorđe Paprić, Nada Korać, Petar Cindrić, Ivan Kuljančić, Mira Medičić, *Vinogradarstvo Vojvodine (istorijat, sadašnjost i perspektiva)*, *S*avremena poljoprivreda, br. 6, Novi Sad 2007
Петар Циндрић, Владимир Ковач, *Виноīрадарсто̄во и вина*, у : Фрушка Гора, Београд 2007.

Проф. др Дејан Микавица,
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
mikavica@ff.uns.ac.rs

UDK 329.12:929

ЦРКВЕНО И СВЕТОВНО У ПОЛИТИЦИ СРПСКИХ ЛИБЕРАЛА – СВЕТОЗАР МИЛЕТИЋ, МИХАИЛО ПОЛИТ ДЕСАНЧИЋ, ЈОВАН СУБОТИЋ И ЛАЗА КОСТИЋ

Сажетак: Карловачка митрополија је током читаве историје Срба у Хабзбуршкој монархији играла значајну улогу, било да је реч о периоду пре појаве модерних политичких странка, било после тога. У периоду друге половине XIX века она је дошла у финансијску и материјалну кризу која је резултирала нападима либерала на водеће црквене великодостојнике. После смрти патријарха Рајачића, либерлна групација наступа одлучно и оштро захтевајући пуну контролу црквене имовине и њених фондова. Посебно се истичу Јован Суботић и Лаза Костић. Током читаве деценије они су предводили нападе либерала на патријархе Самуила Маширевића и релативно Прокопија Ивачковића. Милетић је у том погледу био посебно оштре критике према владикама које су отворено наступиле против СНСС – пакрачког Никонора Грујића и бачког Германа Анђелића. Сукоби су настављени током дугог низа година стварајући пукотине на српској пречанској политичкој сцени што ће бити погубно у дужем периоду све до укидања аутономије 1912. године.

Кључне речи: Светозар Милетић, Михаило Полит Десанчић, Јован Суботић, Лаза Костић, либерали, Карловачка митрополија.

За Светозара Милетића као и за већину његових политичко-страначких присталица, у оквиру установа, организација и институција пречанских Срба, улога Карловачке митрополије у националној идеологији није превазилазила оквире њихових прагматичних интересовања и из тога произилазеће решености да се на сваки начин сузбије надмоћ црквене јерархије у оквиру Црквено-народних сабора.[732] За Милетића, исто као и за Полита, Суботића или Лазу Костића, црквена и православна традиција пречанских Срба није смела бити у супротности са национално-политичким тежњама народа који су представљали и које су и формално дефинисане у страначком програму Српске

[732] Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526-1918,* I-II, Нови Сад 2016; Д. Микавица, *Политичка идеологија Светозара Милетића,* Нови Сад 2006, 145-178; Д. Микавица, *Јован Суботић и Светозар Прибићевић,* Нови Сад 2017. 11-45; Д. Микавица, *Михаило Полит Десанчић,* Нови Сад 2006, 188-207; С. Милетић, *Сабрани списи* (приредили Ч. Попов и Д. Микавица) I-III, Београд 2000-2002.

народне слободоумне странке, од 1869. године. Сарадња српских либерала са представницима црквене јерархије у циљу постизања грађанских и колективних права за српски народ у Хабзбуршкој монархији први пут је озбиљније доведена у питање у време рата и револуције (1848-1849) да би много озбиљнија искушења уследила касније, после обнове парламентарног уређења у земљи и одржавања Благовештенског сабора на којем су милетићевци учинили известан отклон од политике која је остварење Српске Војводине у Монархији видела као могуће једино у сарадњи са бечким двором.[733] Још као младић који је због уредништва и уредништва и ауторства у књижевном алманаху *Славјанка* стекао подозрење аустријских власти, озбиљно сумњичен да жели да створи тајни савез за пропагирање словенофилских, затим националних идеја и идеја либерализма и демократије[734], Милетић је увиђао да се према питању црквеног и световног чиниоца у креирању националне политике треба јасно одредити. Иако је начелно уважавао принцип верске толеранције, Милетић није допуштао да се он фаворизује на рачун православља.[735] При том је било јасно већ тада да је на формирање његовог мишљења у овој проблематици умногоме утицало школовање код пожунских протестаната како су упорно тврдили и истицали српски конзервативци и православни клер. Њих је у том уверењу учвршћивало касније Милетићево настојање да ојача улогу световњака у управљању српском црквом и њеном имовином. Утицај словачких учитеља на Милетића и његове присталице и целу његову генерацију препознатљив је у панславизму изграђеном на романтичарским темељима, дефинисању слободоумних националних теорија и у осмишљавању организација које су либерално-демократске идеје требале да спроводу у конкретно дело и политичку акцију. Узори на којима је Милетић темељио своју либерално политичку идеологију налазе се у веома широком кругу европских теоретичара и предавача, од словака Људевита Штура, Павла Јосифа Шафарика, Јана Колара, немачког филозофа, теолога и лутеранског свештеника Јохана Готфрида Хердера, утемељивача немачке идеалистичке филозофије Георга В. Ф. Хегела[736], италијанског идеолога Ђузепеа Мацинија и других, до чијих нас имена не могу директно довести Милетићеви чланци и његова преписка. Ипак. Сва стечена сазнања о природном праву, националном начелу, панславизму, либерализму и уставности нису никада довела у питање Милетићево религиозно

[733] Д. Микавица, *Српска политика у Војводини 1526-1918,* Нови Сад 2017, 89-91.

[734] Б. Ковачек, *Јован Ђорђевић*, Нови Сад 1964, 45-46; М. Јовановић, *Филозофски и правни основи политичке мисли Светозара Милетића,* Зборник радова Културно-политички покрети народа Хабсбуршке монархије у XIX веку, Нови Сад 1983, 117; В.Крестић, *Милетићев позив српској омладини да се окупи око Славјанке*, Зборник МС 13, Нови Сад 1976, 153-155; Д. Микавица, *Политичка идеологија Светозара Милетића,* Нови Сад 2006, 145-178.

[735] К. Н. Милутиновић, *Светозар Милетић*, 16.

[736] На састанцима ђачке дружине у Пожуну, на Милетићев предлог, уведена су предавања из филозофије историје, по Хегелу.

опредељење и он није, као ни други српски инелектуалци у Угарској, под утицајем модерне филозофије променио своју веру, навике, привржености хришћанству и православљу. Са друге стране, учећи на томе, изградио је сопствену политичку идеологију у којој је било места за либерализам, демократију, словенску солидарност, природно-правну теорију, традиционализам и историјско право. У зависности од тога коме се обраћао и који је политички циљ стајао пред њим, користио је по потреби либерално-демократску односно традиционално-историјску реторику и аргументацију. Српско – мађарски рат (1848-1849) и борба за Војводовину значили су за Милетићеву либералну политичку идеологију време великог, историјског преиспитивања. Темељна либерална начела која је прокламовала револуција као што су начело индивидуалне и колективне слободе, слободе мишљења, слободе вероисповести, политичка права, добила су значајно место у Милетићевом идеолошко-политичком опредељењу насупрот концепту очувања сталешких права или обезбеђивању права само за један политички народ у Угарској, мађарску политичку нацију.[737] У име слободе, једнакости и братства, обожавалац Ламартина, Мацинија, Кастелара, Гарибалдија, млади Милетић, са тробојном капом на глави, дизао је народ на отпор, бодрио војнике на бојишту, писао знамените чланке и тиме је сав свој национални либерализам ставио на практичну политичку проверу. Активно је учествовао у раду, после Мајске скупштине основаног Кола српске младежи које је почетком новембра 1848. године променило име у Друштво српског напретка,[738] а на састанку омладинаца на Венцу, уочи Мајске скупш-

[737] Мађари су по узору на Французе поистовећивали нацију са државом. Овакво схватање нације одговарало је некадашњим сталешким традицијама. Срби су, по узору на Немце и пре свега Хердера, сматрали да је свака нација „генетички индивидуум'', природна заједница заснована на заједничком пореклу, особеном и јединственом народном духу који се исказује у књижевности, музици, обичајима ... При том је основа националне идентификације – језик.

[738] Одлука о оснивању Друштва српског напретка донета је септембра 1848 у Марковцима (код Вршца), на скупштини српске омладине. Седиште Друштва било је у Сремским Карловцима. Друштво је било чврсто устројено, али на демократским основама. Извршни одбор Друштва бројао је дванаест чланова на челу са председником који није имао стални мандат већ су се чланови Одбора смењивали на том положају. Одбор је за свој рад одговарао скупштини која се састајала једном недељно, а по потреби и чешће. Имао је три одсека: журналистички, економични и војнички. Први председник био је Данило Медаковић, уредник листа *Напредак* који је почео да излази средином новембра 1848. У овом листу, опозиционо настројеном према црквеној јерархији, Милетић је објавио прве написе о природном праву. Чланови Друштва су обављали различите дужности: били су борци, писари у револуционарним одборима, држали су говоре, тумачили одлуке Главног одбора. Омладинци у Друштву су, сасвим у либералном духу, веровали у моћ јавног мњења и потребу надзора истог над органима нове власти: „Друштво ће настојати да народ обавештава о свему што је нужно знати ... На старешине и чиновнике нашега народа, будући је народни живот њима у руци, особито ћемо пазити. Од њих ћемо јавно тражити строги рачун ... Чиновници били грађански или црквени, долазиће под строги испит јавног мњенија''. Лист *Напредак* је почетком 1849 забрањен, Друштво је распуштено, али је Рајачићевим залагањем код војних власти излажење *Напретка* обновљено. Постепено је *Напретков*а критика усмерена против Рајачића. Средином јуна 1849,

тине, говорио је како Србима треба грађанска равноправност, али да то није довољно јер се тиме не гарантује очување нације.[739] Овај принцип је у целости уградио касније у политички програм своје странке.

Борба против мађарске доминације значила је истовремено и јачање сумње у политичку непогрешивост српске јерархије која се неретко показивала као недовољно одлучна и сувише блиска Бечком двору. Ипак, све до обнове политичког живота у Монархији, Милетић није иступао против нујугледнијих представника српске цркве, поготово не против патријарха Јосифа Рајачића.[740] Као и остали омладинци, није подржао Патријарха у сукобу са вођом Ђорђем Стратимировићем сматрајући да то није у интересу српског покрета.[741] Једном речју, Милетићев антиклерикализам сачекао је коначну ,,издају двора аустријског''.[742] Већ у време Баховог неоапсолутизма, Милетић и цела његова политичка генерација практично су онемогућени у настојању да се конкретније и озбиљније укључе у борбу за грађанска и национална права. Слободе штампе није било, интелектуални живот је био под строгим чиновничким и полицијским надзором, као и образовање, књижевност, уметност, позориште.[743] Језичком унификацијом настојала се спровести већа централизација и на основу државне припадности и службеног језика створити претпоставке за формирање ,,аустријске нације''. Милетић је од јануара 1857. већ стављен ,,под пажљив надзор'' власти, иако је пре тога његово политичко понашање оцење-

листу је излажење забрањено, а Друштво српског напретка дефинитивно је распуштено. (В. Крестић, *Друштво српског напретка* Зборник МС за историју 22, Нови Сад 1980, 156-157; М. Јовановић, Нав. дело, 120; Д. Микавица, *Политичка идеологија Светозара Милетића,* 25-62).

739 С. Милетић, *Сабрани списи*, књ. 1, 125.

740 Следећим речима, у писму патријарху Рајачићу (октобра 1849), Милетић је, тражећи материјалну помоћ, указао да разлике у мишљењу не умањују његову захвалност према Патријарху: ,,Ако се кадгод и са високом особом Ваше Светости у мњенију слагао нисам – то ми се не може пребацити, да сам радио на начин, коим би чувство, које сам доброчинству дужан, повредио''. (АСАНУК, СНН, 516/97 из 1849).

741 *Напредак* је иступио одлучније против патријарха Рајачића и подржао Ђорђа Стратимировића после проглашења тзв. Мартовског устава 1849.

742 Исто, 67.

743 Од 1849. до 1860. постојале су мале, затворене и углавном недозвољене српске ђачке дружине на великим школама у Бечу и Пешти, на Лицеју у Београду и на гимназијама у Новом Саду и Карловцима, али програм њиховог рада био је веома скроман и спутан и сводио се на читање мањих радова и на критику, док се на већи књижевни рад једва и помишљало, а свака политика била је искључена. Тек 1861. године обновљен је рад српских студентских организација и то са Преодницом у Пешти (1861) и Зором у Бечу (1863). Зора је, почетком јуна 1866, упутила на страницама Заставе позив српској омладини на обједињавање и окупљање (*Уједињена омладина српска,* Зборник радова, Нови Сад 1968; Ж. Милисавац, *Историја Матице српске,* Нови Сад 1992, 23; Д. Микавица, *Последњи српски панкалиста. Политичко-филозофска биографија Лазе Костића,* 39-40; С. Милетић, *Сабрани списи,* књ. 2/1, 169-173; Ј. Скерлић, Нав. дело, 79).

но као позитивно од стране Главног земаљског суда.[744] Политички компромис са мађарским либералима, којем је Милетић тежио од укидања Српске Војводине до аустроугарског поравнања (1860-1867) замишљен је као једина реална опција која је могла осигурати и за Мађаре и за Србе у Хабзбуршкој монархији целовито остварење националних и политичких права и слобода. У том, демократском и либерално - националном правцу усмераван је, са Милетићеве стране, рад српских установа и организација као што су новосадски Магистрат, Српска читаоница, Матица српска[745], студентске организације, Уједињена омладина српска и друге културне и просветне институције које је Милетић настојао да ослободи дотадашњег „туторства црквене јерархије''.[746] Текелијина прослава[747] у Новом Саду (1861)[748] показала је да идеју мађарско-српске узајамности у односу на Беч подржавају управо либералне снаге оба народа и због саме личности јубилара она је добила извесну, антиклерикалну ноту.[749] Слобода, једнакост и братство, најављени својевремено у Туциндан-ском чланку добијали су оваквим манифестацијама снажну потврду. Српска академска друштва наставила су, од почетка шездесетих година, да раде у истом либерално-демократском духу на јачању народне просвете, солидарности и слободоумном развоју умних и моралних снага српског народа. Своју активност објединиле су у оквиру Уједињене омладине српске за коју је Устав

---

744 Ч. Попов, *Политичка делатност Светозара Милетића*, Настава историје 4, Нови Сад 1996, 18; В. Стајић, *Светозар Милетић,* Нови Сад 1926, 131-151; Н. Петровић, *Око Милетића и после њега,* Нови Сад 1964, 15.

745 Пресељена из Пеште у Нови Сад 1864. године.

746 К. Милутиновић, *Светозар Милетић,* Загреб 1939, 102; М. Јовановић, Нав. дело, 126; Ж. Милисавац, *Историја Матице српске,* књ. 2, Нови Сад 1992, 21-23.

747 Прослава стогодишњице рођења Саве Текелије. Светозар Милетић, као градоначелник Новог Сада, нашао се на на челу одбора за организовање ове прославе. Највеће овације, ипак, добио је Петар Чарнојевић кога су носили на раменима. На банкету, на којем је било више од 150 званица, Милетић је наздравио прекосавској браћи – представницима из Кнежевине Србије.

748 Манифестација мађарско-српске солидарности одржана је у јануару претходне године у Пешти. Мађарско позориште давало је Оберњиков позоришни комад Ђурађ Бранковић, а српско у Новом Саду представу о херојском страдању и погубљењу мађарских револуционарних генерала у Араду. Српске песме „Душан сабљу пружа'', „Устај, устај Србине'' и друге ориле су се по свим гостионицама у Пешти. Посебну улогу у зближавању мађарских и српских интелектуалаца имао је у то време Јован Ђорђевић (Ј. Ђорђевић, *Српско-мађарско пријатељство*, Београд 1895, 15-16; Т. Мандић, *Успомене из нашег црквено-народног живота,* св. 1, Нови Сад 1897, 53; В. Крестић, *Политика Срба из Угарске према Мађарима од 1849 до 1867 године,* Зборник радова: Српско-мађарски односи и сарадња, Београд 1987, 99-100; Д. Микавица, *Српска политика у Војводини 1526-1918,* 77-119).

749 Б. Ковачек, *Текелијанумске историје XIX века*, Нови Сад 1997, 91-102; С. Милетић *Сабрани списи,* књ. 1, 298-301; Ј. Скерлић, Нав. дело, 73; Б. Ковачек, *Јован Ђорђевић,* 187-190; В. Стајић, *Светозар Милетић,* 166-168; Н. Петровић, *О Матици српској и Светозару Милетићу после 150 година,* Зборник радова Културно-политички покрети народа Хабсбуршке монархије у XIX веку, Нови Сад 1983, 19.

написао Светозар Милетић (1868)[750]. Међутим, потпуном превагом великомађарске државне идеје, после 1867, либерално политичко сагласје Срба и Мађара које је подразумевало договор о поштовању демократских и грађанских права и слобода у Угарској, занемарено је и одбачено од стране Мађара. Тако се показало да напори пречанских либерала усмерени ка дистанцирању од утицаја црквене јерархије за мађарску страну нису од нарочите важности. Наиме, сасвим супротно Милетићевим тежњама о српско-мађарском либералном сагласју, наступила је посланичка већина у Угарском сабору.[751] Закони о равноправности народности и црквено-школској аутономији, изгласани 1868 године, у потпуности су утврдили политичку супремацију мађарског народа у односу на статус и национална и грађанска права других, немађарских народа.[752] Оптужбе које је Милетићу и његовим истомишљеницима упућивала мађарска страна да су у својим политичким захтевима ишли предалеко и да су нелојални држави, Милетић је оценио као неодговарајуће истини. Због тога је писао у Застави: „Док су Срби слушали шта им влада и јерархија заповедају, називани су калуђерски, реакционарни народ; а кад се усудише за своје право и достојанство и према јерархији и према влади стати онда су револуционари нелојални''.[753]

У контексту све већег дистанцирања од црквене јерархије, Милетић и његове присталице су у програм и делатност Уједињене омладине српске и у Бечкеречки програм Српске народне слободоумне странке уградили основне принципе модерне, либералне политичке идеологије, стављајући их у директну функцију реализације националних интереса. Уставна и народна слобода потврђене су као препознатљива девиза Милетићеве странке.[754] Захтев за националном слободом настојали су ускладити са захтевом за осигурањем грађанских права и уставних слобода. Захтевано је, у овом контексту, олакшање изборних права грађанима Угарске, укидање горњег дома Угарског сабора или његово преуређење тако да у њему „интереси великог поседа, великих достојанстава и разних народности заступљени буду'', затим доношење

[750] С. Милетић, *Сабрани списи*, књ. 2/1, 529-532. После оснивања Уједињене омладине српске, омладински покрет се шири и број ђачких дружина повећава: Ђаци Београдске гимназије оснивају (1867) Српску Наду. У Крагујевцу *Дружина 6 разреда*, У Кечкемету *Братство*, у Великом Керешу *Даница*, У Араду *Цвет*, у Дебрецину, по Милетићевом надимку из 1864, *Тићевци*, у Темишвару *Забава*, у Загребу *Звезда*, у Вршцу *Омладина Вршачка*, у Берлину *Збор*, у Прагу *Вера* ... (Ј. Скерлић, Нав. дело, 86-89; Н. Петровић, Нав. дело, књ. 1, 315).

[751] На Благовештенском сабору Милетић је говорио у прилог и националних права Срба и грађанских права појединаца у Угарској: „ ... Али ми се имамо бринути и за уставну слободу; и ова је онаква иста звезда наша као и народност; ми нећемо хтети обезбедити нашу народност на штету уставне слободе ... Ми смо и Срби и грађани'' (подвукао Д.М.)

[752] Д. Микавица, *Српска Војводина од Аутономије до Присаједињења,* Нови Сад 2018, 157-249.

[753] С. Милетић, *Сабрани списи*, књ. 3, 73.

[754] М. Јовановић, Нав. дело, 124.

закона о имунитету народних заступника, закона о одговорности министарства, ослобађање штампе од трошкова таксе, законско утврђивање слободе вероисповести, личне слободе, неповредивости дома и тајности писма, реформа пореског система.[755] Као конкретне политичке ставке у програму Странке је наведена солидарност са другим народима Угарске у циљу замене постојећег закона о равноправности народности и политичког признања једнакости свих народа али и заступање националног и историјског начела као што су до тада чинили представници црквене јерархије, посебно у време патријарха Јосифа Рајачића.[756] Разлика између најистакнутијих представника српске црквене јерархије и Милетића видела се почетком 60-их година XIX века посебно у односу према мађарским либералима. У много мањој мери радило се о подозрењу које су имали српски црквени великодостојници према Милетићу као новом предводнику и „идолу народа''.[757] Ово подозрење уследило је неколико година касније да би ескалирало у изразиту нетрпељивост у време патријарха Георгија Бранковића (1882) и у томе ће се нарочито истицати милетићевци попут Јована Суботића и Лазе Костића.[758] Борба за првенство и власт у српским културно-просветним институцијама оснажила је бескомпромисну упорност конзервативно-клерикалне струје у отпору према народњацима окупљених око Милетића.[759]

Светозар Милетић и омладинци окупљени око њега, у свом националном романтизму задржали су религиозна осећања, што је иначе карактеристично и за присталице романтизма у западноевропским државама, али предност је дата националном у односу на религиозно, Српству у односу на православље,

---

[755] С. Милетић, *Сабрани списи,* књ. 2/2, 19-25.

[756] Д. Микавица, *Патријарх Јосиф Рајачић и Војводина ...,* Зборник радова Патријарх Јосиф Рајачић, Сремски Карловци-Београд 2017, 67-93.

[757] Скерлић је овим речима описао Милетићев лидерски политички почетак, подсећајући и на једну Гершићеву импресију: „Када је дошао прелом од 1860. године, он је одмах постао вођа целе младе интелигенције, стожер око којега су се скупљали сви ти млади адвокати, лекари, новинари, учитељи, ђаци, сви они који су гледали даље и више, све слободна и независна младеж rerum novarum avida. И ако плах, амбициозан, нетрпељив и ауторитаран, он је умео да стече симпатија за себе, да држи људе уза се, а нарочито да изађе као идол народа. Један од младих људи, који су се поред њега првом огледали у политичкој ватри, Г. Гершић, са поносом, много доцније, пише о њему: „као политички почетник имао сам част и срећу вршити службу крилног ађутанта уз Милетића''. На слици владара српских, издатој у Новом Саду 1860, Цар Душан представљен је са брковима и брадом Милетићевом''...(Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, 70). О Милетићу као о „новој либералној звезди на српском политичком небу'' од 1860, писао је Дејвид Мекензи: *Јован Ристић – европски државник*, Београд 2004, 21.

[758] Г. Васин, *Архијереји Карловачке митрополије на прелому векова,* Нови Сад 2018, 16-35.

[759] У Матици српској либерали су потиснули конзервативце 1861, када је прихваћен Милетићев Устав за Матицу, а превагнули су 1864. да би потпуну доминацију остварили 1867. Милетић је постао градоначелник 1861.. године и исте године преузео Српску читаоницу и стекао највише заслуга за оснивање Српског народног позоришта у Новом Саду.

начелу народности у односу на начело вере.[760] Пледирало се за принцип верске толеранције, брањен је чак и манир верске немарности. Јачање новог, независног световног сталежа, адвоката, новинара, лекара, слободне интелигенције, наговештавао је могућност да они, окупљени око Светозара Милетића, преузму из руку црквених великодостојника и високог свештенства политичко вођство српског народа у Аустроугарској. Милетићева изразито демократска опредељења изазивала су додатно неповерење јер се залагао за опште право гласа иако то наизглед није политички одговарало Србима у Угарској због њихове малобројности.[761] Све то је, уз поменути, дијаметрално супротан однос према мађарским либералима[762], представљало увод у оштрији политички сукоб либерала и клерикалаца, до којег је дошло на Илинданском Црквено-народном сабору 1864.[763] У овом сукобу није било довољно обазривости и толеранције ни са једне стране. Нису изостале ни критике ни увреде, посебно када је реч о милетићевцима. Пребацивали су српској православној јерархији да занемарује саборни, народни и демократски карактер српске православне цркве[764], да се угледа на католике и усваја њихов карактер црквене власти, док је са друге стране узвраћано прекорима да се омаловажавањем значаја српске црквене јерархије иде за ниподаштавањем традиције која се налази у основи националног идентитета српског народа и да је неприхватљиво угрожавање епископалног карактера православне цркве.[765] У научној литератури ово несагласје је обновљено на нешто другачијој методологији.[766] На Илиндански сабор Милетић и Суботић су отишли са речима: „Идемо да попо-

---

[760] У политичкој борби против Светозара Милетића, тврдокорни конзервативац Аца Поповић Зуб му је пребацивао управо недостатак религиозних осећања: „Милетић је увек насумце радио и никада му није јасно било: докле се може тим радом доћи, и какве ће му последице бити ... Милетић је без вере; јер се никада дотле узвисио није, да схвати каква моћ у вери лежи. Он и његове присталице почеше се своје вере стидити, страхујући да их запад за довољно либералне сматрати неће!'' (А. Поповић Зуб, *Успомене,* Нови сад 2003, 89-90).

[761] Милетић није био присталица републиканског облика државног уређења, тачније он је сматрао да са тим не треба журити и да „Срби могу причекати да републику у Европи други, већи, напреднији и прибранији народи одомаће ...''

[762] Милетић је после 1867. године покушао да сарађује са радикалним крилом мађарских либерала (Странком крајње левице) које је предводио Кошут и која се залагала за већу демократизацију друштва.

[763] Милетић је ову годину и овај сабор такође означио као преломни потврдивши то и у једном чланку: „Година 1864 обележава почетак борбе народа са хијерархијом'' (С. Милетић, *Сабрани списи,* књ. 3, 214).

[764] „У православној цркви народ има права и учешћа у свима односима и стварима што нису чисто догматичке природе'', писао је Милетић крајем марта 1880 (С. Милетић, *Сабрани списи,* књ. 3, 681).

[765] Д. Микавица, Нав. дело, 119.

[766] Д. Кириловић је закључивао овако: „Наши политичари из Милетићевог доба желели су да израде народно-црквену аутономију у духу свога времена на принципима демократије и либерализма, не водећи довољно рачуна да православна црква почива на законима који се могу мењати с прогресом филозофских и политичких теорија. Такво становиште морало је да наиђе

вима капу кројимо''.[767] Тражено је најпре решавање питање црквено-школске аутономије, просветних установа и народних фондова и тако да се, у што већој мери изађе у сусрет захтевима народа и његових мирских представника, а да се тек онда пређе на избор патријарха.[768] Милетић се позивао на српске саборе из 1769 и 1790 „на којима су најпре црквено-просветне стварио предузимане, па се тек онда бирао црквени поглавар''.[769] Оптуживао је архијереје српске да су често пута српски народ обмањивали, да им се због тога све мање може веровати, увелико сумњајући да ће се приступити реформама у аутономији после Маширевићевог избора.[770] Већ на почетку рада Сабора[771], Милетић је, заједно са Јованом Хаџићем, поставио захтев да се уређењу српске црквено-просветне аутономије допусти приоритет[772] и у том смислу је предложио да се упути депутација цару Францу Јозефу. Евентулно прихватање овог предлога значило би промену карактера сазваног сабора и показало би надмоћ Милетићевих либерала у односу на конзервативце.[773] Предлогу се одлучно супроставио комесар Филиповић рекавши да је реч о очитом неповерењу „и то

на отпор оних који су по звању и положају свом дужни били да чувају битне особине цркве свог народа'' ... (Д. Микавица, *Политичка идеологија*, 129-130).

[767] Уочи овог Сабора, Милетић је преко жабаљског проте Максима Папића и других „поузданих свештеника'' обезбеђивао за себе успешно кандидовање у Шајкашком батаљону. (Н. Петровић, Нав. дело, књ. 1, 235).

[768] Патријарх Рајачић је умро 13. августа 1861 и од тада је дужност администратора Карловачке митрополије обављао темишварски епископ Самуило Маширевић. Он је имао подршку двора, док су Милетићеви либерали подржавали новосадског владику Платона Атанацковића. Осим њих двојице, кандидат за место митрополита-патријарха био је и будимски епископ Арсеније Стојковић.

[769] С. Милетић, *Сабрани списи*, књ. 1, 592.

[770] С. Милетић, *Сабрани списи,* књ. 1, 572-578; Ј. Скерлић, Нав. дело, 208; Д. Микавица, *Српска Војводина од Аутономије ...,*185-195; Д. Кириловић, *Српски народни сабори,* књ. 1, Нови Сад 1937, 23-26.

[771] Сабор је отворен 23. јула/4. августа 1864.

[772] „Народна лозинка'' односно крилатица српских либрала „Прво црква и школа па онда митрополит патријарх'', била је у наслову Милетићевог чланка објављеног у *Србском дневнику* и њу су исписивали на цедуљама које су носили заденуте за шеширом. Овој крилатици и овом принципу Милетић се враћао и касније, на Сабору 1870 и 1872. (Види о томе поближе: С. Милетић, *Сабрани списи*, књ. 2/2, 381; Д. Микавица, Нав. дело, 118; Н. Петровић, Нав. дело, књ. 1, 240).

[773] Власт је учинила све да спречи победу либерала на Илинданском сабору. Овај сабор је више личио на сталешку скупштину од Благовештенског сабора. Измењен је састав посланика тако да је свештенство и даље бирало 25 посланика, а број представника грађанства смањен је са 50 на 25. У време избора, политички и штампарски прекршаји стављени су у надлежност војних судова. Милетић се кандидовао на два места у Граници, али у Тителу му нису дозволили избор, а у Сремској Митровици граничари нису гласали за њега. Одмах после отварања сабора, Војни суд у Петроварадину донео је одлуку о обустави либералима наклоњеног листа *Србски дневник*. Гласање за митрополита-патријарха било је јавно. (С. Милетић, *Сабрани списи*, књ. 1, 581; Исто, књ. 2/2, 166; Н. Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка*, књ. 1, 223-224; В. Стајић, Нав. дело, 194-195, 203-204; В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској,* 151-155; В. Радашин, *Српска аутономна школска управа у*

против онога који судбом државе управља''.[774] Милетића је представио као „тића који се излегао у Новом Саду и који пролеће кроз цео Српски народ са том злосретном песмом да на то не треба пристати'' и додао је да „тај злосретни тић није из гнезда соколова''. Истовремено је Милетићу и његовим присталицама ускраћена могућност да Филиповићу на ово одговоре.[775] Конзервативно-клерикална већина могла је бити задовољна исходом будући да је за митрополита-патријарха изабран Самуило Маширевић и да је тек после тога комесар допустио да се формира посебан одбор који ће, заједно са Синодом, израдити предлоге за уређење српских аутономних установа. Упућена је и молба Цару да допусти сазив новог сабора који ће се бавити овим предлозима. Када су нацрти били израђени[776], послани су влади у Беч и она их је поднела Цару на одобрење. Он их је одобрио и послао натраг у Карловце заједно са одобрењем да се сазове нови, овај пут расправни сабор (1865).[777] Поред израде аутономних уредби, Сабор је решавао и питање црквене имовине између Срба и Румуна у Банату.[778] Нацрти уредби послати су у Беч где су одобрени и потом су усвојени на Сабору.[779] У овој Уредби може се препознати протестантски дух у стварању српске црквено-школске аутономије који је ископао дубоки јаз између либера-

---

Карловачкој митрополији, Нови Сад 1967; Р. Вујошевић, *Сукоби либерала и клерикалаца у српским народно-црквеним саборима у Карловачкој митрополији,* Нови Сад 2004, 22-23, 39-43).

[774] С. Милетић, *Сабрани списи*, књ. 1, 594.

[775] У једном конфидентском извештају каже се да је Милетић „молио склопљеним рукама да му се дозволи да каже још само пет речи, али је од господина генерала грубо ућуткан'' (Н. Петровић, нав. дело, књ. 1, 240).

[776] Светозар Милетић се највише ангажовао, заједно са архимандритом Германом Анђелићем, на изради нацрта о епархијској конзисторији и митрополитском савету. На изради нацрта одбора о уређењу црквених општина и народних фондова највише је радио Теодор Мандић, на изради нацрта о редукцији и дотацији свештенства панчевачки прота Васа Живковић, на изради нацрта о уређењу школа Ђорђе Натошевић.

[777] Овај расправни сабор отворио је 25. јануара/6. фебруара 1865, поново барон Филиповић. На њему је расправљано о уређењу црквених односа са Румунима и српским црквено-просветним пословима (свештенство, школа, фондови). О Сабору 1864 и 1865 види поближе: П. Николић, *Народни сабор 1864*, Нови Сад 1864, стр. 160; Д. Кириловић, *српски народни сабори*, књ. 1, Нови Сад 1937, 23-26, 34-38; Т. Мандић, *Успомене из нашег црквено-народног живота*, књ. 2, Нови Сад 1899, 8-16, 18-145; Н. Грујић, *Автобиографија*, Сремски Карловци 1907, 125-130; В. Стајић, *Светозар Милетић*, Нови Сад 1926, 201-212; Ж. Милисавац, *Историја матице српске,* књ. 2, Нови Сад 1992, 43-47).

[778] Донете су уредбе о уређењу црквено-школских питања, епархијских и митрополијских органа власти, уредбе о фондовима, о дотацији свештенства, о подизању аутономних нижих, средњих и стручних школа, о управљању народним добрима. Све до овог сабора, српским црквено-школским стварима управљало се по Декларацији из 1779 и Конзисторијалној системи из 1782. Друго питање решено је тако што је донета одлука да се Румунима исплати 250.000 форинти, али да им се не дају манастири које су тражили: Ходош, Бездин, Месић, Сенђурађ.

[779] Насловљени су као *Уредба о уређењу црквених, школских и овамо односећи се фундационалних дела грчко-источне српске митрополије*. Ова уредба формално је потврђена тек после Нагодбе, Краљевским рескриптом из 1868.

ла и јерархије.[780] Милетић је посебно протествовао сматрајући да се српска аутономија крши одвајањем Румуна од Карловачке митрополије и формирањем Румунске митрополије царском одлуком од 24 децембра 1864[781], јер је ово питање сагледавао искључиво у делокругу рада српског Црквено-народног сабора.[782] Нарочито је био незадовољан одлуком цара Франца Јозефа да предлоге о изборном и пословном реду Сабора задржава искључиво за себе.[783] На наредном српском Црквено-народном сабору, првом после нагодби и закона 1867/1868, политичке разлике између Милетићевих либерала и конзервативаца показале су се као сасвим непомирљиве.[784] Неспоразуми су почели већ око позива митрополиту-патријарху да отвори сабор јер су либерали били против овог обичаја.[785] Сукоби су се појачали око попуњавања упражњених посланичких места[786], имена Сабора[787] и око избора председника Сабора[788], а прекинути су тиме што су 34 нелиберална посланика напустили Сабор и тиме довели до његовог распуштања. И либерална и конзервативна страна у српском Црквено-народном сабору, обратила се Јожефу Етвешу, мађарском министру

[780] Теодор Мандић је истакао на пример, да је нацрт за уређење црквених општина „израђен највише по царском патенту од 1. септембра 1859 и министарској уредби од 2. септембра исте године о уређењу јеванђелистичке цркве обе вероисповести у Аустрији''. Уз то је наводио да је користио нацрт устава евангелистичке цркве обе вероисповести који је израдила генерална конференција 1864 а за „црквено-школско и фундацијско имање'' служио се обрасцем „одређења општинског закона за вароши и села ...'' При том је тврдио да је све уредбе прилагодио канонима православне цркве ... (Т. Мандић, *Успомене из нашег народно-црквеног живота*, Нови Сад 1899, 20; Р. Вујошевић, Нав. дело, 39).

[781] Иако је питање њене имовине остављено за следећи Сабор.

[782] Т. Мандић, *Успомене из нашег црквено-народног живота,* св. 2, Нови Сад 1899, 27; Г. Васин, *Архијереји Карловачке митрополије на прелому векова,* 13-14.

[783] Земунски посланик Радојчић и краљевски комесар, генерал Филиповић говорили су, у истом духу, како српска нација нема право да поставља захтеве његовом царском и краљевском величанству или влади „на основу закључених уговорних правних обавеза и уопште с обзиром на стечене заслуге на било ком основу, те да Срби имају да захвале искључиво царској милости за све што су постигли'' ... Тада је Милетић, заједно са Петром Чарнојевићем и Марко Аксентијевићем у знак протеста напустио Сабор, да би се касније ипак вратио у њега. (Н. Петровић, Нав. дело, књ. 1, 266-269).

[784] Сабор је одржан у Карловцима од 1. јуна до 3. јула 1869, био је расправног карактера и на њему се требало расправљати само око израде саборског устројства.

[785] Г. Васин, *Сабори раскола, Српски црквено-народни-сабори у Хабзбуршкој монархији 1861-1914,* Нови Сад 2015, 100-141.

[786] Реч је о местима која су остала непопуњена после отцепљења Румуна.

[787] Милетић и његове присталице тражили су да се Сабор назове Српски народни сабор како би се тиме истакло да он представља национално представничко тело и како би му се тиме дао снажнији световно-либерални карактер.

[788] Милетићевци, иако у мањини, тражили су да се то место попуни избором, а не да се препусти, као до тада, митрополиту – патријарху.

просвете.[789] Милетић је пет година касније оценио да је већ на овом сабору „народна свест славила свој морални тријумф''.[790]

На Ђурђевданском Црквено-народном сабору (1870)[791], Милетићеви либерали су осигурали већину и Милетић је искористио прилику да буде извештилац предлога већине за устројство Сабора. Његовим предлогом, који је изгласан после жучне расправе, делокруг Сабора је проширен на рачун црквене јерархије и Синода, прихваћен је нови назив за ову институцију – Српски народни сабор, задатак Сабора је одређен у делокругу законодавног, надзорног, саветодавног, представничког и највишег извршног тела. Сабор је имао да самостално уређује и разрешава све послове који су се тицали црквене администрације, школе, фондова, манастира, да одређује број и опсег дијецеза, бира митрополита-патријарха, располаже свим фондовским, манастирским и другим приходима, да има право учинити „разрез на народ'', да бира два председника Сабора[792], да формира саборски одбор који би чинило девет чланова[793]. Овакво саборско устројство било је неприхватљиво за српске црквене великодостојнике, они су се од њега оградили и поднели с тим у вези Сабору и владару свој сепаратни вотум (одвојени глас).[794] Већину одлука овог Сабора,

[789] Он је јавио Патријарху да Сабор може да настави рад, али због Маширевићеве смрти (7. јануар 1870), он то није учинио, већ је ова дужност припала администратору Карловачке митрополије, будимском епископу Арсенију Стојковићу.

[790] Писао је у *Застави*, крајем септембра 1874: „Година 1869. на већ обележеном земљишту народне автономије доведе борбу хијерархије с народом у другу фазу. Заоштри противност међу противборним странама, и иза несрећног маневра ''бекства'' са остварeног и једино за борбу оправданог земљишта, са Сабора, хијерархија би у отвореној борби и морално побеђена. Свест народна и спознање пута своме спасењу славило је свој морални тријумф'' (С. Милетић, *Сабрани списи*, књ. 3, 214). Сасвим другачије је мислио о томе Никанор Грујић. Он је записао следеће: „У тој жалосној расправи показало се, да су се скупили на тај конгрес понајвише јеретици или одпадници и безверци, којима није до вере ни до цркве, него им је до своје личне користи, коју траже за се на црквеном пољу, а да лакше могу доћи до ње, морају срушити власти црквене, и узети све госпотство и господарство у цркви у своје руке. Патријарх се изгубио у тој расправи са свијем. А они кад виде, да ту нема никаквога ауктoритета, отму мах, па почну говорити противу Христа, противу Матере Божије, противу светаца и противу свега онога, на чему се оснива вера и црква православна. Ко је то слушао, а није био занешен тај није могао ни помислити да су се ту скупили људи једне вере и једне крви ... него је морао судити да су с ту скупили сами противници и непријатељи вере Христове и крви српске па хоће да се потуку с онима, који бране ту веру и ту крв српску ...'' (Н. Грујић, *Автобиографија*, Ср. Карловци 1907, 138). У Суботићевим мемоарима сукоб на Сабору 1869 приказан је без ових детаља (Ј. Суботић, *Автобиографија,* књ. 5, Нови Сад 1910, 9-35).

[791] О дометима овог Сабора писао је Милетић таксативно после три месеца: *Сабрани списи,* књ. 2/2, 470.

[792] Једног по избору, а другог по достојанству, с тим да би овај први био стварни председник и председавао би свим седницама Сабора, после свечаног отварања.

[793] Пет из световног реда, три из свештеничког и један изборни председник. Овај одбор би имао овлашћења највишег извршног тела.

[794] Н. Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка*, књ. 1, 109-117, 122-124, 128-130. Никанор Грујић је у мемоарима овако оценио рад на Ђурђевданском сабору: „На том ђурђевданском конгресу није се осврtало ни на веру и њене догмате, ни на цркву иње

мађарска влада је потврдила следеће године[795], задржавајући улогу арбитра и гледајући благонаклоно на српске либерално-конзервативне супротности.[796] Своју надмоћ влада је доказала и на следећем Сабору који је протекао без већих расправа.[797] Покушај либерала да изаберу Стојковића за митрополита-патријарха и без допуштења мађарске владе завршио се распуштањем Сабора.[798]

На следећем, Преображенском сабору[799], на којем је требало изабрати патријарха, већина посланика је иступила против церемонијала по којем је требало дочекати краљевског комесара Молинарија. Осим тога, Милетићеви либерали били су против тога да се патријарх изабере по деклараторијалним прописима од 1779 и на основу старе праксе, већ су хтели да се сачека са избором све док се о томе не донесе нова уредба. Када су либерали позвали администратора Карловачке митрополије Стојковића да, упркос свему, отвори Са-

---

каноне; конгрес (Сабор – Д. М.)је био суверен и у вери и у цркви, што он рекне то је вера, што он закључи то је црква. Стојковић као председник није допуштао епископима да говоре што би могло бити неповољно већини конгреској, а ова је могла говорити противу вере, цркве, епископа, свештеника и побожних синова цркве, што год је хтела, он јој није сметао ни једном речи. Један пут кад је хтео он сам, као председник, да разјасни, за што нису пристали епископи на оно што је закључено, прекине га Милетић и повиче му, као Јупитер тонанс: зар ће те још и да говорите? Ако ја загрмим! А он сирома рече: да, да, онако, како, па ућути као заливен. А неким свештеницима, који су се усудили споменути каноне, повикне др Јован Суботић: „Ми ћемо ваше каноне под купус'' (Н. Грујић, *Автобиографија,* 144). Суботић је критиковао Грујића као и горњокарловачког епископа Николајевића као браниоце „старог стања ствари'', али дебате на Сабору је оцењивао као „жестоке'' али и „мирне и достојанствене''. (Ј. Суботић, Нав. дело, 63).

795 Оно што није потврдила односило се на закључке Сабора који су личили на стварање самосталне политичке и управне организације. Наиме, одредба о делокругу рада Сабора позивала се на српске привилегије, а влада је знала да те привилегије спомињу, између осталог, и избор српског Војводе „чији делокруг међутим није нигде одређен'' и спомињу самостални магистрат „иако нигде нема спомена о територији''.

796 Д. Микавица, Нав. дело, 116.

797 Одржан је од 10/22. маја до 30. јула/10. августа 1871. За то време је Милетић издржавао казну у Вацком затвору. На овом сабору изгласане су уредбе које су се односиле на школе. Утврђено је обавезно похађање основних народних школа у трајању од шест година. Изгласане су уредбе за учитељске школе у Сомбору, Пакрацу, Карловцу, девојачке школе у Новом саду, Панчеву и Сомбору. По изборном реду за овај сабор, он је имао поново 75 чланова, али не 25 посланика из војничког, 25 из свештеничког и 25 из грађанског реда како је то било по Деклараторијуми из 1779, већ 50 посланика из световног и 25 из свештеничког реда. Питање својине над банатским манатирима није решено па се и у то касније умешала мађарска влада. (Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, књ. 2; А. Раденић, *Срби у Хабсбуршкој монархији 1868-1878,* Историја српског народа, књ. 5/2, 206; В. Стајић, *Светозар Милетић,* 311-313; Ј. Суботић, Нав. дело, 96-101, 110-149). Милетић је касније, оценио да је српска црквена јерархија управо на овом Сабору стала на „стазу реакције'' и почела да тражи средства и савезнике на све стране не либећи се при том ни од додворавања државној власти како би сачувала и утврдила своју самовласт у цркви. (С. Милетић, *Сабрани списи,* књ. 3, 215, 350).

798 Г. Васин, *Сабори раскола,* 213-259.

799 Одржан је 6/18. августа 1872. године.

бор, комесар је уз допуштење мађарске владе распустио Сабор после чега је, на Молинаријев предлог, влада именовала великог жупана Хонтске жупаније, Ладислава Мајтењија за комесара српских народно-црквених добара[800], а Никанора Грујића за администратора.

На наредном сабору[801] за митрополита-патријарха изабран је, после изузећа фаворита Милетићевих либерала, будимског епископа Стојковића[802], сибињски епископ и митрополит Румунске православне цркве Прокопије Ивачковић. После тога посланици Сабора радили су на питањима унутрашње црквене управе при чему су конзервативци тежили да се за синод задржи право решавања свих питања догматске, вероучевне, литургијске, обредне и духовно-дисциплинарне природе, да Синод бира епископе, да Сабор бира митрополита-патријарха искључиво из редова епископа, да Синод одређује број и опсег парохија, да уређује црквене општине и црквено-народне фондове, манастире и друга црквено-народна добра ... Милетићевци су сматрали да је све ово противно духу Рескрипта из 1868, да је Синод сувише реакционаран, да је Српска православна црква саборна црква и да је према томе утицај народа у њој оправдан – за разлику од римокатоличке цркве. И овај пут је одлучујућа била улога Круне. Она је прихватила сугестије мађарске владе, у складу са њима је једноставно извршила одговарајуће корекције и у новом облику потврђено је саборско устројство (1875).[803] Још пре тога, Милетић је остао у мањини на сабору када је предлагао да се не прихвати ново бирање митрополита-патријар-

[800] Он је ову дужност обављао осам месеци. Заменио га је Сигисмунд Хубер, дворски саветник и потпредседник Угарског наменичког већа у пензији. Мандат Мајтињијев заснован је на краљевском отпису од 4. септембра 1872 у којем се каже: „Услед предлога који ми је угарски министар – председник споразумно са мојим угарским министром богочасти и јавне наставе поднео, именујем својим краљевским комесаром Ладислава Мајтињија великог жупана Хонтске вермеђе да извиди којим је начином откако је митрополитска столица упражњена, руковано са српским народним фондовима и закладама у Карловцима, са приходима митрополије, даље са добрима која сачињавају својину манастира ...'' Милетић је као посланик на Угарском сабору критиковао не само Мајтењијев избор, већ и његов рад истичући да је он прекорачио свој мандат и да је прекорачио „уопште границе државног надзорног права'' и затим је и у *Застави* истицао да је Мајтињијев главни задатак у ствари, ослабити Српску народну слободоумну странку и створити њој супростављену другу, српску „средњу'' провладину странку. Мајтињијевим декретом, у два наврата (јесен 1872 и пролеће 1873), отпуштени су два односно три професора Новосадске гиманзије (Савковић, Обркнежевић и – Сандић), разрешио је две црквене општине (у Новом Саду и Вршцу), надзирао је рад Матице српске, тражио је доказе за постојање завере против државе, протерао неке политичке емигранте и сви ови његови поступци изазивали су посебно незадовољство у српској јавности. (С. Милетић, *Сабрани списи*, књ. 3, 75, 89, 101-103, 126-127).

[801] Овај сабор је одобрен за 29 јун/11. јул 1874, а радио је, са прекидима и следеће године.

[802] Он је добио већину од 63 гласа уз 7 уздржаних гласова, али је мађарска влада препоручила круни да овај избор не потврди и ова је тако и учинила. Мађарска влада је сматрала да би Стојковићевим избором препустила Милетићу „и његовом друштву цео политички и црквени живот Срба''.

[803] Тиме је окончан рад на саборском устројству који је почео 1870.

ха и када се гласало о новом устројству.[804] У саборски одбор изабран је као последњи, са најмањим бројем гласова и када је дао оставку на то место, заменио га је Светислав Касапиновић. Све ово указивало је да у сукобу либерала и конзервативно-клерикалних посланика на српском Црквено-народном сабору, превагу односи једино – мађарска влада.

„Можемо ''автономно'' уређивати наше црквене, школске и фондске ствари – али свако уређење зависи од одобрења државне власти'', писао је вођа СНСС, у Застави.[805] Милетић није учествовао у раду Сабора 1879. године, јер је био у затвору,[806] а именовање Анђелића, епископа бачког, за администратора Карловачке митрополије, после прихватања Ивачковићеве молбе за пензионисањем, изазвало је његову оштру реакцију на Угарском сабору и у *Застави*.[807] Српски Сабор који је очекиван на Спасовдан 1880 није одобрен, а на следећем, који је отворио, новембра 1881, администратор Анђелић у присуству краљевског комесара Едварда Чеха, гласање за Арсенија Стојковића и, потом за Теофана Живковића показало се узалудним јер је за српског патријарха именован Герман Анђелић[808]. Од тада, на српском Саборима и око њих, све до Анђелићеве смрти (1888), борба милетићеваца против именованог патријарха није јењавала.[809] У тој борби се сасвим ретко, јер се сматрало узалудним, покушавало доказати мађарској влади да је и у њеном интересу да одступи од дотадашњег одношења према српској аутономији и према већинској вољи српског Црквено-народног сабора. „Ми смо већ казали, писао је Милетић у једном од својих последњих чланака, да би добар, народу повољан митрополит у политичном животу народа имао посредну, помирљиву улогу и с тим би се

[804] Д. Кириловић, *Срйски народни сабори*, књ. 2, 28; Д. Микавица, Нав. дело, 120; Р. Вујошевић, Нав. дело, 24-36, 43-44, 49; *Сабрани сйиси,* књ. 3, 203.

[805] С. Милетић, *Сабрани сйиси,* књ. 3, 347, 355.

[806] На овом Сабору који је трајао шест недеља и који је отворио патријарх Ивачковић у присуству краљевог заступника Ђорђа Станчића (великог жупана вршачко-панчевачког) израђен је читав низ уредби: о црквеним општинама, о епархијама, о јерархијском фонду, о зајмовима из народних фондова, о уређењу манастирских добара – али ниједна од ових уредби није добила краљевску потврду. После закључења саборског рада, Ивачковић је интервенисао лично код Тисе заузимајући се за Милетићево ослобођење. Овај му је обећао да ће се заузети за помиловање и у предлогу за то је нагласио следеће: „Превратo којем је Милетић сањао не само да се није догодио већ се шта више српско становништво Угарске све до најновијег времена влада по свим законима државног реда, о чему сведочи и држање његових првака на недавно одржаном српском народном сабору''. Предлог је усвојен и Милетић је помилован крајем новембра 1879. (Д. Кириловић, *Срйски народни сабори,* књ. 2, 32). После овог Сабора, патријарх Ивачковић је неочекивано поднео молбу за пензионисање – због здравствених разлога. Милетић у ово објашњење није веровао и доводио је Ивачковићево пензионисање у везу са питањем да ли ће се Православна црква у Босни и Херцеговини припојити Карловачкој митрополији и да ли је Анђелић изгледао као повољнија особа за ту улогу. Ипак, Ивачковић је умро у мају 1881. године.

[807] С. Милетић, *Сабрани сйиси*, књ. 3, 622-625.

[808] Н. Петровић, Нав. дело, књ. 3, 338-339, 343-344, 346-347, 355-356.

[809] С. Милетић, *Сабрани сйиси*, књ. 3, 806-809.

могла државна власт тим више задовољити, што су и кандидати и изабраници народа спрам владаоца лојални и верни, и отаџбини Угарској и њеним владама одани, али дотле се најмање долази, никако не долази наименовањем митрополита-патријарха''.[810] Ово именовање упорно је критиковано као незаконито, противно српским привилегијама и као увредљиво за народ српски.[811]

У целом овом периоду, у сучељавању са посланицима козервативно-клерикалне опције, уз Милетића се највише истицао Јован Суботић. Иако на српском Сабору 1864-1865 године ни тада није изостао његов критички осврт на рад српског сабора и сводио се на то да српски „Конгрес'' (1864-1865) није био позван[812] да доноси закључке којима је српско свештенство изгубило ранији положај и постало само „неком врстом чиновника'',[813] да Сабор није радио самостално и у пуном саставу, да су саборске петиције упућиване владару иначе биле бескорисне, да се у саборским сесијама није могло „ни бела зуба промолити'', да се у листовима јавност недовољно о саборским седницама извештавала као и да је све саборске одлуке гутао заборав и да је црквена јерархија свему била противна па је, пристајући уз владу, сваку иницијативу саборских посланика спутавала и осујећивала. Сматрао је да се српском сабору не смеју ускраћивати могућности за доношење самосталних одлука и да на њих пресудан утицај не смеју имати никакве ни црквене ни државне власти, ни министарство, ни Синод, ни Школско веће, ни Угарски сабор. Деловање Сабора 1869.[814] сматрао је примеренијим[815], а уплитање владе у избор митрополита-патријарха, у оним случајевима када на српском Сабору није једногласно изабран, апсолутно неприхватљивим нарушавањем привилегијалног права и за ово становиште је навео бројне аргументе и чињенице.[816] Овај пут је инсистирао као посланик да се председник ове институције изврши једногласно, дакле да буде изабран и да то буде патријарх Самуило Маширевић[817].

---

[810] С. Милетић, *Сабрани списи,* књ. 3, 815.

[811] Исто, књ. 3, 873.

[812] Због напуштања Сабора од стране румунских посланика односно формирања Румунске митрополије и због тога што је сазван искључиво ради избора митрополита а не решавања других питања. После смрти патријарха Рајачића (1861) на митрополитско-патријаршијски трон су бирани Самуило Маширевић (1864-1870), Прокопије Ивачковић (1874-1879), Герман Анђелић, именован од владара (1881), Георгије Бранковић (1890-1907), Лукијан Богдановић (1908-1912).

[813] Детаљније је о томе писао у *Дневнику* под насловом *Наше црквене и школске ствари* (1865).

[814] Претходни сабор није донео решење лоших односа у Митрополији, многобројне одлуке Сабора нису поштоване, а велики број њих Двор није санкционисао. (Г. Васин, *Сабори раскола,* 220).

[815] Иако је Круна закључке српског сабора 1864-1865 прихватила.

[816] Ј. Суботић, *Автобиографија,* четврти део: лето, 197-215.

[817] Предлог Народне странке да се за председника Сабора ипак изабере Јован Суботић, а не патријарх, сматра се једним од основних разлога за распуштање овог сабора (Н. Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка,* књ. 1, Сремски Карловци 1968, 7-8.

Милетић је свесрдно подржао Суботићев предлог поткрепљујући га примерима византијских царева који су отварали васељенске саборе и председавали њима али за овај предлог милетићевци у том тренутку нису имали већину.[818] Суботић је следеће године већ био члан депутације саборских посланика која је тражила сазивање новог српског Сабора који би најпре израдио ново Устројство, а потом приступио избору патријарха, био је у делегацији која је довела администратора на такозвани Ђурђевдански сабор (1870), истакао се по критици улоге српског свештенства на Сабору[819], инсистирао на превласти утицаја световњака и њихове већине на Сабору[820], на Преображенском сабору (1872) беседио о лошем стању у српским школама, незадовољавајућем материјалном статусу учитеља, општем немару у српској просвети, све време предано и посвећено заступао либералну политику и касније, када је биран и у нове Саборске одборе (1875, 1879, 1885).[821] Осим Милетића и Суботића у борби за првенство у вођењу српске националне политике у Аустроугарској у односу на јерархију, истицали су се и Полит и Лаза Костић. Захтев и идеју нелибералних посланика[822], изнету на Сабору 1869, да патријарх треба да буде председник сабора, Полит је оценио као неприхватљиву „идеју папистичну'' која је као таква у супротности са савременим духом времена, за који не постоје „ауктoритети'', већ само „установљена начела на основу истраживања човечанског ума''.[823] Улогу српског патријарха за очување српског националног идентитета, Полит није доводио ни у какву сумњу. Важност „поглавице српских душа'' истицао је полазећи још од времена св. Саве који као „први српски патријарх усади код Срба клицу просвете''. Значај очувања институције српског патријархата за одржање националне и државотворне свести српског народа и после пропасти српске средњовековне државе, за Полита као и за целу његову политичку генерацију либералних усмерења, није била ниуколико спорна. И у турској и у аустријској царевини, када су остали без својих краљева, кнезова и војвода, Срби су у патријарху имали свог поглавара којег

[818] 27 наспрам 38, 6 посланика није гласало а 7 посланика није било присутно.

[819] Никанор Грујић је њему приписивао речи: „Ми ћемо ваше каноне под купус''...

[820] 50 наспрам 25.

[821] Д. Микавица, *Јован Суботић и Светозар Прибићевић,* 23-24.

[822] Либерали су инсистирали на томе да од 1869, када су се посланици Сабора поделили око питања избора председника Сабора, постоје на српским Црквено – народним саборима јасно профилисане странке и њих су различито назививали. Најчешће су присталице црквене јерархије означавали као Клерикалну, Калуђерску, Конзервативну или Реакционарну странку која стоји насупрот Народној или Либералној странци, али користили су и друге, неформалне називе: странка ауктoритета насупрот странци начела нпр. Унутар ове две групације такође су се препознавале струје, табори, војске од две врсте. Код либерала то је био тзв. напредњачки и радикалачки табор, а код конзератативаца покушавале су се извести разлике између конзеративне и реакционарне струје. (*Народ*, 2. марта 1872, бр. 26; *Народ*, 8. јула 1872, бр. 78; С. Милетић, *Сабрани списи,* књ. 3, 95).

[823] *Народ,* 26. марта 1870, бр. 36.

су поштовали и следили. Прилагођавање српских световних и духовних старешина, што су уистину карловачки митрополити – патријарси били, захтевима и политичким интересима бечког двора и бечке владе, Полит је оценио као кључни моменат за политичко раздвајање представника српске православне цркве и српских националних либерала који су успевали да, после 1860-е, вежу за себе већи део српског народа. „На нашим конгресима прошлог и садашњег века видимо наше владике, где се подло бечкој влади, царском комисару повињаваху. Видимо наше владике, да нису више српске владике ... ‘’, писао је Полит у *Народу*.[824] Као последњег патријарха који је самостално и непоколебљиво заступао српске националне интересе, Полит је издвојио патријарха Рајачића.[825] О његовом наследнику, преминулом патријарху Самуилу Маширевићу, који је од смрти патријарха Рајачића (1861) до Илинданског црквено – народног сабора (1864), био администратор Карловачке митрополије,[826] Полит је говорио и писао са нескривеним прекором и извесним презиром.[827] Став либерала, изражен још 1864-е, да предност у односу на избор патријарха мора имати решавање питања из области црквено – школске аутономије, Полит је надограђивао и на тај начин јасно се одредио и према питању првенства српског црквеног поглавара у овој институцији: „Но како му било са избором патријарха, српском народу преча је брига, да своје црквено – просветне ствари на чврстом темељу утврди, па онда тек избору патријарха приступи. Баш жалостно искуство последњи година морало је српски народ поучити, да прво у својим црквено – просветним стварима себе уреди и осигура, како неби

[824] *Народ,* 31. марта 1870, бр. 38.

[825] Полит је у истом чланку написао о патријарху Јосифу Рајачићу следеће: „Он (патријарх Рајачић – Д. М.) имађаше, као што се зна, многе мане, али је једну главну врлину имао, а та је: да се у њему сав понос српског патријарха пробудио, где је требало у име српског народа на среду ступити, па зато је сваком прликом са достојанством и енергијом српски народ према влади заступао. Зна се, да је бечка влада за време баховог апсолутизма, патријарха Рајачића гонила, да му је једном приликом и ствари у Бечу преметала, да му је напослетку претила, да ће га у манастир оправити – али Рајачић оста непокелебим, и често бечким министрима неповољне истине у брк каза, шта више у оно страшно време абсолутизма имаде смелости, да немачким министрима са незадовољством српског народа запрети. Патријарх Рајачић, може се рећи, беше српски патријарх’’. (*Народ,* 31. марта 1870, бр. 38).

[826] Самуило Маширевић је изабран за патријарха на Сабору 1864. године и на овом месту остао је до смрти, 7. јануара 1870. године.

[827] Полит је особине патријарха Маширевића директно супроставио оном што је за њега требао остати у српском историјском памћењу патријарх Рајачић: „У Маширевића не беше можда ни толико зле воље колико ограничености. Маширевић беше ограничен, без духа, без енергије, без вишег полета, без оног плементитог поноса, што га требаше имати српски патријарх, па без ти својства немогоше достојно заступати српски народ. Маширевић не беше српски патријарх, већ само „грчко – оријентални (...) Па као такав, „грчко – оријентални’’ патријарх нужно мораде доћи у процеп са српским народом, јер народ немогаше у њему сматрати свога поглавицу, немогаше у њему видити представљену ону идеју српбскога патријархата, што је повесница и свест народа српског развила (*Народ*, 31. марта 1870, бр. 38).

више самовољи каквог грчко – оријенталног патријарха подпао''.[828] Месец дана пред отварање Ђурђевданског црквено – народног сабора (1870), српским архијерејима и свештеницима поручивао је да воде рачуна о томе да не дођу у сукоб са мишљењем сопственог народа и тиме пониште улогу српског свештеника „у ком је и црква и народност оличена''. Настојећи да супростави „вољу народа'' интересима и позицији српске црквене јерархије, Полит није постао више демократа него што је до тада био. За његова основна либерално – елитистичка гледишта остала је карактеристична разлика коју је увиђао и о којој је писао у оним случајевима када је то одговарало одређеним, унапред зацртаним политичким циљевима. За српски народ предвиђао је демократски приступ у односу на институције и установе Српске православне цркве и посебно у односу на улогу коју је наменио српским либералима у Сабору, али када је говорио о далеким збивањима у Француској, много јасније се уочавала његова филозофска оријентација: „Наш језик не чини разлику међу оним, што се у други народа зове: народ и светина. У Римљана беше разлика међу „populus'' и „plebs'' исто је тако у Француза разлика међу „people'' и „nation'', а у Немаца међу „Volk'' и „Pobel'' ... Но наш језик ако и нема означења за те разлике, то у ствари ипак та разлика постоји. Међу народом има увек један део, који мисли, а други, који се даје водити. Светина никад не размишља, већ њу воде они, који за њу мисле и онда зависи од они, који народ воде, хоће ли га на добро или на зло навести. Ако је тих елемената већина добра, то ће народ на добро навести, ако је зла, то ће народ на зло навести...''. Цитирајући Волтерово мишљење („le people est toujours people''), Полит је означавао овај „правац народа'' као „стереотипан од када је света и века'' и то је објашњавао суштином људске природе. Извесне дистанцу од оваквог убеђења направио је једино за оне случајеве када је народ „заведен'' и „преварен'', кад је народни суверенитет до краја злоупотребљен од стране вођа, а излаз из оваквих ситуација проналазио је опет у демократском избору, у народу као највишој инстанци, у народном суверенитету.[829] Демократски показану вољу народа, Полит је захтевао и уважавао у свим приликама, а нарочито се на њу позивао када је у питању била критика привилегованог положаја српске јерархије на Црквено – народним саборима, али то није значило да је одустао од мишљења да је народу сваком, па и српском потребна елита у коју је, на другачији начин, и себе индиректно сврставао: „Глас народа јесте глас сина Божија, али само онда ако има апостола Христови, ако има прави апостола народа''.[830] Материјални положај српског свештенства критиковао је из угла њиховог односа према српским фрушкогорским манастирима, сматрајући да они нису више оно што би требали бити,

[828] *Народ,* 31. марта 1870, бр. 38.
[829] *Народ,* 7. априла 1870, бр. 41.
[830] *Народ,* 7. априла 1870, бр. 41.

задужбине српске и добра народна, већ да су постали „прави спахилуци архимандрита и игумана'' и да као такви служе искључиво њиховим личним интересима и потребама. Појединачни случајеви нарочите злоупотребе положаја предстојника манастира додатно су подстицали Полита да, заједно са Суботићем, Милетићем и другима, заоштри ово питање у јавности и отворено изнесе захтев да „управу манастира сам народ у своје руке узме''.[831] Али критика није остала само на нивоу практичних примера које је наметао актуелни тренутак и који су захтевали изношење оштрог и бескомпромисног става и суда. Калуђерство уопште, Полит је дефинисао као анахрону „застарелу ствар нашег века'' и установу насталу не толико у првим хришћанским временима већ више у мрачном средњем веку. Из тога је изводио мишљење да је оно потекло из „погрешног религиозног нагона'' и уверења да је Богу најугодније кад човек у самим молитвама свој живот проводи и кад се света одрекне, а не управо супротно, када ради, ствара и тако се усавршава и „образу божијем приближује''.[832]

Превазилажење улоге ове установе у модерним европским државама и њено реформисање у складу са духом времена, издвојио је као одговарајући пример на који се треба угледати, упркос уважавању чињенице да код Срба „установа калуђерства са манастирима има особиту значајност'' и да је православна вера „тесно скопчана са народношћу српском'' јер је у најтежим временима служила „као штит за народност српску''. Раздвајање српског националног идентитета од верског осећања и Политу је изгледало незамисливо и због тога је писао: „Мохамеданство и католицизам не беху само непријатељи православне вере већ и српске народности. Србин који се потурчио или покатоличио, није се одрекао само своје вере већ и своје народности. Србин мухамеданске или католичке вере не хтеде више бити Србином...''. Али из овог и оваквог историјског искуства и сазнања да су и манастири и калуђери одувек били у функцији очувања српске националне свести, није изводио закључак да се према улози калуђера не сме критички односити у новијем времену. Напротив. За културно уздизање српског народа видео је као неопходну претпоставку не само традиционално „подражавање религиозног осећаја у православној вери'' већ организовано и темељно јачање просвете помоћу које ће се „подићи на висину други културни народа''. Просвету је дефинисао као основно средство за одржање и унапређење српске народности и са њеним развојем је повезивао и опстанак манастира као правих „задужбина српских''. Од самих калуђера није очекивао да разумеју и оправдају његово мишљење. „Калуђери, писао је Полит, са малим изнимкама, спадају у ред прости људи: о науци, о каквом изображењу ту нема ни разговора. Као прости људи имају све мане неизобра-

[831] *Народ*, 25. јуна 1870, бр. 73.
[832] *Народ*, 17. октобра 1870, бр. 122.

жености. Не осећајући потребу науке и неимајући нужног предходнога изображења за исту – калуђери проводе време у манастиру са интригама, свађањем, пићем и раскошем. Тужбе и свађе, то је свакидашњи посао у манастиру''.

У реформи манастира и то пре свега реформи економске управе српских манастира, Полит је видео најбоље решење којим би се уједно обезбедила и неопходна материјална средства за унапређење српске просвете, оснивање одговарајућих просветних института, установљавање стипендија за учење рационалне економије и за усавршавање различитих заната који су тада били у рукама „туђинаца''. Позивајући се на закључке српског Црквено – народног сабора 1865 и на царски рескрипт из 1868 године, подсећао је да су манастири „српско народно добро'' и да према томе „не могу бити добро калуђерско''. Формирање и рад саборских комисије које су основане на сабору 1869 ради контроле над економском управом манстира, сачињавања тачног инвентара, процене манастирског добра и евентуалног успостављања друге цивилне, економске управе у појединим манстирима где је то било неопходно, Полит је хвалио као први корак у добром правцу, упркос видљивим неслагањима и трвењима која су све то пратила.[833] Годину 1870 – у, лист Суботићевих либерала сматрао је, због одлука које су донете на српском сабору те године, успешном и чак „епохалном''. Суботић, Полит и други српски либерали помишљали су да је „пад клерикалне хегемоније'' известан и да је српски народ постао у великој мери самосталан према својој црквеној јерархији.[834] Рад Сабора 1871. године, оцењен је такође врло позитивно. Практично усмеравање на питања из области просвете и школства, посебно су истицана као вредна похвале, а поравнање са Румунима оцењено је као завршетак једног великог посла. Израдом плана администрације свих црквено – народних добара веровало се да је ударен темељ за духовно и просветно оздрављење српског народа. Уводне наредбе за епархијске скупштине, епархијску конзисторију, административни и школски одбор, као и завршетак припрема које су осигуравале почетак рада митрополитско – црквеног и народно – школског савета, сматрани су, уз нови изборни ред за сабор, као довољан показатељ да се српска црквено - школска аутономија развија у добром правцу. Основне примедбе Полита, као и свих других српских либерала биле су усмерене на мађарску владу која није потвдила поднесени предлог о новом устројству српског сабора, сводећи практично постојећу аутономију на празну форму.

---

[833] У свакој од ових саборских комисија био је по један изасланик конзисторије како би се обезбедило да архимандрити не устану против њеног рада. Ипак то се није показало као довољна мера у свим случајевима и због тога су архимандрити прибегавали протестима које су упућивали државним властима Угарске.

[834] *Народ*, 31. децембра 1870, бр. 153.

Андрашијево захтевање да постоји „двогубо председништво'' односно да патријарх председава Сабором кад се ради о црквеним питањима, а да то чини изабрани председник Сабора у другим случајевима сматрано је неприхватљивим мешањем мађарске власти у функционисање аутономије и њено претварање у „лакрдију''. Исти је однос постојао и у питању које се односило на формирање саборског одбора према којем је Андраши показивао очигледно неповерење.[835] Став српских либерала према српској „клерикалној странци'' остао је изразито негативан, а сепаратни вотум српског епископата из 1870, оцењен је као неуспешан покушај да се мађарским властима омогући и олакша да руше предложено саборско устројство. Политичка позиција Српске народне слободоумне странке на српском сабору изгледала је као повољна и победничка, а политичка борба за примат и вођство у области црквено – школске аутономије, изражена на српским Народно – црквеним саборима у периоду од 1869 до 1871, дефинисана је као борба између јерархијског аутократизма и народног конституционализма која се мора завршити победом српске Народне либералне странке, без обзира на намере власти да снагу ове странке умање, а аутономију сасвим доведу у питање.[836] Мађарска влада је ипак свој утицај на Сабору потврдила 1871, не допуштајући избор Арсенија Стојковића за митрополита – патријарха. Избор митрополита, и то по старом начину и старом церемонијалу, није се догодио ни на Преображенском сабору који је, под објашњењем наговештеног непоштовања протокола при дочеку краљевског комесара, распуштен пре него што је и конституисан.[837] Мађарска *Реформа* отворено је иступила са ставом да српска црквено – школска аутономија спада искључиво у оквире владине надлежности и да она може са њом чинити шта хоће. На тај начин је и у штампи отворено питање које се односило на евентуалну, противзаконску супституцију српске институционалне аутономије на простору Угар-

[835] *Народ*, 5. августа 1871, бр. 90.

[836] *Народ*, 14. августа 1871, бр. 94; *Народ*, 17. августа 1871, бр. 95; *Народ,* 19. августа 1871, бр. 96; *Народ*, 21. августа 1871, бр. 97; *Народ*, 24. августа 1871, бр. 98; *Народ*, 26. августа 1871, бр. 99.

[837] Српски либерали су сматрали неприхватљивим поштовање и старог церемонијала и старог начина рада Сабора. Церемонијал је подразумевао одговарајући дочек краљевског комесара, а либерали су сматрали да за то не постоји основ у законског чланку IX из 1868. Њихово виђење демократизације српске црквено – народне аутономије односило се и на начин избора српског митрополита – патријарха јер је он увелико је умањивао значај слободне воље српских посланика. Од посланика се тражило да својеручно исписују своје име на табак на којем је стајало име оног епископа за којег су се одлучили, али то није значило много. Владар је задржавао за себе право да потврди или не потврди избор оног митрополита који је добио највећи број гласова. Његов избор могао је бити и битно другачији од воље већине. Од Сабора 1837 године владин комесар је чак отворено говорио о могућностима да митрополит буде именован, а не као што је говорено до тада да буде постављен или потврђен од стране владара, уколико се сви саборници не сагласе у једној особи. Осим тога, српски либерали у Сабору захтевали су да се прихвати другачији начин избора, а то је значило тајно гласање посланика на Сабору.

ске.[838] Нова потврда владине самовоље уследила је са смењивањем Арсенија Стојковића са места администратора Карловачке митрополије и довођењем на његово место пакрачког епископа Никанора Грујића. Истовремено је на предлог мађарске владе, именован од стране владара, велики жупан хонтске жупаније барон Ладислав Мајтењи као краљевски комесар за српска црквено – народна добра. Питање смисла овакве аутономије поставило се у свој својој јасноћи и тежини и пред српске либерале и пред цео српски народ. Као узалудне су се показале све молбе и жалбе које су упућивале српске православне црквене општине владару као и интерпелације на Угарском сабору. Свестан изузетно тешког положаја у којем су се Срби налазили, Полит је писао: „Све црњи и црњи дани настају за народ српски у овим крајевима. Ако се доскоро одовуд писало о тужном стању раје у Босни и Херцеговини, то ће се скоро с ону страну Саве писати о потиштеном стању Срба у Угарској''.[839] За овакво стање либерали су окривљавали у великој мери онај део српске црквене јерархије који није пристајао уз њих и оне посланике који су се налазили у другом политичком табору на српском сабору. Полит је у „себичњачкој клики клерикалаца'' и њиховим „Туркосима'' видео фактор јачања позиције мађарске владе. Оптужбе мађарских власти да СНСС арчи народна и црквена добра и да новце употребљава за противдржавне циљеве, Полит је одбијао као обичне денунцијације које се користе као изговор и оправдање за предузете мере.[840] У жалбама и притужбама које су из српског клекиралног круга упућиване СНСС проналазио је нарочито захвално упориште за умножавање мађарских сумњичења да српски либерали настоје да црквену аутономију изврнгу у политичку.[841]

Ни Лаза Костић није изостао из борбе пречанских либерала за власт у црквено-просветној аутономији иако је у каснијим годинама живота постао присталица конзервативне опције блиске српским архијерејима на Црквено-народним саборима. У Милетићево време (1870-75), међутим није се разликовао од других милетићеваца. Маширевића је критиковао као неспособног да врши дужност председника Сабора, оптуживао га је као „најпонизнијег раба'' спољашњих, тајних и јавних непријатеља српског народа, прекоревао га као поборника централистичког система да би се најзад крајње негативно изјашњавао чак и о историјској и политичкој улози српске црквене јерархије.[842]

У време када је Милетићево здравствено стање изгледало безнадежно (март 1883) и када су његове присталице размишљале о томе како би требало вођу српске нације у Аустроугарској, због његових неизмерних заслуга, уздићи као свеца, у јаности су се појавила сазнања о Анђелићевим инструк-

838 *Народ*, 17. августа 1872, бр. 95.
839 *Народ*, 3. октобра 1872, бр. 115.
840 *Беседе*, књ. 1, 137.
841 *Народ*, 3. октобра 1872, бр. 115.
842 Д. Микавица, *Лаза Костић,* Нови Сад 2017, 18-19.

цијама свештеницима да се за Милетића „не смеју читати посмртне службе зато што је он био безбожник и најећи непријатељ српске цркве''. Али чак и у овим, конфидентским извештајима, наглашавана је крајња неизвесност у погледу остварљивости оваквих намера с обзиром да се с разлогом претпостављало да се други епископи неће повести за патријарховим примером.[843]

Однос Светозара Милетића према српским црквеним великодостојницима, током пуне две деценије (1861-1881) био је принципијелан и зависио је искључиво од њиховог става према његовој, Српској народној слободоумној странци. Присталице друге, нелибералне стране на српском Црквено-народном сабору именовао је као „Клерикалну'' или, рађе као „калуђерску'' странку („не спада цео клир у ту странку''). Ово именовање објаснио је (1873) овако: „Ми је називамо калуђерском, једно зато што јој заиста калуђери сачињавају језгру, а друго, што као така изражава потпуно оне интересе које заступа, а то су: неограничено, или што мање ограничено господство јерархије и њени оруђа у цркви; и искључиво, бесконтролно, или што мање контролисано уживање црквено-народни добара од стране како првосвешеника, тако и монастирски настојатеља. Има и ту изузетака, нарочито међу првосвештеницима и неким кандидатима за првосвештенство – али изузетак не чини правило и искусили смо да су неки од ти кандидата мантију по ветру окренули''.[844] Став своје, Народне странке у овој области дефинисао је као захтев да народ преко народних, епархијских и општинских скупштина, поред тамо заступљене јерархије и клера, има контролу у свим црквено-народним, просветним и економским питањима која се не тичу веронауке, обреда, духовног чиноделовања, а то значи пре свега контролу над школом и народним фондовима.[845] Уочи одржавања Сабора (1881) тврдио је да је „већина свештенства на страни Српске народне странке у погледу народно-црквене автономије.''[846] Због веома благонаклоног односа према народњацима, посебно је поштовао будимског епископа Арсенија Стојковића и новосадског владику Платона Атанацковића[847], док је нарочито оштро иступао

[843] Н. Петровић, Нав. дело, књ. 3, 395.

[844] С. Милетић, *Сабрани списи,* књ. 3, 95.

[845] Писао је о томе овако: „Нарочито хоће народна странка да од народних фондова народ могућу и материјалну и просветну корист има и да се добра митрополије, епархија и манастира тако рукују да од прихода поред пристојног издржавања дотични црквени лица преостане што и за просвету народа'' (С. Милетић, *Сабрани списи*, књ. 3, 96).

[846] С. Милетић, *Сабрани списи*, књ. 3, 774.

[847] У једној анонимној промеморији групе српских конзервативних политичара (окт. 1866), прецизно је наведено колико је епископ Платон Атанацковић помагао Милетићеву политику када је реч о пресељењу Матице српске у Нови Сад и у попуни свих значајнијих места на Вишој гимназији у Новом Саду. На основу тога предлагано је да се Платон Атанацковић пензионише и у бачкој епархији постави администратор који би „био потпуно лојалан и према Аустрији пријатељски расположен'', да се Гимназија, Матица и Српско народно позориште „по могућству одмах ишчупају из њихових (Милетићевих – Д.М.) руку'' и

против Самуила Маширевића[848], пакрачког епископа Никанора Грујића, вршачког владике Емилијана Кенгелца и нарочито наименованог патријарха Германа Анђелића.

У Милетићевом разилажењу са карловачким митрополитима једина константа била је њихова одлучност да Милетићу и његовим следбеницима не допусте превласт и доминацију у српској црквено-просветној аутономији и на српском Црквено-народном сабору.[849] Нису увек високи православни великодостојници наступали бескомпромисно и понекад су чак исказивали спремност да Милетића узму у заштиту.[850] С друге стране, вођа српских либерала није порицао своју побожност, хвалио је изворно хришћанство, издизао српско православље и наглашавао религиозност Срба[851]. Под Српском православном црквом подразумевао је јединство клера, јерархије и народа[852] , али при том је без много обзира и устезања критиковао врх српског свештенства, пребацивао му недостатак родољубља, опортунизам, самољубље и властољубље. Чак је и покојног патријарха Рајачића Милетић прекоревао да је у великој мери био тврдокоран и склон мишљењу да не сме ником другом препустити оно што има, пуну конролу над духовним и политичким животом пречанских Срба. „И код њега се види, писао је Милетић уочи почетка Илинданског сабора, како се поред свега тога, што је на глас народа на дијетама Црквено-народни конгрес искао, клонио се од тога, да се овај заиста скупи; и чинило се, као да је ствари на политичко поље одбацивао, само да обиђе поље Црквено-народног

да се помогне основање новог, српског аустрофилског листа. (Н. Петровић, Нав. дело, књ. 1, 332).

[848] Са њим је Милетић (1866) ушао у борбу због Патроната Српске велике гимназије у Новом Саду. Маширевић је оштро иступио против тога да се „крњи'' Патронат попуни не желећи да у њега уђу Милетићеви кандидати. Због тога су се и професори Гимназије поделили у два табора.

[849] Милетић је изузетно ценио политички и национални значај српског Црквено-народног сабора. Крајем 1863. године писао је: „С те стране нећемо понављати оно, што смо о том једанпут говорили, и примечавамо, да посао Црквено-народног конгреса, није далеко незнатнији, од посла политичног, него је по унутрашњој вредности својој једнако знатан, а по свом обиму пространији''. (С. Милетић, *Сабрани списи*, књ. 1, 489).

[850] Никанор Грујић, Прокопије Ивачковић и др. Никанор Грујић, који је Милетића и његове присталице, називао, већ од сабора 1869, разузданим безверцима, осуђивао их због„безбожних нападања на веру и на цркву Христову'', Милетића прекоревао због „отвореног славољубља'' и диктаторства, а Суботића због „подмуклог частољубља'', ипак је у аудијенцији (јун 1872) код мађарског председника владе и код аустријског цара Франца Јозефа оспоравао тврдње да Милетић „у потаји ради против државе'' и да код Милетића „нема тајне, што му је на срцу то му је и на језику''. Пред министром Керкапољијем је чак врло благонаклоно дао за право Милетићевим захтевима да се на Угарском сабору допусти коришћење српског језика. (Н. Грујић, *Автобиографија,* 149-150, 165).

[851] „У Србина је тврђа вера од камена, и за њу и крви не жали, а камоли новаца ...'', писао је Милетић 1850 (С. Милетић, *Сабрани списи*, књ. 1, 185).

[852] С. Милетић, *Сабрани списи,* књ. 2/1, 401.

конгреса''.[853] Самуила Маширевића оптуживао је (1869) да је „најпонизнији раб спољашњи јавни и тајни непријатеља народа српског'', да је био поборник Шмерлинговог централистичког система, да је био присталица Раухове политике, да је прихватио да се назива грчко-источним а не српским патријархом, да је у свим приликама иступао против „рођених синова народа српског'', да је без основа оптуживао народњаке да су на страни неправославља и прекоревао га је како је сопствени интерес поистовећивао са „црквом Христовом и њеним установама''[854] Владику Кенгелца прекоревао је због тога што је хтео „да владике фундирамо народним неприкосновеним фондом, тј. да се они осигурају, било не било народа, а свештеници да се са општинама погађају тј. гложе, а Народном сабору да остане право разрезивати порез на народ, па и ту клир, са јерархијом на челу да има половину гласова, тј. претегу да се и тај порез определи на оно што клир, тј. јерархија хоће; јер зачудо владика Кенгелац кад говори о клиру, он каже јерархија, јамачно не зато што као владика не би знао, да је јерархија друго, а клир друго, јер би то наопако било, него што држи, да клир мора онамо, куд јерархија, како старешинство клира, тј. епископство хоће''.[855] Архимандрита Анђелића осуђивао је (1872) да стално, још од 1864, „плете замке нашем народном сабору'' и да „он и небо и земљу покреће да обори толикогодишњу муку народа, да у клици угуши бачено семе боље будућности народа нашег''. Њега је и касније осуђивао најмање бираним речима, називао га је „злогласним гргетешким архимандитом''[856], „демоном који поткопава народну будућност'', сматрао га је изразито частољубивим и властољубивим[857], писао је како је Анђелићу стало једино до привилегија и манастирских добара[858], карактерисао га као нечасног и „бесавесног калуђера''[859], оптуживао га је да је крив за „провалију'' која стоји између њега и српског народа. „Тешко да игде данас има човека, писао је Милетић почетком 1873, који је свом народу толико зла учинио, у нашем пак никад досад није било ниједнога, а Анђелић је потиснуо дела Вука Бранковића у запећак, да своја стави на прво место у нашој историји. Народ наш колико у својој цркви и школи остане у назатку због данашњи неприлика, колико патње претрпи

---

[853] С. Милетић, *Сабрани списи*, књ. 1, 574-575.

[854] Исто, књ. 2/2, 212, 216. Само је у једном сегменту одао признање Маширевићу, после његове смрти: „И ми ћемо на његовом гробу да споменемо двоје, што му похвалити можемо, а то је, да је он од архијераја први у одбору и на Сабору год. 1864-1865. на то пристао, да општине парохе бирају, и да се председник у општинама бира – две замашне чињенице у народном животу'' (С. Милетић, *Сабрани списи,* књ. 2/2, 380).

[855] С. Милетић, *Сабрани списи*, књ. 2/3, 169.

[856] С. Милетић, *Сабрани списи*, књ. 3, 27. Герман Анђелић је био од 1864-е архимандрит у Гргетегу, за епископа бачког изабран је 1869, а посвећен је тек 1874. године.

[857] С. Милетић, *Сабрани списи*, књ. 2/3, 410.

[858] Исто, књ. 2/3, 628.

[859] Исто, књ. 2/3, 633.

због прогањања, то све има захвалити јеиноме Анђелићу, том српском архимандиту који је погазио образ и поштење, начинио се простим између, слугом државне власти, који нема ни толико родољубља да школе заклони од прогонства, ни толико јавног морала, да се сме уватити за закон. Тако је, кад ко прода своје тело господару, који боље плаћа, а душу ђаволу!''[860] Посебно је Анђелића осуђивао због његовог несупростављања увођењу мађарског језика у све основне и у српске вероисповедне школе (1879) и због, већ поменутог, толерисања унијатских активности бискупа Штросмајера које су се односиле на позивање православних да дођу у Рим и поклоне се римском папи Лаву XIII.[861] Никанора Грујића оштро је нападао онда када је сазнао да ће он бити наименован за администратора Карловачке митрополије, сматрајући смењеног Стојковића („честитог владику Стојковића'') као боље решење за ову важну функцију[862] и верујући да ће преко „слабог, недостојног и неспособног''[863] Грујића мађарска влада покушати да онемогући морални и материјални напредак српског народа. „Грујић је по свој прилици добио налог да спрема духове за владине намере'', писао је Милетић у Застави.[864] Пребацивао му је, после посете мађарском председнику владе Мелхиору Лоњаију, због наводне попустљивости и додворништва према власти и то је доводио у везу са Грујићевим очекивањима да заузме српску патријаршијску столицу. „Верујемо да таки митрополит и патријарх, писао је Милетић, треба нарочито онима, којима су наше школе, наше гимназије, наше препарандије, уопште наши просветни и народно заводи трн у оку, јер су данас још већи бедем против помађарења, него што су у друга времена друге установе биле – али народ српски не треба таке митрополите и патријархе''.[865] У равни ове и овакве мисли, Милетић је српске црквене великодостојнике оптуживао да су мађарској влади пуко упориште односно „бусија, грм, иза кога она на интерес, на развитак народа српског циља'' и да се она без резерви даје за такве сврхе мађарских властодржаца употребити.[866] Избор Прокопија Ивачковића „епископа из ино-

[860] С. Милетић, *Сабрани списи*, књ. 3, 35.

[861] С. Милетић, *Сабрани списи,* књ. 3, 871-874.

[862] „За Стојковића ако рекнемо да је понео собом и љубав и поштовање целог народа нашег, полазећи из средине његове, мислимо да ћемо само истину казати'', писао је Милетић. (С. Милетић,*Сабрани списи*, књ. 2/3, 683). Веома лепо је Милетић писао и о владики горњокарловачке дијецезе Лукијану Николајевићу који је придобио симпатије Милетићевих либерала онда када је потписао њихов телеграм Цару, усмерен против Молинаријевих захтевања у области српске аутономије : „Његов живот беше оличена благост, жива доброта, поштењу тешко да ће се приговора моћи наћи, ма колико га тражили, правдољубље беше му једна од најглавнијих карактерних црта'' ... (Исто, књ. 2/3, 706; Н. Грујић, *Автобиографија*, 151-152).

[863] С. Милетић, *Сабрани списи* књ. 2/3, 830.

[864] Исто, књ. 2/3, 682; Н. Грујић, *Автобиографија,* 145-149.

[865] Исто, књ. 2/3, 823; Исто, књ. 3, 172.

[866] Исто, књ. 2/3, 167-168, 409.

племене'' јерархије, за митрополита – патријарха није одобравао, пре свега због начина како је изведен.

Милетићев однос према хришћанству, православљу и Српској православној цркви као институцији остао је, све ово време, веома позитиван.[867] На Божић 1870, писао је у Застави уверено: „ Шта је основ хришћанске науке – зна данас свако дете које учи у основној школи веронауку; и оно зна да је узајамна љубав тај основ на коме је подигнута дивна зграда хришћанства, и поред свега тога, што свако зна за ту основу, ипак је она врло слабо коме прешла у крв. Данашњи је век још једнако век мрака и глупости, век варварства и насиља, и може се слободно рећи да срамоти појам хришћанства с тим, што се најобразованији део тога света, Европа, хваста с тим да је земља хришћанства''.[868] Полазећи од мишљења да ниједном народу, за његов опстанак, није довољна само држава и веза заснована на ,,пореклу, крви и језику'', већ да је неопходно имати духовно сродство и духовну везу између припадника једног народа, издвојио је православље и Светога Саву. Њега је видео као ујединитеља и творца духовног идентитета српског народа без чега би Немањино дело стварања српске државе било лишено неопходног јединства.[869] Државотворне и духовне заслуге Светог Саве представио је следећим речима: „У то време дакле, кад је требало душевне свезе која ће народ српски опасати јединством, предузео је свети Сава, да у државу оца и брата свога, да у народ српски улије савремену мисао, која ће га душевно и унутрашње спајати и у јединству изну-

[867] Разлику између Православља, Српске православне цркве и других вероисповести и цркава објашњавао је овако: ,,Католицизам ступио је у овом свету противу идеја и тежње за слободом и просветом у Италији на огњишту свом и противу идеје народности ... Еванђеличка је вера индивидуална, црква друштвена, на личној и друштвеној слободи основана, премда је у борби својој противу разни препона, и нарочито противу Рим – Папе и Рим – Цара принуђена била доста, што нарочито у спољашњем животу свом државној власти уступити, или подложити. Православна је вера и црква премда по постанку свом исто тако општа као и католичка, ипак по појаву и спољашњем животу свом народна тј. има корена свога не толико у људској, било општој, било индивидуалној природи, колико у племенској, народносној природи људи, који су природном свезом језика, и духовном свезом народне свести, народне мисли и тежња скопчани, и православље спаја неким видом обе те природе народа ... Јерархија и уопште клир требали би да су са народом једна душа, а не да су господајући, као у католика, или по народ и народност индиферентни, равнодушни, као што је то у еванђелика. Но и православна је црква на млого страна дегенерисала, попустила од свог значаја народног, јер су нарочито архијереји од народа и народности отпали и или спрам ове равнодушни постали, или се са власницима и туђинством противу народа и народнсоти сложили''. (С. Милетић, *Сабрани списи,* књ. 2/2, 374).

[868] С. Милетић, *Сабрани списи,* књ. 2/2, 597.

[869] О томе је Милетић писао: ,,Народ српски био је до Немање у више државица поцепан; ни јединство имена, ни сродство крви није га од расцепљења задржало. Немања снагом и вештином уједини бар већи део народа – но још не беше у народу мисли, која би га скроз пробила и обухватила, не беше душевне копче која би га у јединству одржавала''... (*Изабрани чланци Светозара Милетића,* Нови Сад 1939, 148-156; С. Милетић, *Сабрани списи,* књ. 2/2, 29-33).

тра и споља одржати, а та је мисао била – мисао православља (подвукао Д. М.) као котве унутрашњег јединства и народне самосталне цркве, као стожера спољашње државне самосталности. Свети Сава није био само јерарх, он је био родољуб и државник; наша црква није истина ни по себи католичка, која се над државом и народом уздиже и хоће свуда да влада, али је ипак било трвења између државе и цркве и у самом грчком Цариграду. Свети Сава пак дао је цркви и јерархији, и клиру одма у почетку таки положај спрам државе и спрам народа и улио је таки народни дух у њу, да историја наша не зна за сукобе између цркве и државе, између народа и јерархије''.[870] Напомињући да је Свети Сава држао Православну цркву као скуп свих православних Срба, да је јерархија била народна, да је захваљујући саборности и јединству православље успешно одржало народ и „народну свест кроз векове ропства'', Милетић је уједно објашњавао и оправдавао сопствену позицију у односу на своје савременике у редовима високог правосланог свештенства. Опомињао је српску јерархију да се не дели од народа и да одбаци сваки елемент „ултрамонтанског духа'' од себе као нешто што Српској православној цркви никад није било својствено. Означио је као клетву мишљење појединих српских свештеника да су он и његови либерали против вере, против Цркве и против српског православног свештенства и подсећао: „Ми нисмо религиозни реформатори; наше поље није религија и црква, него народност и политична слобода; ми врло добро знамо, да је православље срасло са српском народности, са српским обичајима; да нас оно са великим Русима и суседним Бугарима, да нас оно са свима народима на Истоку веже, да ће оно у ослобођењу ови народа од Турака велику улогу играти, и зато и из сами народно-политични разлога не можемо ићи на ослабљење но на одржање и окрепљење православља''... При том је увек истицао да православље и јерархија нису једно исто и да се често иза православља и црквености крије користољубље и властољубље. Тиме је у ствари покушао да измири светосавско православље са политичком позицијом српских либерала и да за своју политику на Саборима стекне знатнију народну подршку и разумевање. Православље је Милетић дефинисао као народну идеју чији је смисао да народ обједини и ојача. Православном свештенству нудио је испружену руку искрене сарадње на културном, политичком и друштвеном пољу.[871] У духу уверења да је сарадња могућа и потребна, обећавао је

[870] С. Милетић, *Сабрани списи*, књ. 2/2, 30.

[871] О томе је писао: „Свештенство наше може осведочено бити, да у нам нема своји непријатеља; ми нисмо ни самом архијерејству нашем безобзирни и безусловни противници, но идемо на то, да се црквено-народни одношаји наши у духу времена сходно, и по народ, и све слојеве у њему корисно уреде и да се злоупотребљења отклоне ...'' (С. Милетић, *Сабрани списи,* књ. 2/2, 167).

да неће ићи на слабљење и понижење свештенства, али и да неће пристати на „непрестано туторство архијерејства".[872]

Укупно узевши, либерализам и православље, у Милетићевој политичкој идеологији као и идеологији свих оних који су га следили и заједно са њим иступали на Црквено-народним саборима, нису представљали апсолутно непомирљиве филозофске и идеолошко-политичке категорије. У контексту приоритетних национално - политичких циљева који су подразумевали решење Источног питања на основу уважавања права балканских народа на самоопредељење и реализовање равноправног политичког статуса за Србе у Хабзбуршкој монархији, либерализам српске политичке елите коју је Милетић представљао и православље, као кључна саставница српског историјског и националног идентитета, прожимали су се, допуњавали и међусобно условљавали. Одбацивањем или умањивањем значаја православне хришћанске мисли на рачун либералне политичке опције, или обрнуто, битно би се умањили изгледи за успех српске националне и демократске политике и тога је Милетић био у потпуности свестан. Борећи се за доминацију у српским културним, просветним и црквено-народним установама, настојао је да оствари основне циљеве политичког програма своје странке, а да при том не потисне и не умањи значај и суштину националног и духовног бића свог народа.[873] Његови најближи саборци, политички и идеолошки истомишљеници, пре свих других Михаило Полит Десанчић, Јован Суботић и Лаза Костић били су до крајности лојални Милетићевим политичким ставовима и доследно су заступали све оно што је дефинисано у програму Српске народне слободоумне странке. Политика идеологија Милетићевих народњака подразумевала је у свим аспектима давање првенства световним и либерално-демократским гледиштима у односу на мишљење које су заступали представници црквене јерархије на српским Саборима и изван њих.

[872] Исто, 33.

[873] Д. Микавица, *Политичка идеологија Светозара Милетића,* 170-177.

ИЗВОРИ:

Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Српски народни покрет, (АСАНУК, СНП).
Народ.
Н. Грујић, *Автобиографија*, Сремски Карловци 1907.
Изабрани чланци Светозара Милетића, приредио Мирослав Јерков, Нови Сад 1939.
Д. Кириловић, *Српски народни сабори,* књ. 1, Нови Сад 1937.
С. Милетић, *Сабрани списи* (приредили Ч. Попов и Д. Микавица) I-III, Београд 2000-2002.
Н. Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка,* књ. 1, Сремски Карловци 1968.
А. Поповић Зуб, *Успомене,* Нови сад 2003.
Све досадање беседе дра Мих. Полита-Десанчића, Нови Сад 1899.
Ј. Суботић, *Автобиографија,* Нови Сад 1910.

ЛИТЕРАТУРА:

Г. Васин, *Сабори раскола, Српски црквено-народни-сабори у Хабзбуршкој монархији 1861-1914,* Нови Сад 2015.
Г. Васин, *Архијереји Карловачке митрополије на прелому векова,* Нови Сад 2018.
Р. Вујошевић, *Сукоби либерала и клерикалаца у српским народно-црквеним саборима у Карловачкој митрополији,* Нови Сад 2004.
Ј. Ђорђевић, *Српско-мађарско пријатељство*, Београд 1895.
М. Јовановић, *Филозофски и правни основи политичке мисли Светозара Милетића,* Зборник радова Културно-политички покрети народа Хабсбуршке монархије у XIX веку, Нови Сад 1983.
Б. Ковачек, *Јован Ђорђевић*, Нови Сад 1964.
Б. Ковачек, *Текелијанумске историје XIX века*, Нови Сад 1997.
В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791-1914*, Нови Сад 1980.
В. Крестић, *Политика Срба из Угарске према Мађарима од 1849 до 1867 године,* Зборник радова: Српско-мађарски односи и сарадња, Београд 1987.
В. Крестић, *Милетићев позив српској омладини да се окупи око Славјанке*, Зборник МС, 13, Нови Сад 1976.
В. Крестић, *Друштво српског напретка* Зборник МС за историју 22, Нови Сад 1980.
Т. Мандић, *Успомене из нашег црквено-народног живота,* 1-2, Нови Сад 1897, 1899.
Д. Мекензи: *Јован Ристић – европски државник*, Београд 2004.
Д. Микавица, *Последњи српски панкалиста. Политичко-филозофска биографија Лазе Костића,* Нови Сад 2004.
Д. Микавица, *Михаило Полит Десанчић,* Нови Сад 2006.
Д. Микавица, *Политичка идеологија Светозара Милетића,* Нови Сад 2006.
Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526-1918,* I-II, Нови Сад 2016.
Д. Микавица, *Јован Суботић и Светозар Прибићевић,* Нови Сад 2017.
Д. Микавица, *Патријарх Јосиф Рајачић и Војводина,* Зборник радова Патријарх Јосиф Рајачић, Сремски Карловци-Београд 2017.
Д. Микавица, *Српска политика у Војводини 1526-1918,* Нови Сад 2017.

Д. Микавица, *Српска Војводина од Аутономије до Присаједињења,* Нови Сад 2018.
К. Н. Милутиновић, *Светозар Милетић*, Загреб 1939.
Ж. Милисавац, *Историја Матице српске,* књ. 2, Нови Сад 1992.
Н. Петровић, *Око Милетића и после њега,* Нови Сад 1964.
Н. Петровић, *О Матици српској и Светозару Милетићу после 150 година,* Зборник радова Културно-политички покрети народа Хабсбуршке монархије у XIX веку, Нови Сад 1983.
Ч. Попов, *Политичка делатност Светозара Милетића*, Настава историје 4, Нови Сад 1996.
В. Радашин, *Српска аутономна школска управа у Карловачкој митрополији,* Нови Сад 1967.
А. Раденић, *Срби у Хабсбуршкој монархији 1868-1878,* Историја српског народа, књ. 5/2, Београд 1982.
Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848-1871), изучавање о националном романтизму код Срба*, Београд 1966.
В. Стајић, *Светозар Милетић*, Нови Сад 1926.
Уједињена омладина српска, Зборник радова, Нови Сад 1968.

Проф. др Горан Васин
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
goran.vasin@ff.uns.ac.rs

СУКОБИ КОНЗЕРВАТИВАЦА И ЛИБЕРАЛА НА ЦРКВЕНО–НАРОДНИМ САБОРИМА И МАНАСТИРСКО ПИТАЊЕ 1864/1865-1912.

Сажетак: Конзервативци и либерали на Црквено народним саборима који су од 1864-1865, кренули са жестоким сукобима око преуређења Цркве, током дугог низа година нису успевали да реше питање функционисања Цркве, па самим тим ни положај манастира. Од времена деобе са Румунском митрополијом питање финансирања манастира, контроле над њиховом имовином било је једна од кључних тачака сукоба. Манастири су се често налазили у лошем стању због нагомиланих дугова, а епископи нису успевали да у пуној мери реше манастирско питање и на тај начин остављали празан простор за политичке елите да се мешају у црквена питања и стичу поене код својих присталица на изборима за Црквено-народни, односно Хрватски и Угарски сабор. Нерешено манастирско питање било је један од узрока драстичног сужавања Црквено-школске аутономије 1912.

Кључне речи: Црквено-народни сабори, либерали, конзервативци, манастири, манастирско питање

Српски црквено-народни сабор који је одржан током две године 1869-1870, по одлукама које су на њему донете спадао је у ред кључних политичких догађаја у животу пречана од времена Револуције 1848-1849. Либерали који су још од Благовештенског сабора давали тон политичкој сцени Срба у Монархији, свој врхунац у пословима црквено-школске аутономије досежу управо на овом сабору. Најпре несугласје око председника сабора и распуштање посланика почетком јула 1869, затим покушај доношења новог *Устројства црквено народног сабора* на седницама маја-јуна 1870, обележили су рад овог српског конгреса. Настојања да се сегмент по сегмент аутономије модификује у складу са идеологијом и жељама либерала, наилази на одлучан и грчевит отпор јерархије. Сукоб је настављен током читавог низа година, а ново устројство остало је камен спотицања две сукобљене стране током више од две деценије.[874] Само

[874] Конзервативци се до краја никада нису помирили са важном улогом световњака на саборима и животу цркве уопште. Тако је у време патријарха Георгија Бранковића два пута (1892 и 1897) био покушај темељне промене устројства у складу са жељама конзервативне

сазивање расправног Сабора за 1. јун 1869, усталасао је страсти.[875] Претходни Сабор 1864-1865, није донео решење лоших односа и проблема у Митрополији. Многобројне одлуке Сабора нису поштоване, а велики број њих Двор није санкционисао.[876] Сама Монархија такође је доживела крупне промене увођењем Дуализма 1867, и касније сетом закона о Народностима током 1868. Године 1867-1870, биле су са становишта Аустро Угарске важне за решавање националног питања. Беч и Пешта су сем српског имали на дневном реду више проблема са нарастајућим национализмом Чеха, Словака, Русина, Хрвата. Монархија је после увођења Дуализма, била у незавидном положају. Страх од експлозије Источног питања, потом решавање односа са Пруском и Русијом и све јачи национални покрети резултирали су појачаним притиском Владе. Јован Суботић је дведесет петог дана изнео своје мишљење у вези са решавањем питања председника Сабора. Традиција одржавања дуга је скоро два века, али конкретно правило ипак не постоји, у изворима нема података, сем да је комесар био лице које отвара и затвара сабор. На прошлом сабору 1865, комесар Филиповић је био и председник. Влада је са своје стране дозволила патријарху да сазове сабор, али то не значи по аутоматизму и председништво, констатовао је Суботић. Јерархија се није успротивила када је Филиповић председавао, тако да је овај проблем отворен и мора се решити. Када се сагледа да је српски сабор аутономна скупштина, јасно је да аутономна скупштина има право да сама бира председника. Предлог Јована Суботића је био да се овај пут председник извиче једногласно и да то буде патријарх Маширевић.[877] Светозар Милетић је поткрепљивао Суботићеве тврдње примерима да су византијски цареви отварали и председавали Васељенским саборима или у Србији и Ру-

струје такозваним Јединственим статутом. Настојања патријарха Бранковића ипак нису били успешна, тако да се сукоб наставио још већом жестином.

[875] АСАНУК, МПА, А, 142/1869. Дана 24 априла1869, Владар је одобрио сазивање расправног сабора у Сремским Карловцима

[876] На црквено-народном Сабору 1864-1865, су почеле полемике о стању у цркви и школама. Избор Самуила Маширевића за митрополита-патријарха и председавање сабором од стране комесара Филиповића, либерали нису свесрдно подржали. Њихов кандидат био је бачки владика Платон Атанацковић. Инсистирање Владара да се једино може оформити комисија која ће анализирати питања везана за цркву и школу, ипак није било довољно. Одвајање Румунске митрополије и питање деобе имовине није решено иако је одлука донета 1865. Дотација свештенства, начин избора свештеника и одлука да су фондови и имовина митрополије народна добра, остају нерешена питања и уочи наредног сабора. (Димитрије Кириловић, *Срйски народни сабори, 1861-1875*, књ 1, Нови Сад 1937, 24-32; Ђоко Слијепчевић, *Исшорија срйске йравославне цркве*, књ 2, Београд 1991, 168-173; Дејан Микавица, *Срйска Војводина у Хабзбуршкој монархији 1690-1920*, Нови Сад 2004, 101, 111-113; Никанор Грујић, *Авшобиоїрафија*, Сремски Карловци 1907, 127-130.)

[877] Архимандрит Герман Анђелић је инсистирао на чињеници, да сабор не може и не сме да бира председника, јер је природни председник српски патријарх. Слично је говорио и Теофан Живковић, да ако се патријарашко звање девалвира, после тога више нико неће моћи зауставити опадање српске аутономије, школа, цркве и просвете генерално.

сији где Влада сама бира и поставља епископе. У данашње време није довољна вера да се Српство спаси. Свест коју су некада ширили гуслари данас више није неопходна. Потребно је кренути напред и градити институције и слободно кретати у нове изазове (мађаризације-прим Г.В), завршио је беседу Милетић.[878]

Тако је 1. јула 1869, после дуге беседе Јована Суботића дошло на ред гласање о овом круцијалном питању српске црквено-школске аутономије.[879] Резултат је био следећи: за избор председника је гласало 27, против избора 38, није гласало 6 посланика, а присутних није било 7 посланика.[880] Либерали још увек нису устварли превласт на сабору, али иако мањина показали су јерархији да је њихова снага велика. Одмах после гласања Герман Анђелић је предложио да се расправља о питању да ли је патријарх законити председник и да се констатује како сабор не може да бира председника! Сутрадан тридесет другог дана рада, архимандрит Теофан Живковић је предложио да се због великих трошкова (више од 10 000 форинти), сабор одложи на извесно време. Либерали су подржали под условом да се најпре одреди изборни ред и нови пословник пре почетка следећег сабора.[881]

---

[878] После Милетићеве беседе, говорили су многобројни представници либерала, али и јерархије. Суштина је остала непромењена. Епископат и монаштво су заговарали тезу о томе да је патријарх председник сабора, што је гарант очувања јединства цркве и српства. Насупрот овој тези милетићевци су бранили став да се мора од стране народа изабрати председник, што је једина гаранција од могућих злоупотреба или самовољног распуштања сабора. (*Застава*, бр 70, 15 јун 1869.)

[879] Суботић је сматрао да је велика штета што патријарх Маширевић нарушава јединствену прилику да се крене на новим и здравим основама и успостави прави ред ствари у црквено-школској аутономији. Никанор Грујић је са друге стране тврдио да су либерали уралњем и штаповима претили патријарху, уз хуљење, бесрамно вређање Бога и Богородице, и инсистирање на начелима антихриста. (Јован Суботић, *Аутобиографија*, *део четврти*, Лето, Нови Сад 2009, 196-202; Јован Суботић, *Аутобиографија*, *део пети*, Лето, Нови Сад 2009, 17-27; Никанор Грујић, *Автобиографија*, 138-139.)

[880] За предлог либерала су између осталих гласали: прота Никола Беговић, Васа Ђурђевић, Светозар Касапиновић, Ника Максимовић, Светозар Милетић, Јован Суботић. Против предлога су гласали: Ђуро Даничић, Јован Живковић, Теофан Живковић, Ђорђе Натошевић, Ђорђе Стратимировић и владике Николајевић, Кенгелац, Стојковић и други. Петар Чарнојевић и Ђорђе Бранковић нису били присутни на гласању. (Стеван Павловић, нав дело, 268-271; Јован Суботић, *Аутобиографија*, *део пети*, 28-34.)

[881] Наредног дана 3 јула на вратима сале за седнице је стајало да неће бити седница. Патријарх је после тога рекао делегацији посланика, да не може да председава саборском мањином, пошто је половина посланика предала мандате, и да се сабор одгађа. Ускоро је и објављено саопштење саборске већине која је образложила, да не жели да учествује у саборским седницама, на којима се на непримерен и незапамћен начин покушава реформисати (уништити) српска црква и школа. Тако саборска већина предлаже да се сабор одгоди на извесно време. После тога стигла је и објава народне странке у којој је писало да свега 34 посланика (од којих нису сви калуђери) страхује за своју безбедност и поредак сабора, што је нетачно. Према мишљењу либерала патријарх је погазио законе и устав, када је распустио сабор пошто сви посланици имају своје заменике. Такође одлагање неће решити кључна

После краћег премишљања патријарх Самуило Маширевић је распустио сабор сутрадан 3 јула 1869.[882]

Сабор је отворен 23. априла-5. маја 1870. Делегација на челу са Јованом Суботићем и Германом Анђелићем је отишла по Администратора. У самом говору Администратор епикоп будимски Арсеније Стојковић је апеловао на јединство међу Србима, превазилажење размирица, стрпљење, сузбијање мржње и неповерења, а као главни задатак је поменуо ново устројство сабора и помоћ српској школи и цркви. Милетић је дао предлог да се продуже саборске седнице под председништвом владике Стојковића, као што је Одбор одлучио. Од стране министарства је стигао допис да се седнице продуже на месту где је распуштен Сабор из 1869. Наставак Седнице, као и заседање другог дана протекло је у верификацији мандата посланика и примедбама које су биле везане за избор појединих заступника.[883] На почетку трећег дана саборовања (Седница, бр. 20, 4/ 16 мај) Светозар Милетић као председник Одбора, чита предлог за ново Устројство сабора у 26 тачака. Истичу се у први план предлози да епархијске скупштине бирају епископе, потом да се свештенство више не може бирати као посебна каста, већ са свим посланицима, а да се народу да слобода да бира свештенике равноправно као и народне посланике. Милетић је такође у име саборске већине тачку по тачку анализирао и читао либерални предлог.

Устројство Сабора гласи:

Стечена права по законском чланку 27 из 1790, и 9 из 1868, у опсегу и оквиру српске православне цркве

1. Српски народни сабор је орган у оквиру српске православне цркве, у границама државних закона, који самостално уређује законе, расправља, надгледа, изврушује послове, који се тичу аутономије, цркве, школе и просвете, наставних и добротворних фондова и српских црквено-народних добара. Сабор обухвата и уређење епархија и избор митрополита-патријараха и епископа.
2. Сабор се састоји од личних и изабраних чланова. Лични чланови су они који на основу свог положаја и достојанства имају место у сабору, а изабрани чланови су они које бирају представници народа на изборима.
3. Личне чланове бирају патријарх и владике

питања развоја српске школе и аутономије. Потпис на објаву либерала је ставило 27 посланика. (*Застава*, бр 79, 6 јула 1869, Стеван Павловић, нав дело, 286-300)

[882] Маширевић је најпре захтевао да се сабор распусти, о чему се консултовао са министрарством. Одговор је био да патријарх може да распусти сабор, али да се са таквом одлуком ипак одуговлачи. (АСАНУК, МПА, А, 224, 229/1869.)

[883] По мишљењу дела посланика власт у Срему на најбезочнији начин гази све што је српско, док прота Урош Милутиновић тврди да није било горе управе у Срему у последњих 40 година. Прота Бранковић и Лаза Костић додају да су жандарми и пандури стајали на вратима бирачких места и неким гласачима допуштали да уђу, а неке су терали са врата.

4. Изабраних чланова има 75. Свештенички сталеж има 25, а световни 50 посланика.
5. Свештенство се бира за сабор без разлике клира заступника (у смислу звања). У Карловачкој дијецези се бира 5 посланика, Бачкој 3, Будимској 1, Темишварској 4, Вршачкој 4, Пакрачкој 3, Горњо Карловачкој 5.
6. Световни ред, бира заступнике на следећи начин: Карловачка дијецеза 7, Бачка 1, Темишварска 8, Вршачка 8, Пакрачка 5, Горњокарловачка 5.
7. Изборне срезове одређује предсаборска комисија
8. Посланици свештеничког и световног сталежа бирају се на три године.
9. Сабор се састаје редовно, сваке треће године у мају, или ванредно када је неопходно.
10. Сабор се сазива по долуци изабраног Саборског одбора, по претходној пријави Царском величанству путем митрополита-патријарха, односно, преседника Саборског одбора у колико нема патријарха.
11. Напутци бирача немају везе са посланицима
12. Члан сабора може бити сваки пунолетни Србин, члан митрополије, са 24 године, који зна читати и писати и да га не издржавају родитељи или старатељи било које врсте, а да притом није кривично гоњен или кажњаван.
13. Сабор има два председника. Један је по достојанству, други по избору. По достојанству то је српски патријарх или најстарији владика, по избору је то посланика кога изабере саборска већина. Председник по достојанству, отвара и затвара Сабор, председава свечаним седницама и саборским док се сабор не започне рад у пуном саставу. Свим другим седницама управља изабрани председник.
14. За саборске потребе бирају се два потпредседника.
15. Када се бира митрополит патријарх председава најстарији епископ до избора митрополита.
16. Патријарх се бира тајним гласањем дељењем листића, а посланици уписују име епископа кога желе да изаберу. Пре краја гласања сабор бира одбор од 5 чланова, који као комисија сакупља папире, затим констатује да ли гласање успело, ако није понавља гласање, потом у колико је гласање успешно, сабира гласове и даје председнику да прочита резултат.
17. Митрополит-патријарх постаје кандидат који добије највише гласова. У случају да први дан гласања ниједан кандидат не добије већину, даље се поступа на следећи начин: Ако су у питању два кандидата, на истој седници се понавља гласање, са напоменом да се глас председника броји као 2 гласа. Тако се бира између два кандидата све док један не добије потребну надполовичну већину. Може се догодити да има више

кандидата, тада двојица са највећим бројем гласова, одлазе у следећи круг и патријарх се бира надполовичном већином.
18. На исти начин се бирају и владике.
19. Сабор одређује пословник
20. Саборске одлуке постају законом, када се односе: на права круне или државе, када их круна потврди, по истеку 30 дана од момента када су саопштени влади, а влада не учини ништа (нити потврди, нити поништи),
21. Саборске одлуке влада не може једнострано да поништи
22. Изабрани чланови добијају дневнице, на начин који одреди сабор, исплату врши управа народних фондова
23. Сабор међу својим члановима бира чланове, који ће надгедати спровођење саборских одлука и вршити контролу саборских органа. Овај одбор се састоји од 9 чланова и то 5 световних, 3 духовна и председника сабора.
24. Овај одбор је дужан да се састаје на свака три месеца и надгледа и контролише прописан послове.
25. Чланови одбора имају плаћене дневнице и трошкове пута
26. Место састанка Одбора је Нови Сад.[884]

После читања предлога Устројства почеле су консулатције око саме саборске дебате.[885] На 22 седници, 11.маја отворена је једна од најважнијих расправа у политичком животу пречана у другој половини 19 века. Први је говорио Светозар Милетић. У дугом обраћању присутнима изнео је своје виђење предлога устројства и дао у светлу своје политичке идеологије мишљење о најконтроверзнијим тачкама. Одбор који је састављао предлог на самом почетку узео је у обзир све традиционалне и већ постојеће обичаје који су основа српског законског положаја, стога сабор се мора претворити из сталешког у опште народно представничко тело, а то се може само његовом потпуном реорганизацијом и новим устројством. Одбор је сматрао да се Далмација, иако у њој живе Срби, не може обухватити устројством јер није део Митрополије. Број посланика је утврђен на 75. Део чланова одбора се залагао да се распишу

[884] *Застава*, бр. 52, 6. мај 1870; Јован Суботић, *Аутобиографија*, *део пети,* 64-65.

[885] Конзервативци су одмах кренули у акцију против било каквог полемисања о новом устројству. Нагласак је био на податку да кроз цео предлог кључна идеја милетићеваца јесте да у своје руке преузму црквену имовину. Податак да је начин избора патријарха тек 16-17 тачка устројства, разгневио је епископат. *Српски народ* је пренео: *У Аустро Угарској је једино свето историјско право, а где се заснива српско историјско право ако не на саборима и устројству цркве. Зар је патријарх пајац који служи за отварање и затварање сабора, а предлажу да центар сабора преселе у Нови Сад, међу хонведе*? *О државно правном положају Срба се расправљати неможе, а та несерћна господа само желе да се домогну црквено-народних фондова! (Српски народ*, бр 48-49, 6-8 мај 1870)

општи избори за посланике без обзира на сталеж, али је преовладалао мишљење да се свештеници ипак бирају посебно, али не у броју као до сада. Ипак сабор води рачуна у великој мери о црквеној имовини и црквеним пословима. Број свештеника је дефинисан на 25. Монаси не могу добити место на сабору, пошто свештеници боље познају народ и са народом живе. Сабор се бира на три године. Одбор се трудио да сачува достојанство патријарха и епископата, кроз председничку (почасну функцију). Пошто сабор бира митрополита, јасно је одређена процедура, јер се на тај начин једино могу избећи сукоби из прошлости, исто тако народ (сабор) бира своје владике. Ако сабор бира патријарха, због чега не може да бира и своје епископе. У супротном, народу је наметнут октроисан избор владика за патријарха, а то је прилично сужавање слободе избора, нагласио је вођа либерала. Некада се на апостолски начин бирао епископ, тако да нема канонских препрека. Када се има на уму да епископи нису само управљачи епархијама, онда се мора инсистирати на податку да народ мора себи бирати владике на сабору, док се не конституише и не заживи институција епархијских скупштина, која ће у пуној мери симболисати народну слободу. Предложено је формирање Саборског одбора као извршног органа, који би обављао све текуће послове до редовног сазива сваке треће године. Нови Сад је предложен као место центра саборских активности, закључио је Милетић.[886]

У наставку овог говора либерални првак је додао да Привилегије гласе на Архипепископа и цео српски народ, оне говоре о слободном избору архиепископа, а не о унутрашњем устројству сабора јер је 1790, потврђено начело да се привилегије поштују на државном нивоу, ако не руше интегритет државе. Закон из 1868, гарантује аутономију. Код католика постоји институција галиканске цркве, а код Срба је црква исто тако повезана са народом. У другим православним земљама Русији, Грчкој, Румунији владар има ингеренције које се директно односе на црквене послове, док синод има права само у духовним стварима. Синод код Срба, није у својој самосталној држави, тако да се увек може очекивати уплив стране власти у црквене послове. Високо свештенство је под директним упливом владине интервенције, тако да је предложена форма да Сабор бира владике, беседио је Милетић. Логично из тога долази податак да пароси не могу по правилу бити председници црквених општина. Евангелици и лутерани сами бирају своје посланике, чак и примас Угарске дозвољава поделу световних и духовних послова. Не може се дозволити поде-

[886] Владика Никанор Грујић управо из прочитаних тачака закључује да не може гласати за предлог. Установи патријаршије припадају одређена права која су законом загарантована, то је необориво и недопустиво за расправу. Милетић и Суботић су из подмуклог часотољубља и славољубља подигли хајку на свештенство, на вернике и цркву, уз наметање лаицизирања свих црквених послова. Јован Суботић је према тврдњама Никанора Грујића рекао: *Ми ћемо ваше каноне под купус*! (Никанор Грујић, *Автобиографија*, 144.)

ла пола-пола, јер у том случају клиру је потребан само један глас да све ради по својој личној вољи и да опште интересе, стави испод својих личних интереса. На тај начин свештеници могу сами себи да одреде плату и да живе боље од других, а чини ми се да је то један од разлога овог предлога, констатовао је Милетић.[887]

Реч о устројству имао је и владика будимски и Администратор митрополије Арсеније Стојковић.[888] Предмет расправе је важан и тежак, у питању је српска црква, школа и просвета. Сабор се одржава у окриљу цркве, али је у исто време и народни, у устројству сабора се мора обратити пажња и на црквена права, али се што се народа тиче мора држати већ постојећих правила. Црква живи по својим канонима и правилима светих отаца па је тешко спровести у дело неке замисли које су у нескладу са црквеним правилима и тичу се цркве, а да притоме та иста правила подржи сама црква. Што се тиче народа српског, основа свега су српске привилегије, које су добијене од Царева Аустрије, а крвљу су потврђене. Епископат у Митрополији не може да се сагласи са многим тачкама предлога. Света је заклетва коју има сваки владика да чува, штити и унапређује своју цркву и своје стадо. Предлог у многим тачкама директно долази у колизију са црквеним нормама, тако да је предлог епископата да се неке тачке измене, па се онда може предлог донети и једногласно. Епископат не може одобрити сужавање својих личних права, закучио је Стојковић.

Када је започела дебата, прва тачка- назив сабора, одмах је била спорна. Милетић је предлагао назив *Народни сабор.* Овај назив потиче од ранијих времена, јер је стојало *сриски народни сабор* или *Illyrischer Nationalcongress*, *serbischer nationalcongress*, што значи да се не може одступити од таквог начела, не стоји примедба да се на такав начин не поштују или руше државни закони, већ једноставно да влада мора да чује и уважи глас народа.[889] Теодор

---

[887] *Застава*, бр. 57, 17. мај 1870.

[888] Конзервативци су нарочито кивни били на владику Стојковића. Он је именован за Милетићевог помагача и послушника противника цркве. Замерано му је што је дозволио наставак рада сабора, а не сазивање новог, односно због чега је дозволио расправу о устројству без претходног избора патријарха. Администратор је клеветан као издајник православља, а Милетићу (који је називан *новосадски галамџија*) је иронично приписана идеја да жели Јована Суботића да изабере за патријарха. (*Српски народ*, бр 57-59, 27-29 мај 1870.) Са друге стране либерали су имали речи хвале за владику Стојковића. Сматрали су га за разборитог и мудрог човека, достојанственог, склоног компромису. Објективан, коректан и непристрасан епископ, који је својим држањем омогућио правилан рад сабора, писао је Јован Суботић. Теодор Стефановић Виловски се сећао владике Арсенија Стојковића, као човека пуног достојанства који се нашао између две ватре, а касније пошто је покушао да нађе компромис и мирно решење Влада је сматрала да није био довољно лојалан па стога није дозволила његов избор за патријарха. Народ га је истински волео и поштовао, закључио је Виловски (Теодор Стефановић Виловски, *Моје успомене*, Београд 1988, 447-454; Јован Суботић, *Аутобиографија, део пети*, 80-82.)

[889] Светозар Милетић је лично тврдио да су испоштовани сви обичаји и начела која су традиционална у српском народу, али *да су саображена са духом времена и да су складу за*

Мандић је предлагао да назив буде *Срйски црквено-народни сабор* који је својевољно усвојио Сабор из 1865, а тако стоји и у 9. законском чланку из 1868. Владика Никанор Грујић, је одговарајући Милетићу око тезе да сабор мора водити рачуна о политичкој свакодневици, рекао да се сабор може расправљати само о црквеним и школским пословима. Српски народ се из тог разлога и завадио са другим народима, јер није било мудрости да се застане на цркви и школи, као што уосталом налаже и закон, сматрао је Грујић.[890] Светозар Милетић је беседио о важности првог члана као најбитнијег у целој саборској расправи (24. седница, 13/25 мај 1870). Није тачно да је Одбор на било који начин нарушио неко од права и светих канона своје цркве, управо је обрнуто он је радио у складу са црквеним правилима. Нећу да се упуштам у то шта је црква, него се мора сагледати шта црква има! Основа цркве је њен морал, затим свете тајне и обреди, а треће канонско право и териотријални опсег. Канонско право спада у делокруг рада Васељенског сабора или помесног црквеног сабора, народни сабор нема у том случају никаква права. Народ има права у питањима јурисдикције своје јерархије, тврдио је Милетић. Примера ради, односи везани са брачне парнице. Закон и морал се морају поштовати. Али са друге стране сабор мора имати увиђај у постављање лица која одлучују у црквеној администрацији. Васељенски Сабори направили су устројство свете цркве, али бирање епископа и митрополита је право народа. У прва три века народ је постављао и бирао епископе, о чему је писао и Јован Зонара: градски представници су се састајали на скупштинама, и пружали руке на кандидата кога су бирали за епископа, отуда и настаје назив рукоположење.[891] У 4. кано-

---

законском нормом. Владару се мора обратити јер се не може допустити свођење сабора на само црквена питања. Односно владар мора да промени законску основу овог дела српских привилегија.

[890] Владика Никанор Грујић, предлаже да се из текста избаце сви детаљи који, нису законски санкционисани у потпуности и који својом неизвесношћу пошто сваког часа могу бити укинути. Црквени темељ је једини уједмчен и гарантован и он може бити одузет. Привилегије никада нису биле загарантоване законима у потпуности и никада нису у целости примњене. Законски чланци из 1790-1791, говоре о томе да Владар има одређене ингернције у смислу црквених, просветних и школских институција, што је уништено законским чланком 9. из 1868. Шта ако се деси да за 3 године, мађарски сабор укине и овај члан. Из тог разлога предлаже да се заобиђе било шта, у смислу помињања аутономије и неодређених законских права, која могу бити погубна, већ да се на црквеним основама граде институције и прави штит народу. Црква српска је ојачала и напредовала, да се не мора бојати римске цркве, а са друге стране државне власти се неће мешати у строго црквене послове! Никанор Грујић, тврди да је питање Привилегија у ствари било кључно за несазивање Сабора, јер позивање на Привилегије није било довољно да се по аутоматизму сазове Сабор. Законодавац неће дозволити да се о неким питањима расправља, јер у слову закона стоји-црквене и школске ствари могу бити на дневном реду, али политичке не могу. Тако влада може законски да донесе одлуку да не дозволи одржавање Сабора, јер саборски посланици крше устав и законе! (*Србски народ*, бр 52, 15 маја 1870)

[891] По својој суштини, овакав Милетићев став о учешћу лаика у управљању црквом, био је један од основних у његовој идеологији у односу на православну цркву. Такође овакав став,

ну Никејског сабора, наставио је Милетић, стајало да у колико не постоји могућност да присуствује митрополит, могу двојица или тројица да изаберу епископа, а да митрополит после тога писмено потврди. Данас се људи више баве материјалним стварима, политиком, а не религијом, па не треба стога ускратити народу право на учешће у црквеним пословима. Ми желимо да вратимо првобитне хришћанске установе. У Србији, Грчкој и Румунији, држава има право да се меша у избор кандидата. Примера ради владари тих земаља су православни, док у царској Русији која је глани стожер православља епископи имају врло мало утицаја сем на духовне ствари, баш као и у поменутим земљама. Школе су државне институције у тим земљама, јерахија може да има утицаја само на црквене послове. Епископат помаже владу и обрнуто те се на такав начин ствара равнотежа у функционисању световних и духовних ствари. То није случај са српском аутономијом у Монархији, тврдио је вођа либерала. Епископи гласају вирилним гласом, имају уплива у државну и саборску управу, зато се додатно мора имати гаранција да они неће бити бирани туђим упливом већ народним избором. Не може се порећи чињеница да је државна власт често утицала на избор митрополита и епископа, због тога је битно да народ бира епископе. Пошто се живот Срба везује за конфесију, још је важније да народ мора имати утицаја на састав епископата. Примера ради архиепископ Данило у време краља Милутина биран је на народном сабору, потом и Јоана-

---

који је водио директном мешању световних лица у чисто црквене послове изазвао је велике протесте јерархије и започео вишедеценијски сукоб ове две групације. Традиција православне и хришћанске цркве ипак стоји другачије од тумачења канона по либералском поимању. Институција епископа и односа световњака у црквено-литургијским пословима нису одговарали тврдњама милетићеваца. Нарочито је било проблематично позивање на ранохришћанске традиције и повратак изворним начелима самог хришћанства. Још је апостол Павле у својим посланицама Коринћанима, именовао епископе као средиште црквеног и литургијског (Евхаристијског) живота. Верници, свештеници и епископ чине слику Цркве, која је духовна заједница, према учењу светих Отаца на које се често Милетић позивао. Међутим верници се окупљају око епископа који представља лик Христ на земљи. Суштински помесну цркву чине два важна чиниоца. Народ и клир. Код клира постоји више ступњева, који су зависни од епископа и дужни су да му се покоравају. Народ је такође дужан да се покорава епископу, али има право учешћа у важним црквеним стварима. Али учешће народа у црквеним пословима је са карактером одобравања, а не претпоставке. Епископ је дужан да од клира тражи consilium, а од народа само consensus. При избору епископа могу учествовати и народ и клирици, али избор је пуноправан само уз учешће других епископа. У времену буђења националне свести и националних препорода црква се нашла у нарочито тешком положају. Црква је национализам дожовљавала као нарушавање богочовечанске природе, због истицања индивидуализма (национално-племенског). На Константинопољском сабору 1872, осуђен је етнофилетизам јер је представљао рушење јединства православних цркава и спречавао цркве да могу да успоставе нормалну сарадњу. Нарочито је осуђен шовинизам појединих цркава. На тај начин је покушано даље дељење православних цркава и злоупотреба цркве у национално-политичке сврхе. (Митрополит пергамски Јован Зизјулас, *Еклесиолошке теме*, Нови Сад 2001, 39-45; Јован Зизјулас, *Јединство цркве у светој евхаристији и епископу у прва три века*, Нови Сад 1997, 163-165; Христо Јанарас, *Истина и јединство цркве*, Нови Сад 2004, 59-61.)

кије за патријарха 1346 године, је биран на великом државном сабору уз учешће властеле и народа, слично стоји за изборе и у слову Душановог закона. На исти начин Румуни и данас бирају владике. Епископи се опет позивају на каноне, али ни они сами те каноне у потпуности не извршавају. Наводим пример Далмације, где се епикопи постављају мимо канона, где се за избор пита валадалац преко комесара. Или примера ради да се због пијанства или коцке збаци свештеник или епископ, па се то не чини, или да се због давања зајма под камату такође збаци епископ па опет ништа, завршио је своје излагање Светозар Милетић.[892]

На следећој седници (25. седница 14/26 маја 1870.) постављено је важно (у материјалном смислу кључно питање) имовине Митрополије и њених фондова. Светозар Милетић отвара расправу. Манастирска добра и фондови спадају у делокруг рада сабора. Манастирска имовина такође је народна. У самом рескрипту из 1868, стоји да су и општине и школе и цркве власници добара, што значи да је и народ власник. Владика Грујић је био мишљења да се на тај начин брише последња жеља особа које су фондове оставиле на управу митрополитима и цркви, јер је то основа сваке фондације. Није Сабор властан да управља фондовима који му тестаментима нису остављени, то је чисто кршење закона. Ако је Текелијина или Божићева или Рајачићева фондација, онда носи њихово име, а не народна или некако другачије, сматрао је епископ пакрачки. Не брише се назив фонда, додаје Суботић, већ се уводи контрола над фондовима које јерархија злоуоптребљава.[893] Сабор 1865, већ је прогласио манастирска добра за народно-црквена добра, па стога нема више расправе, сећао се касније Јован Суботић.[894]

Даље расправа је вођена о члану устројства који се односи на опсег и број епрахија, али и избор епископа. Владика горњокарловачки Лукијан Николајевић и барон Рајачић инсистирају да се примени клаузула да сабор мора да ово питање уређује у *договору са Синодом*. Сабор не може сам без владика уређивати опсег и број епархија, тврдили су епископи.[895] Сасвим је био логичан став јерархије у овом случају. Либерали су инсистирањем на оваквим члановима устројства заиста одузимали цркви сваку ингеренцију у сопственим чисто канонским пословима. Не може се без консултације Синода решити тако важно црквено питање. Никакав канон не постоји који може оправдати овакво сужење права цркве, над сопственом организацијом односно дијецезама, забележио је владика Никанор Грујић.[896] Без дозволе митрополита и епископа не

[892] *Застава* бр 57-58, 17-19 мај 1870.
[893] *Застава*, бр. 61, 27. мај 1870.
[894] Јован Суботић, *Аутобиографија*, *део пети*, 3-8.
[895] *Застава*, бр. 61, 27. мај 1870.
[896] *Српски народ*, бр 56, 27 маја 1870

може се решити ово важно црквено питање.[897] Светозар Милетић није био тог мишљења. Ако може православни владар да одреди епархију због чега не може народ, грмео је вођ либерала.

На дневном реду 26. седнице 15/27 маја 1870. је била тачка која говори о избору митрополита и епископа. У саборским расправама била је једна од најжучнијих. Епископат је најављивао да неће попустити ни педаљ у овом важном питању по црквено устројство. Владика Лукијан Николајевић је тврдио да Христос није оставио правила за бирање епискпопа, да народ јесте утицао, али то је био обичај. Временом како се црква установила као институција, Синод је постао овлаштено тело за избор (4 и 6. члан Никејског сабора (првог), затим 3 другог Никејског и 19. Антиохијског).[898] Опозиција Николајевићевом тумачењу је била велика. Проблем самој јерархији представљали су свештеници који су подржавали ставове либерала, пошто су и сами били незадовољни односом својих епископа, лошим материјалним стањем, или неодговарајућим положајем пред самим верницима. Лоше стање у цркви на тај начин користиле су обе стране за своје аргументе, али суштински, нико није предложио решење да се то стање и оконча. [899] Герман Анђелић је такође напоменуо да право избора владика има Синод, јер ако није тако, испада да је Синод народу узурпирао стечено право. За такву тврдњу морају постојати докази, а не прича о параграфима васељенских сабора. Фактички народ и клир

---

[897] *Застава*, бр. 62, 29. мај 1870.

[898] Ова тачка дневног реда такође је имала велики значај по јерархију. У колико световњаци преузму водећу улогу у избору епископа, руши се и сам поредак Цркве. Владике су размишљале о томе, да их у року од неколико година саборска већина просто може сменити или наметнути своје кандидате, који ће постати чланови Синода. На такав начин би поуздано управа над Црквом из руку епископата прешла у руке световњака. Инсистирање либерала на оваквим реформама, водило је Синод управо у поступке, који су кулминирали такозваним *Сепаратним Вотумом*. Став епископата да црквене Свете тајне проистичу од рукоположених и хиротонисаних лица, имао је основу у православним традицијама. Помесне епископалне православне цркве, функционисале су по канонима, а протестанско или чак католичко учење које су наметали либерали није имало никакве везе са традицијама светосавске цркве. (Никодим Милаш, *Православно црквено право*, Шибеник 2004, 364-372)

[899] Парох Јован Јовановић је био један од свештеника који су подржавали либерале. У свом говору пред посланицима је рекао и следеће: Намерно се уноси забуна, црква је и раније мимо канона уносила измене, *како је 1848 проглашена патријаршија, када народ бира патријарха* и *протопрезвитере, због чега не може да бира и епископе. Мноштво је примера где су цареви именовали цивилна лица или чак свештенике, за патријархе и епископе, неки од њих нису заслужили то звање, па опет данас се сматрају црквеним великодостојницима високог ранга*. Ако се жели напредак и развирак, не може се кренути од логике да је народ мртва маса, нема гаранције да ће епископи занавек бранити национални интерес, што може на велико зло изаћи. Слично је тврдио и чувени прота Никола Беговић: Срби су зидали високе торњеве и беле цркве, али време се мења. Нека епископи бирају, али сабор да се пита да ли је кандидат достојан или недостојан и у цркви је било гажења канона. Влада ће радо употребити ситуацију да додатно смањи црквене ингеренције и код православаца, јер време је параграфа и закона, а не епских песама!

су имали право предлагања, али епископи су бирали међу собом достојног. Велика је збрка настала општим цитирањем канона, а мало је оних који заправо могу да посведоче о приликама и околностима у српској цркви или другим црквама данашњег доба, а то се тешко може позивањем на Картагину, експлицитан је био архимандрит Анђелић.[900]

У наставку полемике Милетић је као пример цитирао Душанов законик, тачку која се односи на земаљске, а не црквене саборе. Јован Суботић је био мишљења да се световњаци морају питати у овом важном случају, јер постоји реалан страх да се Синод и Влада могу договорити без сабора (слично је беседио и прота Ђорђе Бранковић). Суботић и Бранковић су наравно инсистирали на устаљеној пракси да се Влада у прошлости често мешала у избор и потврду епископа. Владика Никанор Грујић се насупрот милетићевцима водио идејом да је устројство сабора ограничило избор епископа, јер се често дешава да се сабори сазивају нередовно. Народни представници се не могу састајати сваких неколико месеци, па државна може да не сазове сабор и пуних 15 година. Црква не може у тој мери чекати избор својих великодостојника. Како се може по логици ствари епископ изабрати без икаквог учешћа других епикопа, питао се Грујић. Владике не могу да погазе своје каноне. Некада јесте било правило да епископи предложе три кандидата, па да затим митрополит изабере или именује, али пракса се мењала. Државна власт се није могла у потпуности искључити из избора епископа, стога се ситуација током година морала прилагодити ситуацији. Шта у колико Константинопољски патријарх или Руски синод упитају због чега су српски архијереји одустали од учења своје цркве? Треба схватити тежину положаја српских владика, завршио је полемику Грујић.[901]

Жестоке полемике су вођене и на следећим саборским седницама (27 седница 16/28 маја 1870.) На крају се поново дугачком беседом укључио и Светозар Милетић: Постоје неке променљиве, а неке непроменљиве ствари у цркви. Институција је неромењива, али помесне администрације подлежу променама. За промену у рангу институције надлежан је Васељенски сабор, а за промене на административном нивоу се мора говорити у оквиру сваке цркве понаособ. Црква је људска институција, а епископи су људи, па стога се може мењати начин бирања епископа. Ако су их пре бирали властелини и велможе, а после тога владари као данас у Грчкој, Србији и Русији, због чега народ не може да бира епископа код Срба у Аустро-Угарској. Јерархија се позива на каноне и на тај начин ускраћује народу одређена права, говорио је вођ либера-

[900] *Застава*, бр. 62, 29. мај 1870.

[901] Исто. Владика Грујић је додао да ако су епископи и свештеници носиоци светих тајни, а не мирска лица. Сабор тако може затражити да митрополит и епископи не буду присутни при избору своје браће архијереја или да се више уопште не питају о њиховом избору, што је апсурд. Црква не може уступити тек тако права која митрополити као чувари српске аутономије стицали вековима у Монархији

ла.[902] Либерали су врло брзо предложили да се гласа о више тачака у исто време. У налету су решена питања манастирске имовине и броја посланика на будућим саборима. Либерали су ишли у сусрет сигурној победи.

Следећа тачка за расправу је била по питању манстирске и фондовске имовине. Сматрали су да је свака полемика сувишна. Одлуком од 1864-5, а потврђено рескриптом од 10. августа 1868, манастирска добра и приходи долазе под администрацију црквено-народних добара и фондова, сваки вишак иде у манастирски фонд, тако да се одмах прешло на гласање, па је тачка усвојена. Милетић је образложио и наредни параграф, који је био од великог значаја за либералску већину. У питању је састав сабора. Усвајање предлога да се сабор састоји од личних и изабраних чалнова, односно 75 чланова, од којих су 25 свештеници, а 50 световњаци, био је гарант победе СНСС, над јерархијом. Поједини посланици, попут Лазе Костића били су против тога да свештеници уопште добију могућност фиксног броја посланика, већ да свих 75 посланика бира народ. И поред жестоког противљења епископата, предлог је усвојен.[903]

После ових одлука, победа либерала изгледала је потпуна, јерахија је претрпела пораз и чинило се није имала могућности да се одлучније супротстави опозицији милетићеваца и дела свештеника (Јовановић, Бранковић, Беговић). Наредне седнице биле су посвећене члановима везаним за број година изабраних посланика (24 или 30 година, или стручном образовању посланика) о чему су вођене само начелне расправе. Следећа већа полемика била је везана за питање са почетка Конгреса 1869, око председништва на сабору. (Седница, бр. 31, 23 мај/4 јун 1870.) Милетић почиње расправу, Сабор има два председника, једног по достојанству другог по избору. (Члан 13.) Владика Грујић је предложио да стоји: *Председник Сабора је патријарх, а када њега*

---

[902] *Застава*, бр. 67-68 12-14 јун 1870. Посланици су гласали 44 за предлог Одбора, а 22 је гласало против. За предлог напоменимо: Јован Јовановић, Суботић, Милетић, Сандић, Максимовић, Костић, прота Бранковић, прота Живковић, прота Стефановић, Петар Чарнојевић, архимандрит Цветић, прота Беговић, а против: браћа Анђелић, барон Рајачић, Ђорђе Натошевић, Медаковић...

[903] *Исто*. Светозар Милетић је напоменуо да нису представници народа криви, што немају поверења у свештенике. Примера ради, народ на многим странама говори да се мора контролистаи избор свештеника, јер многи пију, коцкају, недостојно живе, свештеници често са државним властима народ глобе и притискају, па онда не чуди појава да народног незадовољства. Свештенство је себе довело у позицију да не буде стожер народа и српства, сада Анђелић и Кенгелац не треба да се љуте, јер народ нема поверења у свештенике и калуђере. Конзервативци су из тог разлога напали Милетића на страницама свог листа. Српски сабор и патријарх старија су институција Милетића и Суботића. Ови расколници једину српску гаранцију руше из темеља. Владика Грујић једини је стожер окупљања јерархије, међутим поставља се питање, да ли епископат уопште сме да учествује у изборима за митрополита-патријарха на расколничком сабору. Зар да сабор уређују свештеници глумци, расколник Милетић или људи који су разводима и скандалима отпали од цркве, велики проблем и срамота! *Српски народ*, текст: *Саборски доктори-народни злотвори*, бр 59-60, 7-9 јун 1870)

нема најстарији владика. Милетић додаје да се расправљало и 1869, о овом предлогу јер сабор није само црквени, не решава само црквено-школска питања, он је уједно и политички и народни. На сабору се решавају сва питања народног живота-фондови, просвета, а нису заступљени само свештеници, већ све струке. Ако патријарх буде посредник између владе и народа, постоји озбиљна сметња да се страни утицаји озбиљно умешају у рад сабора и доношење одлука. Патријарх може као председник да сам управља или усмерава ток рада, а народ може бити гурнут у запећак, а ако народ сам изабере председника онда је одговоран за сва дешавања.[904] Већина је гласала за предлог либерала. Исти је био случај и са параграфом који је говорио о томе да се сабор не може распустити пре решавања свих питања због којих је сазван. (Седница бр. 32, 25. мај/6 јун 1870.)

Либерали су када је у питању параграф 16, предложили: *Митрополит се бира тајним гласањем и бива изабран онај који добије надполовичну већину*. Посланици на папир пишу име оног кога желе за митрополита-патријарха. Ако има више кандидата, гласање се понавља до коначног избора. Владика Никанор Грујић је по правилу имао примедбу да се мора додати како патријарх мора бити из редова српских епископа пошто су Румуни одвојени од Срба па оваква интеревнција неће шкодити! Прота Беговић је опонирао епископату јер по канонима Дух свети не може само да се ограничи на неко лице. Ако српска јерархија напусти свој народ, због чега се не би за митрополита изабрао Румун, који зна српски и воли и поштује српски народ. Може да се каже Србин, али не треба од Српских епископа! (исти је био случај и са бирањем епископа Карловачке митрополије.) [905]

---

[904] Владика Груић је беседио да су пећки патријарх и цариградски патријарх су председавали својим саборима, а увек су постојала цивилна лица која су имала важне функције у цркви, међутим у патријарашко достојанство се није ударало. Патријарх је гаранција да страначке страсти неће преовладати, односно гарант да ће хришћански разум и морал бити изнад личних, или још горе партијских интереса. Ако патријарх има дужности према Круни и влади, такве дужности има и сабор (и саборски посланици). *Господо Ви цркву која је српство и православље одржала, манастире и цркве сачувала сада шаљете у инвалидски дом.* (*Српски народ*, бр 55, 24 мај 1870). Прота Беговић је у том смислу жустро одговорио: Демократија није ствар јерархије, демократију ствара народ, а народ је црква, није црква само јерархија. Владике Грујић и Кенгелац манипулишу народом, они покушавају да народ оптуже да није за цркву, не сматрам да је црква увређена, ако је председник лице кога изабере народ. *Наша јерархија није као католичка код Мађара. Интерес мађарске државе, изнад је свих интереса, код нас то није случај. Јерархија често ради без икаквог договора са народом или народним посланицима.* Током низа година ми смо показали, да не штедимо труд и снагу да очувамо школе, аутономију и српско име!

[905] *Застава*, бр. 79, 10. јул 1870, У духу српске цркве је да избор буде неограничен, а не ограничен. *Николајевићев пример да владике не могу посветити народног патријарха, решићемо тако што ћемо у манастир отерати оне који не смеју да буду уз народ и пронаћи оне који то смеју. На крају постоје митрополити црногорски, српски и романски па ће већ неко митрополита и посветити. Ако се епископа лично сматра Србином зар је битно његово*

Чини се да је овај предлог либералске већине заиста био врхунац негативног става према српској јерархији. Можда је управо овакав потез имао утицаја у потезима јерархије који су деловали против народа, а у корист Владе, као што је био случај са Сепаратним вотумом. Једноставно епископат притиснут често антицрквеним ставовима милетићаваца није имао довољно снаге (чини се и поверења код паства) да се одлучније супротстави. У тежњи ка темељној реформи црквено-школске аутономије либерали нису имали слуха за цркву и њене потребе. Крајња последица овог сукоба била је слабљење српске елите у Аустро Угарској, што се наслутило већ на изборима за државни Сабор 1875, а постало јасно после Велике источне кризе, Влада је односила победу над српском идејом.

Следећи параграфи (19-20), односно да Сабор одређује свој пословник и да одлуке сабора постају закон када их потрвди Влада, или у колико од доношења одлуке за 30 дана (одлучено 90 дана) нема приговора Владе, усвојени су такође већином. [906] Ипак коначни ударац јерархији задат је на седници тридесет и трећој дана 26. Маја/ 7 јуна 1870.[907] Сабор је према нацрту устројства именовао Одбор који одређује све послове које сам Конгрес одреди и организује, а што се састава тиче да се састоји од 3 свештеника, 5 световњака и изборног председника. На тај начин сабор има своје оперативно тело које координира рад посланика, спрема будући сабор и директно извршава саборску вољу у периоду за који је изабран. [908] Владика Никанор Грујић је у једном емотивном говору, дао суштину виђења сукоба либерала и конзервативаца, али кроз призму српске јерархије: *Господо не може се мени приговорити да не подржавам либерална начела, али не могу да подржим рушење поретка цркве и безакоње које се спроводи под видом либералиних идеја. Ја сам либералнији од Вас господо, ако сам захтевао да патријарх буде председник, то је традиција и канон, нисам рекао да је одбор опасност, већ новина. Заиста је немогуће да световна лица заповедају Синодом и српском патријарху, али ако је оптужба да нисам либералан јер сам против тог безакоња, молим Господо, али реците ми то јавно и отворено, да владика Грујић не мисли и не жели добро српском роду*![909] Предлог владике Грујића је одбијен већином од 41 према 21 гласова.

На седници тридесет и четвртој издиктирана је коначна верзија Саборског устројства са 29 чланова, која је потом усвојена на гласању. На тај начин је тачку по тачку усвојено је устројство сабора које је иницирала либерална

порекло. Нема слободе док је јерархија стегом контролише. Слобода је највеће право сваког бирача, беседио је Милетић.

[906] Исто.

[907] *Застава*, бр. 80, 12. јул 1870.

[908] *Застава*, бр. 80, 12. Јул 1870.

[909] *Застава*, бр. 81, 15. Јула 1870.

већина у српском сабору.[910] Милетићеви посланици успели у потпуности да надвладају црквену струју и однесу победу. Сабор је после тога наставио да се бави споредним питањима, па се често дешавало да нема присутних најважнијих посланика или да се предлози пишу просто набрајањем по неколико за дан, пошто је новоформирани одбор имао задатак да се касније бави спровођењем одлука сабора које су везане за опште и свакодневне световне и црквене послове. До краја рада сабора одржано је још више од 30 седница, али оне по свом садржају нису имале на дневном реду кључна питања. Питања преступа појединих монаха или сукоба свештеника око поделе парохија и слична питања била су суштина овог дела конгреса.

Ипак јерархија није на самом крају дозволила либералима апсолутни тријумф на сабору. Епископат је предао посебан документ уз изгласано саборско устројство, покушавајући да на тај начин заштити своје право и место у управљању црквом као институцијом. Српске владике су из наведених разлога у дебати и зарад заштите својих и црквених интереса (вековног живота и предања цркве) кренуле у овај корак, који ће касније бити називан издајничким и преседаном у односима цркве и народа. *Сепаратни вотум* епископа на Устројство сабор гласи:

1. Да се сабор има звати српски црквено-народни сабор
2. Да се сабор одређује у оквирима закона, а црквене установе у споразуму са Синодом.
3. Да сабор споразумно са Синодом одређује опсег и број епархија.
4. Да свештеници и монаси чине половину саборских чланова.
5. Да се не ограничава право патријарху да може сазвати сабор
6. Да је председник сабора патријарх или најстарији епископ
7. Да председник сабора може исти и распустити
8. Да се патријарх бира из редова епископата
9. Да се избор патријарха или епископа уреди са сабором и Синодом
10. Да је председник Одбора патријарх
11. Средиште патријаршије уједно и место саборовања.

Епископат моли сабор да уврсти Вотум уз Саборско устројство (Карловци 5 јуна 1870). Потписници Вотума су били: Администратор епископ будимски Арсеније Стојковић, епископ вршачки Емилијан Кенгелац, епископ пакрачки Никанор Грујић, епископ горњокарловачки Лукијан Николајевић. У уводном делу еархијереји су навели, да се нарушава поредак цркве, док нема изабраног митрополита-патријарха односно да епископат сматра да је ново устројство потпуно супротно интересима цркве и народа, па стога се упућују предлози за

[910] Устројство је усвојено на седници 5 јуна 1870, са 46 гласова за, 8 против, 9 уздржаних и 14 одсутних посланика. После тога је епископат поднео *Сепаратни вотум* као издвојено мишљење, али не у писменој форми већ да се као изјава унесе у записник и потом проследи Влади.

његово редефинисање. Овај Посебни глас, стајало је страницама *Србскоī народа*, доказ је да православље још увек има снаге да се супротстави и да има снаге да се у кључним моментима избори са силама које наносе зло Србима и њиховој цркви. Инсистирање на политичким правима директно се коси са учењем цркве, али и важећим законима, што је по ставу епископата недопустиво. Ипак до Вотума, није смело ни доћи да се поштовао поступак и процедура, односно да је Администратор имао на уму да се није смео сазвати расупштени сабор, стајало је у *Србском народу*.[911] Пештански листови тврде, да ће устројство ипак бити враћено Сабору назад јер у овом облику не може бити усвојено јер се коси са важећим законима.[912] Либерали су сматрали да је епископат на овај начин дао Влади оружје у руке да одбије устројство сабора и октроише потпуно другу верзију у складу са сопственим интересима.

Сабор је завршио своје расправе 25. јула 1870, после чега је представка и молба за потврду устројства предата Владару и надлежном министрастду на разматрање. У слову представке је стајало између осталог: Потреба је српског народа да се у духу времена, сабор обнови и преустрои по новим начелима, јер је сабор једина гаранција слободе мисли и деловања Срба (9. Чланак из 1868.) Сходно Привилегијама и законима, сабор постоји као тело на коме српски народ решава своја важна питања. Процес обнове правог саборског живота почео је још 1865. Раније сабори су стајали зајемчани Привилегијом, потврђени 16. јула 1779, у 63. Чланку National congress, па смо ми као потомци сматрали да се мора сачувати и обновити ова институција. У новом устројству важни су следећи елементи

1. Делокруг рада
2. Састав сабора (начело и периодичност)
3. Председник сабора
4. Начин бирања митрополита и епископа
5. Важност саборских одлука
6. Саборски опдбора (као стално тело)

Делокруг рада сабора је дефинисан на самом почетку Устројства. Простор се односи на целу митрополију-патријаршију. Сабор са жаљењем констатује да далматинска епархија није обухваћена опсегом сабора али моли владара да се та неправда исправи. Администрација, школа, просвета и фондови (дефинисано чл. 1), суштински су основа делокруга рада сабора. Сабор на тај начин покушава да уреди опсег самосталног деловања, али не и да наруши законски опсег који држава прописује. Такође сабор жели контролу над манастирским добрима и приходима, јер их сматра фундаменталним за свој опстанака али и

[911] *Србски народ*, број 61, 10 јуна 1870.
[912] *Србски народ*, број 66, 21 јуна 1870.

опстанак народног живота уопште. [913] Сабор од 1865. кренуо је у поступак дефинисања манастирских добара и управом над њима, а манастирски фондови долазе под централну управу целокупних фондова. Сам приход је половином ишао у клирикални и неприкосновени фонд. Тако да је фактички манастирска имовина дошла под управу сабора. Сабор такође одређује опсег дијецеза и начин избора митрополита-патријарха. По владином допису од 10. августа 1868, то право несумњиво припада сабору. Држава је дужна да поштује законско право српског народа и да препусти сабору да извршава своје законом предвиђене функције. Патријарашко звање није тек испразна титула, већ достојанство које постоји од 14. века, тако да се не може укинути или омаловажити, као што влада већ раније чинила. Што се пак тиче бирања епископа оживљено је једно древно хришћанско начело да народ има утицаја на избор својих епископа. Избор од стране народа далеко је праведнији него избор Синода (који именује три члана о којима се гласа). Слично је начело примењено и на избор самих епископа јер епископ је представник народа, а не само цркве, па је то довољан и ваљан разлог да се и народ пита![914]

Сабор се мора периодично састајати на сваке три године, а према потреби и ванредно. Место сазивања сабор је одређен месец мај. Председник сабора може бити један по достојанству, други кога изаберу посланици. Слобода и самосталност загарантовани су само ако се председник бира од стране посланика![915] Опет са друге стране сабор није само чисто црквено тело, па се додаје логички да председника бира и народ. Аутономија јесте слобода да се расправља о свему, а не да се све препусти црквеној самовласти, јер се на тај начин руше начела закона и привилегија. Избор Митрополита путем Синодских одлука и предлога није у складу са привилегијама. Саборске одлука постају правоснажне у року од тридесет дана од момента када се прогласе или у колико до тада Влада не врати одлуку. До сада се дешавало да сабор нешто изгласа, а да се после тога никада више о томе не говори нити да се одлука спроведе у дело (за 90 дана). Управо из тих разлога формирана је институција саборског одбора, јер без контроле сабора у периоду од три године, злоупотребе воље могу бити велике. Сам државни сабор неке од својих ингеренција (пример финансије) препушта телима које је сам основао, како би се на најлакши начин спроводила воља грађана. Зато је неопходно да сабор српски учини исту ствар. Закони на тај начин остају очувани и испоштовани, а сабор добија гаранцију да ће се његове одлуке испоштовати у пуној мери. Са друге стране одбор је одговоран сабору, па се на тај начин избегава могућност злоупотреба. Место сабора може да одреди сам сабор. Ово су по суштини основни разлози

[913] *Заставa*, бр. 109, 18. септембар 1870.
[914] *Заставa*, бр. 110, 20. септембар 1870.
[915] *Заставa*, бр. 111, 23. септембар 1870.

због чега се ново устројство шаље на милост Вашем Величанству, стајало је у слову представке, коју је поднела саборска већина.[916]

Судбина саборског устројства, била је другачија од намере либералске већине. Јерархија је остала без новог митрполита- патријарха све до 1874. После примљеног извештаја са сабора председник Владе Ђула Андраши је нагласио да је грешка што је сабор уопште сазван без информација о расположењу посланика. Влада је подржала епископат у намери да спречи усвајање новог устројства, уз молбу Владару да не потврди закључке сабора.[917] Судбина новог саборског устројства на тај је директно прешла у руке Владара. Питање је решено тек 1874-1875, када је уз интервенције Владе донета другачија верзија устројства у складу са националним и државним интересима Угарске.

Српски црквено-народни сабор који је са прекидима одржан 1869-1870, представљао је једну од кључних тачака у односима групација милетићеваца и конзервативаца у Аустро-Угарској. Дуготрајне и бурне расправе које су обележиле више десетина одржаних седница персонификују непремостиве разлике у начелима српске елите у Монархији. Српски либерали окупљени око Милетића и Српске народне слободоумне странке тежили су да по сваку цену изврше реформе и преустроје црквено-школску аутономију по својим мерилима. Поред евидентних проблема у животу и финкционисању цркве чини се да је став народњака да се јерархија у потпуности искључи из управљања црквом био претеран. Јерархија је себе сматрала стубом одбране православља и српских Привилегија, односно гарантом јединства народа у Аустро Угарској. Није било за очекивати да ће епископат дозволити милетићевцима да дерогирају функцију патријарха или да дозволе световњацима да имају пресудну улогу у избору епископа. Синодално устројство српске цркве мењати полупротестантским начелима било је превише. Питање управљања над огромном имовином Карловачке митрополије спадало је у ред најбитнијих. Материјална средства која су стајала на располагању Митрополији, била су велики изазов и за либерале. Често су у овом сукобу на сабору падале тешке, непримерене речи, увреде, недостојне за ову српску институцију. Јерарахија се осетила истински угрожена. Поставља се логично питање, колико је потез српског епископата у вези са *Сепаратним вотумом* био изнуђен? У моментима када су милетићевци потпуно развластили владике у управљању сопственом црквом овакав потез делује нелојално и несмотрено, али се за коју годину показало да ни Милетићеви најближи сарадници нису у потпуности спремни да воде рат са епископатом. Суштински, овај спор је само слабио и рушио снагу српске елите и Аустро Угарској, пружајући прилику мађарској Влади да убрза процес

[916] *Застава*, бр. 112, 25. Септембар 1870.
[917] Никола Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка*, Грађа, књ 2, 324-326.

мађаризације и појача притисак да се у потпуности дерогира црквено-школска аутономија.

Тако је пресудни Црквено-народни сабор за Устројство митрополије решавао Митрополијско и самим тим и манастирско питање. Све до Манастирске уредбе 1908, деценије су протекле у јаловим саорским свађама, расправама, и рушењу црквено-школске аутономије. Манастири су таворили и врло често пропадали. На Саборима се махом причало о потрошеним средствима, или злоупотребама епископа, али само манастири нису били у фокусу пажње осим када су у питању митоманија или злоупотребе конзервативаца или либерала. Због тога смо пажњу фокусирали на други важан-преломан догођај када се решавало питање Манастирске уредбе.

Смрћу патријарха Георгија Бранковића, који је безмало две деценије радио на обнови манастиреа Фруше горе из личних средстава, остао је упражњен патријарашки престо у Сремским Карловцима. И поред многобројних спекулација и нагађања, на избор новог првојерарха Карловачке митрополије се чекало доста дуго. Именовањем будимског епископа Лукијана Богдановића за Администратора Митрополије 3. марта 1908.[918] почело је разрешење ове кризе која је доприносила нефункционалности послова везаних за финансијаско и административно функционисање Митрополије. Ускоро је под председништвом Администартора одржана и прва седница Митрополијског савета. Такође 28. марта 1908. стигла је и потврда Манастирске уредбе, која је донета на Црквено-народном сабору 14. фебруара 1907.

Сама манастирска уредба представљала је најважнију тековину радикалске управе Црквено-народним саборима. Према одредбама Манастирксе уредбе сви манастири су народно-црквена добра, а приходи свих добара се ориште за издржавање манастирских братстава и помагање Цркве и просвете у Митрополији. Сама манастирска добра сачињавају зграде, оранице, рудници и вредносни папири, а манастирима приадају и књиге, реликвије, архива, црквена одела, а планирано је отварање Народног музеја у Сремским Карловцима. Под закуп се давала непокретна имовина манастира сем винограда, воћњака и шума. Све седстав се налазе под контролом Управе народно-црквених фондова. Од прихода једна трећина ишла је манастирима, а две трећине у клерикално-школки фонд, док је Саборски одбор контролисао све манастирске послове. Уредба дефинише и колико монаха и прихода сразмерно величини и иовини може да има манастир. Плата настојатеља манастира је дефинисана на 3000

[918] Нешто раније почетком фебруара епископи су се састали на конференцији на којој се расправљало о избору патријарха и сазива Црквено-народног сабора. Председник Владе Шандор Векерле је акт потписао са даном 6. априлом 1908. налажући Администратору Митрополије да преузме све личне ствари и драгоцености покојног патријарха Бранковића. (АСАНУК, МПА, А, 26, 100, 104 (информисан и епископ Лукијан), 144 (Саборски одбор), 176 (информација Хрватској Влади/ 1908)

круна, игумана на 1800, а протосинђела на 2400. неопходна средства за одржавање манастирске-црквене имовине одређивао је Саборски одбор. Ипак и потврди цара Франца Јозефа, је стајала калузула да се издавање манастирске имовине под закуп озваничава тек потврдом Председника владе, уз додатак да је изричита обавеза да се годишњи извештаји морају подносити истој инстанци на увид.[919]

Фактички је одлуком владара и председника Владе Векерлеа анулирана највећи део одредби који је ишао у правцу пуне световњачке (радикалске) управе манастирима иако је Саборски одбор задржавао знатне ингеренције. Јаша Томић је са друге стране врло вешто тврдио својим бирачима да је управо Уредба једини начин да се манастирска имовина (34650 јутара земље и драгоцености од преко 100 000 круна) држе под контролом и употреб на рачун народа.[920] Васа Стајић је резонски тврдио да је Манастирска уредба требала да послужи за евентуалну поделу земље радикалским присталицама *и да је личила на предизборни марифетлук радикала*.[921] Време је показало да је Томићева демагогија слабо одговарала реалним потребама радикалских присталица. Како је писао Димитрије Руварац радикали су Уредбу донели на Сабору без патријарха, а у корист групе својих имућнијих посланика, што се показало као тачно. Јерархија је после тога чинла све да онемогући спровођење Уредбе, што је доводило до нових неспоразума и проблема. Посветовњење манастирских послова није било могуће без пристанка архијереја Карловачке митриполије, па је резултат фактичи био познат унапред. Либерали су изгласавање и доношење Уредбе унапред осудили, а самосталци су се користили злоупотребама у њеним спровођењу приликом рушења радикала на Црквено-народном сабору 1910.[922] Покушаје настојатеља Фрушкогорских манастира да утичу на патријарха Лукијана да редефинише и измени делови Манастирске уредбе, СНРС је дочекала са поругама и салвом напада на монаштво Фрушке горе у целини.[923]

Монашко удружење почело је токо априла да захтева од патријарха Богдановића да се измени манастирска уредба и да се побољша положај монаштва у манастирима и заштити њихова имовина. Поменуто је и покретање часописа,

---

[919] *Штатут о управи, контроли и употребљењу манастирских, као народно-црквених добара и о дотацији манастирског братства у оквиру српске православне митрополије Карловачке*, Нови Сад 1908, 3-11 (свих 35 тачака); Јаша Томић, *Нова манастирска уредба за Српску православну митрополију Карловачку*, Нови Сад 1908.

[920] Томићеве податке ваља упоредити са Мата Косовац, *Српска православна митрополија Карловачка по попису из 1905,* Сремски Карловци 1910)

[921] Arpad Lebl, *Politički lik Vase Stajića*, 48-49.

[922] Лазар Ракић, *Манастирска уредба*, ЗМСИ, бр 27, Нови Сад 1983, 7-30; Димитрије Руварац, *Савремени чланци*, Сремски Карловци 1910, 4-8, 16, 45.

[923] Представка настојатеља манастира о лошем положају монаштва, и неканонском управљању манастирском имовином (АСАНУК, МПА, А, 429-430/ 1908)

а иза ове идеје је стајао прота Димитрије Руварац. Архимандрит Видицки је био један од покретача идеје о монашком удружењу, што је посебно иритирало радикале. Српски Синод бавио се тежњом радикалског Саборског одбора да се црквени предмети и драгоцености пребаце из манастира у Народни музеј који је предвиђен 5 тачком манастирске уредбе. Синод је наредио свим настојатељима манастира да се одвоје посебне просторије у манастирима у које ће се сместити манастирске драгоцености. Радикали су у посебно ироничном саопштењу описивали стање српских манастира. Уједном од њих у библиотеци се налазе кисела паприка, лук, сланина, сапун, а доле у крају собе три плехане кутије са диломама. Неке од кутија су служиле и за киселе краставце и купус. Многе од тих диплома су и богослови прегедали и уништавали временом.[924] Монашко удружење послало је поново две тужбе Синоду да се измене одређени чланови Манастирске уредбе.

У погледу црквено-школске аутономије полемика се развила и око Богословског семинара. Просторије семинара и спаваонице су описане као нечисте, хладне, прозори полупани, врата и инвентар трошни, недостојни српских ђака. Прашина, смарад и нечистоћа су на све стране. Што се тиче осветљења тврдили су радикали да је врло слабо и да ђаци сасвим могу да игубе вид. Такође лекари ћуте о овим дешавањима да не би изгубили плату. Стање је много горе када се сагледају испарења угљен моноксида и многобројних нечистоћа када су у питању животиње које се слободно шетају по околини. Што се тиче хране она је описана као нељудска уз податак да највећи број ђака болује од неких стомачних инфекција. Посебно су у лошем стању биле спаваоне. Констатација је била да епископи уживају у благодетима, док ђаци живе у условиа који су недостојни човека на начин који је непримерен и заостао за појмове модерних друштава 20 века.[925] Патријарх Лукијан Богдановић је у Божићној посланици позвао на мир и помирење, стрпљење. Он је тврдио да долазе јако тешка времена по Србе и да долазе људи који не познају Србе и њихову лојалност. Богдановић је додао да Србин никад неће издати господара и цара ни круну Св. Стефана. Патријарх је потом написао молитву да Бог растера црне облаке који су се надвили над Србима.[926]

Ни радикали нису седели скрштених руку. Програмски текст је сачинио Јаша Томић и публиковао у *Застави*, под насловом *У чему је наша аутономна борба?* Он је инсистирао на економским и социјалним проблемима са којима се сусрећу сиромашнији слојеви српског друштва. Његова теза је била да је раскол између католичке и православне Цркве такође настао из економских разлога, баш као и расцеп између католика и протестаната. Реално је конста-

[924] *Застава*, бр 245, 11/ 24 новембар 1909.
[925] *Застава*, бр 263, 3/ 16 децембар 1909; *Застава*, бр 265, 5/ 18 децембар 1909.
[926] Лукијан по милости Божијој, Божићна посланица 1910

товао да је и раскол у српској аутономији махом настао из истих разлога. Томићева тврдња да је 35 000 јутара земље било под контролом калуђера и да је народ због тога живео сиромашно био је окосница тврдње о Манастирској уредби, којом је према његовом мишљењу почело праведније решавање социјалног питања. Он се позивао на тврдње посланика Имреа Варадија који је на Угарском сабору навео Манастирску уредбу као пример за којим се треба повести у решавању социјалних тензија у Угарској. Томић је борбу са јерархијом сликовито назвао као удар у зољино гнездо и оптужио црквене великодостојнике да су ради пактирати и са самим ђаволом из економских интереса. Његова оштрица била је усмерена на покојног патријарха Бранковића, владику Георгија Летића и Полита, а потом и самосталце. Томић је позивао своје бираче да гласају за народну странку (која има упориште у народу- Г.В), а не оне снаге које се ослањају на Владину политику (!?-Г.В). На крају програмског текста он је читавим низом историјских примера описивао пад Цариграда, Мохач и сличне примере и све оне који су остајали поражени јер су се узадали у друге, а не у свој народ.[927] Што се тиче значајне борбе око мандата новосадског посланика он је у тексту *Хоћемо ли на ђаволску страну?* писао Новосађанима о потреби да се гласа за радикалског кандидата Славка Милетића. По устаљеној пракси Томић се позивао на дедовску крв, ужасне жртве и вековне напоре који су постали симоб за остварење народних права, позивајући своје бираче да изаберу радикалску већину на изборима за Црквено-народни сабор и у новосадској црквеној општини. Такође он је тврдио *да црни анђели (пали анђели) муте мозак, али још увек не радикалној странци*. Томићева тврдња да новосадска црквена општина поседује имовину у вредности од 992 000 круна била је много реланија политичка чињеница.[928] Управу либерала од 1886. до 1899. поредио је са Татарским најездама, а председника општине Перу Попадића је карактерисао као једини стуб одбране од патријарха Бранковића и либерала.[929] Позивањем на речи Јосифа Рајачића са Благовештенског сабора Томић је заклео своје присталице да не допусте ђаволу да преузме новосадску црквену општину.[930] На изборима за Угарски сабор Томић је позивао на савез са Мађарском независном странком. У местима где је већина српска биће српски кандидат, а у мађарским срединама српски бирачи су позвани да гласају за мађарског посланика. Он је оправдавао оавј став потребом да Угарска ојача јер ће је у супротном Аустрија угушити и уништити. Томић је рекао да захтева потпуно независну и самосталну Угарску јер таква држава својим грађани-

[927] Јаша Томић, *Изабрани списи*, књ 3, 419-428.

[928] Имовина је обухватала зграде школа, Гимназије, Више девојачке школе, крија за куће, парохијал и земљу која се даје у аренду.

[929] Попадић је био тужен од либералне странке за проневере које је извршио као вршилац дужности председника општине.

[930] Јаша Томић, *Изабрани списи*, књ 3, 429-444.

ма може да пружи сва права и да се реши питање хлеба. Вођа радикала је тврдио да слободна Угарска може да живи у братским односима са свим својим народима. Он је тврдио да Беч има одговорност за лошу економску ситуацију и да је кључни кривац за лоше стање у Угарској Бечка политика која завађе народе у Угарској. У питању народности Томић је рекао: *И свако ко је ту има право на живот и опстанак. То право има и она травка и мушица, па како не би имале право народности.* У наставку говора програм радикала је назвао Христовим.[931]

На седници Синода 6/ 19. априла 1910,[932] патријарх Лукијан је основао Закладу која је носила његово име са улогом од 50000 круна за потребе Синода и издвојио током 1909. своту од 30 880 круна за Богословски семинар и 19 065 круна орочио у Централном кредитном заводу у Новом Саду.[933] Патријарх Лукијан је затражио од епископа да пошто се дотација епископа није мењала пет пуних деценија, да се мора инсистирати на Црквено-народном сабору да се поред дотације свештеника уважи и промена дотације епископа. Затражено је од епископа и да помогну обнову Саборног храма Св Николаја у Сремским Карловцима.[934]

Пораз радикала на изборима за Црквено-народни сабор Томић је образложио у ауторском тексту *Зашто ова очајна борба против радикала?* Он се поново окомио на покојног патријарха Георгија Бранковића и случај Беочинске каје, негирајући проневере радикалског Саборског одбора. Он се осврнуо на доношење Манастирске уредбе и тиме доказивао успех радикалске управе у пословима аутономије. Победу Куена Хедерварија на изборима за Угарски сабор, Томић карактерише као утицај из Беча. Он се жалио на притиске од стране војске и огромен своте новца које су потошене из Беча да би Куен наставио да води политику која није у интересу ни Србима ни Мађарима.[935]

Отварање српског Црквено-народног сабора 16/ 29. маја такође је прошло на недостојнствен и поражавајућ начин. Српски патријарх је извиждан, а један од браће Красојевића је тврдио да ће пуцати.[936] Иначе је протоколарни-церемонијални део прошао без инцидента уз поздравне речи комесара Ђуле Рохоњија и посланика самосталаца Васе Муачевића.[937] На првој седници 19 маја/ 1 јуна

---

[931] Јаша Томић, *Изабрани списи,* књ 3, 445-457.

[932] АСАНУК, МПА, А, 146/ 1910.

[933] Одлука је донета 22. марта 1910. (АСАНУК, МПА, А, 119, 140/ 1910). Препис седнице Синода, фонд Синод 1910. и АСАНУК, МПА, А, 424// 425/ 1910.

[934] АСАНУК, Синод, препис 6/ 19 април 1910.

[935] Јаша Томић, *Изабрани списи*, књ 3, 466-476.

[936] Браник, бр 108, 18/ 31 мај 1910. (Нешто пре тога радикалски првак Јова Красојевић се потукао са групом либерала испред патријарашког двора, а било је и повређених, пошто су радикалске присталице разбиле главу једном од присталица супротног табора)

[937] АСАНУК, МПА, А, Записник, Отварање седнице Црквено-народног сабора 16/ 29 мај 1910, говор комесара Ђуле Рохоњија. (Именовање Рохоњија са потребним овлашћењима

1910. махом се расправљало о верификацији посланичких манадата уз низ увреда и прекора и са стране опозиције и стране саборске већине. И једни и други поднели су читав низ жалби које су биле усмерене на злоупотребе приликом избора и касније верификовања посланичких мандата.[938] На другој седници 20. маја/ 2. јуна су конституисани одбори за финансије, прорачун и изабрани су одбори за верификацију и ревизију. Говорили су Буде Будисављевић, Светисалв Новак, Јово Бањанин и Миливој Бабић. Такође изјаве су проследили, због расправе око мандата Славко Милетић, Душан Поповић и Мита Клицин. Поново су започете расправе око верификације мандата. Говор је одржао и патријарх Лукијан Богдановић.[939] Он се позвао на решавање најважнијих питања црквено-школске аутономије, и јединстви и слогу српских посланика у важним моментима по очување аутономије.[940] Патријарх је као кључне задатке сабора дефинисао избор чланова Саборског одбора, Митрополијског и Школског савета, позивајући на јачање ауторитета свештенства и српских школа. У том погледу он је позвао на решавање питања дотација свештенства (на дневном ред од Сабора 1869, али никада до краја није решено-Г.В), са побољшањем услова живота свештеника због многобројних обавеза и нове улоге коју свештеници морају да имају. Сам патријарх је основао фонд од 25100 круна за помоћ и дотацију свештеницима. Он је подсетио да је пуне четири деценије српска аутономија и Сабор препун мржње и међусобних увреда и српско-српских раскола. Патријарх је стога позвао на слогу и саборност и *ӣревазилажење мржње која влада међу срӣским ӣосланицима*.[941] Његов став да се коначно реше најосновнији проблеми црквено-школске аутономије био више вапај него реална могућност да се превазиђу проблеми. Реално је поставити питање да ако енергични и способни патријарси Герман Анђелић и Георгије Бранковић нису успели да успоставе ред и мир на Црквено-народном сабору, да ли ће млађи и неискуснији Лукијан Богдановић у томе успети. Превелики јаз и превелики терет патријарашког звања за Богдановића (у том моменту 43 год) био је истински политички и Црквено-канонски тег, који је Карловачки првојерах морао да понесе са собом, било као победник или поражени.

Седница Синода Карловачке митрополије 6-7/ 19-20. септембра 1910, разговарало се о лошем положају свештеника и монаха у пакрачкој епархији и молбама многобројних богослова да им се омогући не плаћање школарине. Такође се анализирало понашање појединих свештеника и учитеља и посебно

АСАНУК, МПА, А, 169/ 1910)

[938] *Рад народноцрквеноī сабора 1910*, седница 1, 19 мај/ 1 јун 1910, 1-22.

[939] АСАНУК, Сабори, говор Његове светости патријрха Лукијана Богдановића, изговорен на другој седници Народно- црквеног сабора 1910, седница бр 2, записник.

[940] Први део говора био је везан за захвалност цару Францу Јозефу, Угарској влади и речи верности и оданости Круни и Монархији.

[941] Видети и: *Рад народноцрквеноī сабора 1910*, седница бр 2, 20 мај/ 2 јун 1910, 5-8.

жалба владике далматинског Никодима Милаша против Доситеја Јовића из Задарске богословије, који је по Милашевом тврђењу оштетио Цркву за 35 000 круна. Није био присутан владика Михаило Грујић због лошег здравља.[942] Ускоро је за 20 година архијерејске службе владика пакрачки Мирон Николић одликован правом ношења Крста.[943] Патријарху је стигло и више жалби монаха Фрушке Горе и шире Митрополије због Манастирске уредбе, а послат је и Записник са оснивања Монашког удружења (4 маја 1910) на коме се захтевало поштивање монашког реда и укидање одредби Манастирске уредбе.[944] Крајем године 22. децембра 1910. донета је одлука да се 1911. сазове наставак Црквено-народног сабора.[945]

Црквено-народни сабор одржан од 2/ 15. маја до 15/ 28. јуна 1911. није и даље решио важна питања црквено-школске аутономије.[946] Власт самосталаца је ојачала, док су радикали дефанзивно покушавали да оправдају своју управу у периоду 1902-1910. Епископат се држао по страни, а говорио је и релативно мали број свештеника. Либерали су посебно замерали патријарху Лукијану Богдановићу да је оружје у рукама Хедеврвијеве владе и радикалне странке. Комесар Сабора је био Ђула Рохоњи, али је он овластио 22. маја 1910. саветника Павла Јовановића (Палчику) да може да га замењује у пословима на Црквено-народном сабору. На укупно 31 седници било је говора о најразноврснијим темама, од молби и жалби црквених општина због слабих прихода или захтевања да се помогне, до жестоких расправа око актулених политичких питања и натписа у штампи, што је превазилазило опсег и оквир саборских седница. Касније ће се показати да је управо политиканство на Сабору добро-дошло Влади да се укине Црквено-школска аутономија. Поново се говорило о новом уређењу вероисповедних школа и уређењу парохија и дотацији свештенства.[947] На седницама 3-5 се расправљало о дотацији за женску школу у Новом Саду и Препарандији у Сомбору. Такође полемика на релацији Будисављевић-Миладиновић-Мита Клицин није јењавала и сводила се на међусобне оптужбе ко је кривљи за стање у финансијама Митрополије. На маргини је поменуто питање финансирања неких од фрушкогорских манастира. На 6 седници (9/ 22 мај) се говорило о избору Славка Милетића као посланика новосадске црквене општине. Затим о мноштву молби за оправку цркава широм Митрополије и мноштву неправилности приликом избора Милетића и Мите Клицина за послани-

[942] Синод препис седнице, АСАНУК МПА, А, 261, 294, 425/1910.
[943] АСАНУК, МПА, А, 368, 387/ 1910.
[944] АСАНУК, МПА, А, 406, 411/ 1910.
[945] АСАНУК, МПА, А, 405/1910.
[946] АСАНУК, МПА, А, 70/1911, захтев да се одрже Синод и Сабор у исто време. (135/ 1911, одобрење)
[947] *Рад српскоī народноцрквеноī сабора 1911*, седница бр 2, стр 2. (седнице су рачунате у континутиету па се бележило седница бр 2, односно 18 седница ако се рачуна сазив 1910.)

ке Српског сабора. У погледу тзв. Мировинске уредбе (донете првобитно 18/ 30. новембра 1892) дошло је до захтева за подизањем основних средстава. Прва промена је извршена 1906/1907 (са 800 на 1200 круна), али се због лошег стања свештеника и њихових породица захтевала нова ревизија. Општа сума за мировину стога је подигнута са 72 000 круна на 100 000 круна, али је захтевало да сваки свештеника мора имати бар 10 година службе да би заслужио мировину (до тада и ђакони рукоположењем стичу то право). Такође предвиђена је и основна свота у Фонду да се вентулано свештеничким удовицама помогне за случај да се није испунио услов од 10 година службе. Расправа о појединостима уредбе се продужила и на 7 седницу (11/ 24. мај 1911). После целодневног већања, још две седнице биле су посвећене овој Уредби. У расправу су се укључили и монаси са Фрушке горе, који су захтевали да се чује њихов глас приликом састављања Уредбе.[948] Суштински Прибићевић је имао право, када је тврдио да се деценијама на Саборима у Карловцима доносе одлуке, које касније никада не заживе и не буду спроведене у дело и да Влада најчешће октројише све Уредбе са додацима које држави одгоарају (пример Устројство из 1875 или Манастирска уредба 1908). Сталне молбе председницима Угарских влада од 1869 и захтевања нису врло често дале, жељени резултат, што је махом условљено врло малим снагама које су Срби имали на Угарском сабору или бројног стања у Угарској.

Тек на 10 седници 14/ 27. маја 1911. је прочитан усаглашен текст Мировинске уредбе за српске православне свештенике у српској православној митрополији Карловачкој.[949] Такође прочитан је извештај ревизионог одбора за стање манастирских рачуна, а установљене су финансијске неправилности у свотама исплаћеним члановима Саборског одбора (преко 20 000 круна), само за дневнице преко 1226 круна.[950] После уобичајених страначких препуцавања, на седници бр 12, 17/ 30 маја 1911, дошло се и до финансијских малверзација Славка Милетића у погледу оправке Владичанског двора у Вршцу.[951] Слично је било и са оправком Двора у Темишвару. Саборски трошкови били су на реду на 14 седници 23. маја/ 5. јуна 1911. Расправа је трајала три седнице, а тачку по тачку и ставку по ставку се тражило решење финансија у Митрополији. Поред протеста радикала усвојен је извештај новог сазива Саборског одбора. Уредба о уређењу парохија и дотацији парохијског свештенства дошла је на ред на 16 седници (25 маја/ 7 уна 1911). Ова преважна уредба на крају је изазвала пун раскол и у великој мери утицала на Синод да иступи са предлогом Устројства мимо Црквено-народног сабора. Жеља епископата да у пуној мери контроли-

[948] *Рад срӣскоī народноцрквеноī сабора 1911,* седнице 7-9, passim; АСАНУК, МПА, А, 116/ 1911.

[949] *Рад срӣскоī народноцрквеноī сабора 1911,* седница 10, 2-7.

[950] Исто.

[951] *Рад срӣскоī народноцрквеноī сабора 1911,* седница бр 12, 6-11.

ше финансије свештеника, њихово намештење по парохијама и самим тим дисциплину свештеника није наишла на разумевања Сабора, па се стога попут Сепаратног вотума 1870, десио нови раскол који ће за последицу имати укидање црквено-школске аутономије.[952] Ревизиони одбор је на седници 17/ 30 маја 1911 дефинитивно потврдио огроман мањак у Фонодовима Митрополије за период 1902-1910, у висини од назначених 840 000 круна.[953] Стога је расправа о платама свештеника још више добила на жестини и међусобним оптужбама на рачуна радикала, епископа, и политике вођене 1902-1910. Посебно је био активан свештеник Михаило Медаковић из Јасеновца, који је од раније био под суспензијом/ епитимојом (1897) и у врло лошим односима са надлежним епископом горњокарловачким Михаилом Грујићем. Активирана је и продаја Беочинске каје из времена патријарха Бранковића. Такође анализиран је и попис свештеника и домова (из 1905) због новог уређења парохија.[954] Посебно важна/ упозоравајућа је била напомена комесара Рохоњија (читао је Палчика Јовановић) да Црквено-народни сабор не испуњава своје законске дужности и не доноси одредбе у складу са законом, као што и расправе излазе ван законских оквира. Он је захтевао и подсећао на речи патријарха да се у миру и слози реше питања црквено-школске аутономије и у складу са милошћу цара Франца Јозефа поштује држава и закон.[955] Сабор је затворен 12/ 25. јуна 1911. И поред јасне поруке упозорења државних власти да се нађе компромис и међу посланицима и Синодом, још пуних десет седница су трајале расправе и пљуштале увреде. Компромис није био могућ, а Влади је дат аргумент у руке да се питање српске црквено-школске аутономије коначно реши- на српску штету. Јавност је ускоро потресла вест да се дана 12/ 25. јуна 1912. очекује одлука о укидању аутономије, и да је патријарху Лукијану поручено да држава неће више да трпи дар-мар у српској аутономији. На седници Синода тим поводом, није се појавио пакрачки владика Мирон Николић. Либерали су оптужили владике Михаила Грујића и Гаврила Змејановића да су главни помагачи патријарха у пословима укидања аутономије.[956] Очекивало се да ће на патријарха прећи све главне ингеренције највиших аутономних органа, да ће бити имено-

[952] Расправа је била дуга и пуна детаља, сагледавања плата свештеника по парохијама широм Митрополије. Епископи су негодовали што фактички немају никакву власт над одређивањем броја парохија и опсега парохија. Такође показало се да одређени број свештеника отворено иступа против својих владика, што је био је још један од разлога за доношење Устројства.

[953] За период 1907-1910, свота је била 127 000. Расправа је започела на 21 седници и трајала више дана уз небројено увреда и оптужби за крађе, проневере, лоповлук, непотизам, па чак и разврат.

[954] *Рад српскоī народноцрквеноī сабора 1911,* седнице 16-20, passim.

[955] АСАНУК, МПА, Сабори, препис прогласа ц. и к. комесара Ђуле Рохоњија Црквено-народном сабору; Видети и: Kemény G. Gábor, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1906-1913,* 453-455.

[956] *Браник*, бр 138, 12/ 25 јун 1912.

ван заменик др Гига Авакумовић и асистенти епископи дијецезани. Законски је враћено стање на одлуке Црквено-народног сабора 1865. и Краљевски рескрипт од 10. августа 1868.

Ван снаге су стављене многобројне одлуке српских Црквено-народних сабора. Укинуте су Уредба од 29. маја 1871. о привременом устројству епархија, Уредба од 29. маја 1871. о привременом устројству православног митрополитско- црквеног и народно-школског савета, Уредба од 29. маја 1871. о изборном реду Саборских посланика, Уредба од 14. маја 1875. о устројству Црквено-народног сабора, уредбе и одредбе које су настале из тумачења наведних, као и Статут од 23. марта 1908. Министар Лукач је дао упутство патријарху Богдановићу 17. јула да се ова наредба спроведе у дело, о чему је Богдановић упутио посланицу 26. јула 1912.[957] Влада је ускоро извештена да је српски народ подељен због укидања аутономије, да се не може постићи договор између релевантних политичких фактора и да је главни притвник јединству (у тексту стоји расколник) Јаша Томић.[958] Радикали су у потпуности били поражени сплетом догађаја. Владика Гаврило Змејановић је писао Ђури Красојевићу, председнику странке током 1909, да је разочаран стањем у аутономији и да оно што је преостало је приграбила државна власт и да чини све да завади и упропасти аутономију. Већ 1911. Змејановић је тврдио да аутономија неће бити укинута пошто је стање толико лоше да *деморалише и упропашћује људе сигурније него икоји порок, боље и од курве и ракије!*[959] Радикали су ипак раније наговештавали могућност укидања, али после самог чина највећи део бремена су пребацили на патријарха Лукијана. Томић је тврдио да је цела политика осмишљена у Бечу и да ће радикали учинити све да поново успоставе аутономију.[960] Оптужен је и патријарх Лукијан да је за новац издао Цркву и школу.[961]

Лоша управа манастирима и манастирским добрима коштала је много славне српске задужбине. Остављени и препуштени сами себи манастири су платили скуп данак српским сукобима и расколима. Немогућност српских политичких елита да артикулишу национално јединство доводи до укидања Аутономије и срозавања угледа Цркве. Патријарси Георгије Бранковић и Лукијан Богдановић покушавали су личним средствима и залагањем да покрену процес обнове имовина манастира, али политички интереси су ипак преовладали па је манастирско питање решавано тек у Краљевини СХС.

---

[957] АСАНУК, МПА, А, 237/ 1912, са својеручним писмом цара Франца Јозефа и Ласла Лукача, уз пропратна писма епископима од стране патријарховог секретара др Лазе Секулића; Kemény G. Gábor, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1906-1913,* 564.

[958] MOL, K 26, 7659, 1912.

[959] Лазар Ракић, *Радикална странка у Војводини*, 123-124.

[960] *Застава*, бр 158, 17 јул 1912; *Застава*, бр 159, 18 јул 1912.

[961] *Застава*, бр 162, 24 јул 1912.

ИЗБОР ИЗ ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Необјављени архивски извори

Архив САНУ у Сремским Карловцима- МПА Фонд А, Фонд Б, Црквено-народни сабори, Магистрат, Саборски Одбор, Епископ Викар, Манастирски фонд, Школски савет, Фонд Самуила Маширевића .

Magyar Országos Levéltár – Budapest – Belügyminisztérium

a) K 148 – Elnöki iratok 1867-1944.

b) K 149 – Rezervált iratok 1876-1944.

c) K 150 – Általános iratok 1875-1944.

Magyar Országos Levéltár – Budapest – Miniszterelnökségi levéltár (ME) K 26 – Elnöki iratok 1868-1944.

Објављени архивски извори и мемоарска литература

Теодор Стефановић Виловски, *Моје успомене*, Београд 1988.

Никанор Грујић, *Автобиографија*, Сремски Карловци 1907.

Никанор Грујић, *Црквене беседе*, Сремски Карловци 2011. (репринт)

Јаков Игњатовић, *Мемоари*, 1-2, Београд 1989.

Димитрије Кириловић, *Српски народни сабори*, I, 1861-1875, Нови Сад 1938

Димитрије Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 1875-1894, Нови Сад 1938.

Мата Косовац, *Српска православна митрополија Карловачка по попису из 1905*, Сремски Карловци 1910.

Теодор Мандић, *Успомене из нашег црквено-народног живота*, друга свеска, Нови Сад 1899.

Тедор Мандић, *Успомене из нашег црквено-народног живота*, трећа свеска, Нови Сад 1902.

Дејан Микавица, Владан Гавриловић, Горан Васин, *Знаменита документа за историју Срба 1538-1918*, Нови Сад 2007.

Светозар Милетић, *Сабрани списи*, I, Београд 1999.

Светозар Милетић, *Сабрани списи*, II/1- II/3, Београд 2001.

Светозар Милетић, *Сабрани списи*, III, Београд 2002.

Никола Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка*, грађа, књ 1, 1860-1869.

Никола Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка*, грађа, књ 2, 1869-1876.

Михаило Полит Десанчић, *Све досадање беседе*, 1-4, Нови Сад 1899.

Аца-Зуб Поповић, *Успомене*, Будим-Пешта 1893.

Јован Суботић, *Живот Дра Јована Суботића*, 1-5, Нови Сад 1910. (репринт издање 2008 године)

Јаша Томић, *Политички списи*, књ 1, Нови Сад 2006.

Јаша Томић, *Политички списи*, књ 2, Нови Сад 2006.

Јаша Томић, *Политички списи*, књ 3, Нови Сад 2006.

Периодика

Браник

Застава
Српски дневник
Српски народ

Монографије

Горан Васин, *Патријарх Георгије Бранковић и његово доба 1890-1907*, Нови Сад 2014.
Горан Васин, *Сабори раскола*, Београд 2015.
Gábor G. Kemény, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867-1892*, I. köt., Budapest, 1952.
Димитрије Кириловић, *Помађаривање народа у бившој Угарској*, Нови Сад 2006.
Божидар Ковачек, *Јован Ђорђевић*, Нови Сад 1964.
Мата Косовац, *Српска православна митрополија карловачка,* Карловци 1910.
Лаза Костић, *О политици, о уметности*, 1-3, Нови Сад 1990.
Дејан Микавица, *Михаило Полит Десанчић*, *вођа српских либерала у Аустроугарској*, Нови Сад 2007.
Дејан Микавица, *Политичка идеологија Светозара Милетића*, Нови Сад 2006.
Дејан Микавица, *Лаза Костић, политичка биографија,* Нови Сад 2011.
Дејан Микавица, *Српска Војводина у Хабзбуршкој монархији 1690-1920*, Нови Сад 2005.
Дејан Микавица, *Српско питање на Угарском сабору 1690-1918*, Нови Сад 2011.
Жарко Миладиновић, *Тумач повластица, закона, уредаба и других наређења српске народне црквене аутономије у Угарској, Хрватској и Славонији*, Нови Сад 1897.
Лазар Ракић, *Јаша Томић*, Нови Сад 1986.
Лазар Ракић, *Радикална странка у Војводни до почетка 20. века*, Нови Сад 1974-1975.
Димитрије Руварац, *Постанак и развитак народно-црквене аутономије*, Сремски Карловци 1899.
Сава, епископ Шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд, Подгорица, Крагујевац 1996.
Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, књ 2, Београд 1991.
Уједињена омладина српска, зборник радова, Нови Сад 1968.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад